БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ И ПОЛИТИЦИ 1918–1947

УНИВЕРСИТЕТСКО
ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ И ПОЛИТИЦИ 1918–1947

Съставител Мария Радева

УНИВЕРСИТЕТСКО
ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
СОФИЯ • 2000

© Георги Гаврилов Наумов, Любомир Георгиев Огнянов, Мирчо Димитров Лалков, Милен Куманов, Валери Колев, Веселин Иванов Тенавичаров, Владимир Мигев
2000
ISBN 954-07-0749-8

Съдържание

ПРЕДГОВОР
Мария Радева 5

ЯНКО САКЪЗОВ (1860–1941)
Георги Наумов 7

РАЙКО ДАСКАЛОВ (1886–1923)
Любомир Огнянов 27

АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ (1879–1923)
Георги Наумов 45

АЛЕКСАНДЪР МАЛИНОВ (1867–1938)
Милен Куманов 63

НИКОЛА МУШАНОВ (1872–1951)
Милен Куманов 79

АЛЕКСАНДЪР ЦАНКОВ (1879–1959)
Валери Колев 95

АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ (1866–1933)
Веселин Тепавичаров 113

ГЕОРГИ КЬОСЕИВАНОВ (1884–1960)
Владимир Мигев 131

ЦАР БОРИС III (1894–1943)
Милчо Лалков 149

ИВАН БАГРЯНОВ (1891–1945)
Владимир Мигев 167

НИКОЛА ПЕТКОВ (1893–1947)
Любомир Огнянов 185

Уважаеми читателю,

Във времето на преосмисляне и преоценка на българското минало мнозина неизкушени в историческото дирене запазват силна склонност към пренаписване на историята, което в определени моменти може да изглежда като замяна на едни идеологически клишета с нови идеологеми. Историческата публицистика дава простор за различни мнения и оценки, които могат да изглеждат и убедителни, и аргументирани. За професионалните историци, които биха искали техните дирения да достигнат до по-широки среди на нашата общественост, не съществува дилема между историческата публицистика и коректно историческо дирене, те решително избират второто. Това не означава, че те нямат свои пристрастия и предпочитания – те просто се стремят да защитят с методите на науката своите виждания, оставяйки в повечето случаи верни на научния закон: да се покажат различните страни на историческия факт, действие и пр.

Книгата, която държите в ръцете си, е дело на изследователи от различни поколения, обединени от един стремеж и верую: документална защита на създадения от тях исторически образ. Това са бележити имена на политическия ни и държавен живот в неспокойните десетилетия, които България и българите преживяват след катастрофалната за историческото ни битие Първа световна война. Сред тях, наред с българския държавен глава цар Борис III, се открояват личностите на български министър-председатели и други политици с ярко присъствие в живота на българската държава. Авторите на очерците разкриват сложната и противоречива природа на тези политически мъже, оставащи и до днес в сферата на най-остри полемики. Това, в което Вие ще се убедите, е несъмненият стремеж към обективност и балансираност на оценки и съждения, основани на отчитането на различни фактори – лични и обществени – в живота и дейността на избраните персони.

Ние не твърдим, че избраните политически личности изчерпват представителните имена на тези трудни години. Това е само част, макар и съществена, от политическия елит на България, от националната ни държавно-политическата традиция, установена в

страната ни след 1879 г. Но авторите разчитат на читателското доверие към техните усилия да покажат автентичния образ на тези исторически лица. Те са „правили“ историята на народа и държавата ни в недалечното минало. А кой ще отрече, че отзвуците на това минало вълнуват ума и сърцето на хиляди български граждани и в нашето неспокойно време в навечерието на двадесет и първи век?

София, октомври 1998 г. Доц. *Мария Радева*

Янко Сакъзов

(1860–1941)

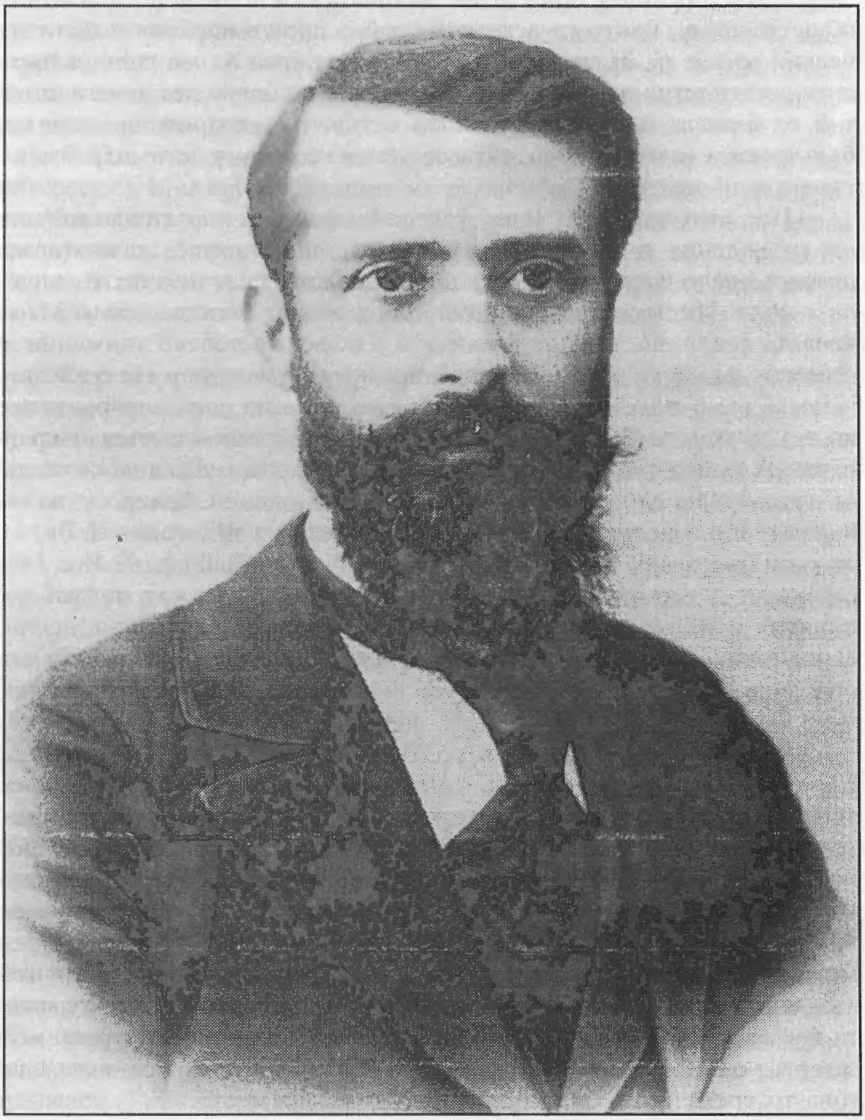

Янко Сакъзов е един от онези български политически дейци и общественици, които са оставили трайна диря в идейния и политическия живот на българското общество от края на миналия и първите десетилетия на нашия век. В течение на близо пет десетилетия той се изявава и утвърждава като активен и авторитетен деец на българската и международната социалдемокрация, като парламентарист и общественик.

Под влияние на различни фактори и най-вече поради напластени предубеждения и идейна нетърпимост, дълго време оценката на неговото дело носи отпечатъка на идеологическите щампи. В миналото квалифициран предимно като опортюнист и отстъпник от Марксовата доктрина, в наше време той е обект на повече внимание и стремеж да му се даде обективна оценка и признание. Не е изключено обаче и ново увлечение – като реакция на една несправедливост, Сакъзов да бъде представян като безпогрешен и идеализиран образ. А тъкмо той и неговата обществено-политическа дейност не се поддават на еднозначни квалификации и оценки. Вгледаме ли се внимателно и непредубедено, ще забележим, че той е един от онези сложни български политици, които не могат да бъдат разбрани, ако се вкарат в тесните рамки на някаква схема. Дългият му път на политик и общественик е сложен и донякъде противоречив, но заедно с това е изпълнен с убеденост и увереност в следването на определени позиции по важни проблеми на обществеото развитие.

Янко Иванов Сакъзов е роден на 24 септември 1860 г. в гр. Шумен. Като ученик през 1874/1875 г. изпитва влиянието на своя учител Панайот Волов. До лятото на 1876 г. той е под въздействието на онази атмосфера, която определя и влеченито му към четене на забранени книги и пеенето на бунтовни песни. Вероятно още тогава, едва на 14–15-годишна възраст, у него се проявява стремежът да бъде съпричастен на българската освободителна кауза, стремеж, който по-късно намира израз и във формирането на неговите възгледи и позиция по националния въпрос. Краят на Руско-турската война през 1878 г. и освобождението на България от турско иго заварват семейството му в Кюстенджа (Сев. Добруджа), където преди това то временно е било принудено да се премести.

През есента на 1878 г. Янко Сакъзов заминава да учи в Русия. Отначало той е в Южнославянския пансион, ръководен от Тодор Минков, към гимназията в град Николаев, а след това – в Одеса. Тук, в Одеската духовна семинария, той учи в един клас с Димитър Благоев. Едва ли двамата са предполагали тогава, че по-късно, след завръщането си в България, те ще посветят силите си на една обща кауза и ще станат идейни водачи на двете основни течения в българската социалдемокрация.

В Одеса под влияние на Трайко Китанчев Я.Сакъзов насочва интереса си към произведенията на руските революционни демократи. Чете Белински, Добролюбов, Писарев. Не е известно в каква степен той е изпитал влиянието на техните идеи, но ако се съди по следващите му стъпки, би могло да се приеме, че проблемите, които са вълнували руската демократична общественост, не са му останали чужди.

Сакъзов напуска семинарията през 1880 г. и на следващата 1881 г. е вече в Германия, за да се отдаде на изучаването на естествените и хуманитарните науки. През същата 1880 г. съученикът му Д. Благоев отива в Санкт-Петербург. Така пътищата им се разделят до 1885 г., когато, обогатени с нови знания и идеи, те са отново в България.

В Германия Я. Сакъзов остава около три години – от 1881 до 1883 г. В Йена, Лайпциг и Тюбинген той изучава естествени науки, философия и история. Заедно с това има възможност да се запознае с някои оригинални социалистически издания, между които „Селската война в Германия" от Енгелс, „Комунистическия манифест" и др. Няма сигурни данни дали това е резултат на случаен или целенасочен интерес към този род издания. Може да се предположи, че влечението му към полемичната обществено-политическа литература неизбежно е насочило вниманието му към модерните тогава на Запад социалистически идеи.

Изглежда, че през годините на ученето му в Германия, условията не са откривали големи възможности на Сакъзов да установи по-тесни контакти с германските социалдемократи. Една от съществените причини за това можем да търсим в действащия още от 1876 г. в Германия антисоциалистически закон, с който Бисмарк забранява Германската социалдемократическа партия. Очевидно установяването на лични контакти с представители на една по същество нелегална партия тогава би било опасно начинание, особено за един чужденец.

Поради всичко това, както и поради липсата на някаква особена нагласа у самия Сакъзов по онова време към твърда ориентация и системно усвояване на социалистическата мисъл, неговото пребиваване в Германия не би трябвало да се счита за решаващ етап във формирането му като убеден социалдемократ. Вероятно са прави неговите съвременници, когато отбелязват, че прочетените от него тогава полемични социалистически брошури „не му правят особено впечатление поради липса на историческа и класово-политическа основа, както няколко години по-късно".

От есента на 1883 г. до пролетта на 1884 г. Я. Сакъзов следва биология в Лондон. Докато е в Лондон той се запознава със социалната философия на Спенсер и Хенри Жорж. След това заминава за Париж, където слуша лекции по литература и художествена критика, изучава и Луи Блан, и Прудон.

През лятото на 1884 г. се връща в родния си град Шумен и става учител по естествени науки и история. Тук той се отдава на обществено-полезна дейност, като изнася сказки в читалището по проблемите на новото образование, чете реферати в учителското дружество и др.

През 1885 г. при едно отиване в София Я. Сакъзов среща своя познат от Одеса Трайко Китанчев. От него научава, че от Русия се е завърнал Д. Благоев и се е заел да издава сп. „Современний показател". Това сведение възбужда интереса му към бившия съученик от Одеската духовна семинария и дейността, с която се е заел. Още тогава двамата успяват да си уредят среща, по време на която разменят мисли върху издаваното от Благоев списание. Сакъзов обещава своята подкрепа и сътрудничество във връзка с издаването и разпространението на списанието.

Този факт показва, че по онова време между двамата се появява идейна близост и желание за съвместна работа в едно начинание с определена социалистическа насоченост. Това обаче остава само в кръга на споделените добри намерения, тъй като изразената готовност за сътрудничество не се осъществява на практика. Както изглежда, събитията около Съединението и последвалата го Сръбско-българска война се оказват най-сериозната пречка за това. Поради тези събития списанието на Благоев престава да излиза, а самият Сакъзов се оказва въвлечен в тях. Той отива доброволец във войната, за да участва в защитата на Съединението. Сакъзов реагира и на детронирането на българския княз Ал. Батенберг през 1886 г., като участва активно в движението против превратa.

Сакъзов и Благоев се събират отново в Шумен, където Д. Благоев идва, за да заеме свободно учителско място. Не са известни подробности за някакво ново развитие на отношенията им, за някакви общи планове или съвместни действия по линия на издателската дейност поне до 1891 г. Знае се това, че като учители през учебната 1886/1887 г. двамата са уреждали учителски събрания в Шумен, на които са чели реферати.

През 1887 г. Сакъзов е принуден да се прости с учителската професия. Уволнен е заради увлечението му по експериментална анатомия. Променя служебното си поприще и става помощник-прокурор в Шумен. През следващата 1888 г. се оженва за известната писателка и общественичка Ана Карима (Ана Тодорова Велкова), която по това време е също учителка в Шумен и работи в дружество „Родолюбие". През юли 1895 г. се ражда техният син Иван Янков Сакъзов, известен по-късно стопански историк, поставил основите на преподаването на стопанска история в Софийския университет.

През този период у Я. Сакъзов узрява идеята да започне издаването на списание със социалистическа насоченост. Така в началото на 1891 г. излиза под негова редакция сп. „Ден", което се включва в пропагандирането на социалистическите идеи на българска почва. Отначало списанието излиза в Шумен, а от втората половина на 1892 г. до края на 1896 г. – в София.

По време на първата криза в българското социалистическо движение, свързана с настъпилия разрив в навечерието и на конгреса в Пловдив през 1892 г., сътрудничеството между Сакъзов и Благоев в издаването на сп. „Ден" се прекъсва. Това е свързано с принципните разногласия по въпроса за характера на организацията и различните позиции, на които двамата видни социалисти застават. Докато Благоев държи твърдо за учредената на Бузлуджа БСДП, Я. Сакъзов заедно с шуменските социалисти се присъединява към инициаторите на БСДС (Българския социалдемократически съюз).

Я. Сакъзов определя своята позиция по този въпрос още преди свикването на посочения конгрес. Това става след като през юни 1892 г. Женевската социалистическа група се провъзгласява за „Български социалдемократически съюз" и избраният за секретар на съюза Кръстю Раковски заедно със Слави Балабанов идват в България, за да агитират в полза на своята инициатива.

Я. Сакъзов и неговите привърженици от шуменската социалистическа група приемат идеята на женевци като по-близка и реалистична за момента. Тогава Сакъзов се оказва сред онези български социалисти, които считат учредяването на партията като преждевременно. Между него, Кр. Раковски и Сл. Балабанов се установява личен контакт, когато те отиват в Шумен. Заедно обмислят и редактират декларацията на Социалдемократическия съюз. По време на самия конгрес в Пловдив Я. Сакъзов призовава социалистите, подкрепящи учредената преди една година БСДП да се съгласят на споразумение. За да е по-убедителен, той напомня за изхода от разногласията в Германската социалдемократическа партия – обединението на ласалианци и айзенахци.

Настъпилият разрив обаче се оказва непреодилим и това довежда до обособяването на две организации – БСДП и БСДС. От този момент нататък сп. „Ден" на Я. Сакъзов започва да играе ролята на орган на „съюзистите", а Благоев напуска редакцията му.

Заедно със Сава Мутафов и Евтим Дабев, Я.Сакъзов е един от хората на Социалдеморкатическия съюз, които преговарят впоследствие с лидерите на БСДП за обединяване на двете организиции. Подписването на съглашението на 10 февруари 1894 г. за обединение под новото име БРСДП е положителен и очевидно неслучаен факт. Той е резултат на известна еволюция и сближаване на позициите пред опасността да се разпилеят силите на неукрепналото още социалистическо движение, подложено на преследване от Стамболовата администрация. Самият Я. Сакъзов заради активното си участие в движението за сваляне на Стамболовия режим е интерниран през март 1894 г. и поставен под строг полицейски надзор.

Обединителният първи конгрес на БРСДП през юли 1894 г. бележи началото на един сложен и интересен етап в развитието на Социалдемократическата партия и лично на самия Я. Сакъзов. Това развитие протича на основата на приети общопартийни принципи и решения, но при условията на една вътрешна борба, диктувана от стремежа за извоюване на право за тяхното тълкуване и творческо приложение в живота. Това е характерен белег за едно време, когато в Социалдемократическата партия все още не са въведени строгите рамки на централизма, време, когато свободната изява на мисълта и практическите действия често са доминиращият елемент. Борбата за отстояване на определени принципи, стремежът да се

утвърдят позиции в самата партия и сред избирателите постепенно очертават формирането на две основни течения – „тесни“ и „широки“ социалисти. Върху този процес влияят както специфичните икономически и политически условия на тоговашна България, така и европейската социалдемокрация. Това е характерната за всяка демократично изграждаща се и развиваща се политическа формация тенденция, при която обособяването на „левица“ и „десница“ не е необичайно явление.

През тези години Я. Сакъзов е лидер на „широките“ и има възлови позиции както в ръководството на партията, така и в партийния печат. Избиран е за член на ЦК, както и за негов секретар, участва в редактирането на общопартийните издания сп. „Ден“ и в-к „Социалист“. Като такъв той има възможност да влияе върху развитието на вътрешнопартийните процеси.

Активна е ролята му през тези години като парламентарист, който води идейна борба и защитава в Народното събрание интересите на работниците и дребните собственици. Янко Сакъзов и Никола Габровски са първите двама представители на Социалдемократическата партия, избрани за народни представители в изборите през септември 1894 г.

Дълго време в историческата литература по тези въпроси битуваше оценката, че изборът на Сакъзов и Габровски е един от фактите, които потвърждават „широката“ дейност на посочените дейци, че той е плод на приспособяването им към настроението на селяните и занаятчиите и следователно е израз на опортюнистически отклонения. Но ако не забравяме, че при тогавашната българска действителност класата на работниците е малобройна, слаба и недостатъчно организирана (а това се е съзнавало и признавало от самите социалисти от двете течения), следва да приемем, че воденето на ефективна политическа дейност само в тази среда би било практически невъзможно.

Трудно може да се оспори налагащото се заключение, че желанието на БРСДП тогава да участва в политическия живот във всичките му форми не би могло да се реализира без помощта на други слоеве на обществото. А такива са многобройните дребни стокопроизводители, които виждат в лицето на младите и амбициозни социалдемократи защитници на своите интереси. Я. Сакъзов е отчитал тези реалности. Освен това не бива да се забравя, че

по онова време въпросът за отношението на социалдемокрацията към дребните стокопроизводители е един от най-сложните въпроси, пред които е изправено цялото европейско социалистическо движение. По него няма единна позиция и не е изработена някаква общовалидна рецепта, съответстваща на социалдемократическите принципи. При това положение конкретното решаване на този въпрос се оказва зависимо в най-голяма степен от реалистичното отчитане на особеностите на националните условия и от способността на социалдемократите да предприемат съответстващи на тези условия действия. За българските социалдемократи търсенето на социална база в средата на дребните стокопроизводители се оказва действително неизбежно. Ето защо избирането на Я. Сакъзов и Н. Габровски за депутати само три години след учредяването на социалдемократическата партия в България би трябвало да се оценява като значителен успех.

До края на века Я. Сакъзов се проявява като типичен изразител на очертаващата се в социалдемократическата партия по-гъвкава и прагматична линия. За разлика от Д. Благоев, който твърдо отстоява безкомпромисната класова политика, Сакъзов проявява склонност към компромиси в името на поставените цели. Това са все още само две тенденции, начало на формиране на два алтернативни подхода към идеала, който ги обединява. Едва в началото на нашия век и до момента на тяхното изкристализиране и разграничаване през 1903 г., тези два подхода придобиват по-ясна физиономия.

Дискусията, която се разгаря в рамките на БРСДП в течение на три години, е провокирана от излизането на сп. „Общо дело". Я. Сакъзов започва неговото издаване през 1900 г. и още от първия му брой поставя въпроси, които отдавна са го вълнували и стават предмет на остра полемика. По същество това е продължение на спора, но вече с по-ясно очертани и твърдо отстоявани позиции с по-определена идейна диференцираност и обособеност на подходите към задачите на социалната демокрация.

Дискусията, в която главните фигури са Сакъзов и Благоев, има теоретични аспекти, засяга въпроса за принципите и характера на партията, но като че ли в по-голяма степен тя придобива практическа насоченост, подчинена е на отношението към реалните факти от живота.

По повод на т. нар. „теория за общото дело", лансирана от

Я. Сакъзов още в първия брой на сп. „Общо дело“, Константин Бозвелиев отбелязва главно две обстоятелства, за да внуши, че тя е плод не толкава на идеологическа измяна, колкото на предизвикателствата на реалния живот. Тази теория, казва той, се появава в един определен момент, във времето на един политически режим, който „безцеремонно тъпчеше всички конституционни свободи“, а „кръвта около Дуранкулак и Шабла още димеше“.

Докато другите опозиционни политици очакват смяната на режима от двореца, Я. Сакъзов търси в недрата на трудовия народ „онези реални сили, които бихи могли да се опълчат против тоя режим“. Той има предвид първо, „небивалото раздвижване на селяните“, второ, „недоволството на занаятчиите“, трето, „стремежът на търговско-индустриалните среди към правова държава“, четвърто, „младото работническо движение, което набира своите привърженици от пропаднали и пропадащи занаятчии, селяни и търговци“, към които се присъединяват и „не малко интелигентни сили из средата на дребното чиновничество, учителство и учаща се младеж“.

Ето в тези, наричани от Я. Сакъзов, „производящи обществени слоеве“, той вижда реалните сили, които биха могли да обединят усилията си в името на „трайна свобода и законност“. Сакъзов счита, че самостоятелно нито един от тези обществени слоеве не би бил в състояние да се справи с такава задача. Той съзнава, че между тях може да има съществени противоречия и именно поради това преценява, че в случая става дума „само за моментите, които сближават тези течения“.

Идеите на Я. Сакъзов срещат още тогава острата реакция на Д. Благоев, който вижда в тях отстъпление от принципите на класовата борба, израз на съглашателство и политика на класово сътрудничество. Сакъзов от своя страна защитава и обосновава възгледите си в печата и най-вече в книгата си „Тревога за призраци“. Той смята, че не е достатъчно формалното признаване и придържане към принципа на класовата борба. Този принцип не трябва да се приема като „отвлечена теоретическа абстракция“, като калъп, в който да се вмести „живото разнообразие на обществените явления“. Според него проблемът е по-скоро в това да се разкриват конкретните форми на проявление на този принцип, чиито политически измерения са зависими от конкретните условия.

Сакъзов е убеден, че наличието на класови интереси и противо-

борство не означава, че те трябва да се абсолютизират и противопоставят на всичко. Освен тях има и „общонационални, общокултурни“ и други „общи за цялото общество цели“, които може да се постигнат с общи усилия. Те не са привилегия само на една обществена сила. Реалният живот, смята той, показва, че както борбата в името на класовите интереси, така и сътрудничеството между класите в името на общонационални цели съществуват реално и едновременно в живота. Те „са факти в живота и фактори на живота“.

За тези свои разбирания Я. Сакъзов е обвиняван, че разсъждава не като социалист, а като обикновен демократ, че той и неговите сподвижници са изменили на Марксовото учение и стават проводници на западноевропейския ревизионизъм. Обвинението, че „общоделството“ на Я. Сакъзов не е нищо друго освен „бернщайнианство на българска почва“, придава особена острота на спора.

Дискусията по тези въпроси противопоставя Сакъзов и Благоев, които защитават с особена стръв и твърдост своите разбирания в редица полемични статии и брошури. И двамата заявяват, че техният идеен ориентир е марксизмът и в дейността си като социалдемократи се ръководят от него. Но докато Благоев вярва в неговата общовалидност и се бори за запазване на чистотата му, Сакъзов го възприема само като метод. Той смята, че за да се разбере многостранният живот на народите, не е достатъчно да се усвоят основните положения на марксизма. Теорията за него е средство за обяснение на житейските реалности, а не на някаква схема, в която да се търси тяхното място.

Съвременниците на Я. Сакъзов подчертават точно този негов подход към Марксовото учение. „Концепцията на Янко Сакъзов не е догматична, тя е жива свободна мисъл, ориентирана върху широкия фон на историята, стимулирана от широко разбираната философия на марксизма“, отбелязва Сотир Янев. А Асен Златаров преценява, че „легендата за опортюнизма и общоделството“ на Я. Сакъзов е резултат именно на този негов подход, винаги да се съобразява „с наличните сили на момента“, да ги „преценява от марксистко гледище“ и да прави заключенията си, „без да се страхува, че няма да се харесат на другари и противници“. Според Златаров „никой не беше по-ортодоксален“ от Сакъзов. „Само че тая ортодоксалност не беше такава на изсушената в разните брошури Марксова концепция, а духът на марксизма“, казва той.

Опитите на Я. Сакъзов да тълкува по-свободно мястото и ро-

лята на теорията в живота на социалдемократическата партия не се възприемат еднакво от всички негови сподвижници. К. Бозвелиев например не скрива, че „не всички негови мнения и възгледи се вземаха за верни", за някои социалисти част от тези възгледи са изглеждали „парадоксални", други са ги възприемали като „социалистическа ерес" и пр. „Но дори и тъй тълкувани – отбелязва Бозвелиев – Янковите възгледи не бяха без полза за нас: те раздрусваха заспалите умове и ни караха да се вгледаме по-дълбоко във фактите на живота и по-внимателно да проверяваме своите социалистически знания."

Развитието на дискусията по тези, както и по други въпроси протича по начин, който показва крайна непримиримост в отстояваните позиции от страна на „тесни" и „широки" („общоделци"). През лятото на 1903 г. се стига до пълен разрив и организационно обособяване на две самостоятелни социалдемократически партии, олицетворяващи двете основни направления в българската социалдемокрация – революционното и реформисткото.

От този момент нататък Я. Сакъзов посвещава усилията си на укрепването на реформистката партия и утвърждаването ѝ като партия на прагматичното действие. Той вижда призванието си повече в това чрез практически действия да утвърждава своя възглед за ролята на социалдемокрацията в решаването на наболелите обществени проблеми, отколкото във воденето на идейни спорове. „Деятелността – казва той – е тази, която проверява истината на теориите, която изпробва силата на организицията. За една обществена партия няма по-добра школа от школата на живота, а животът е деятелност, деятелността е живот". Той формулира най-близките цели на тази деятелност като борба за подобряване положението на работниците и демократизиране на държавата. И в името на тази борба призовава към „широка обществена намеса".

Съзнавайки слабостта на своята партия, Я. Сакъзов определено се стреми към търсене на съюзници чрез политически контакти и общи действия. За разлика от „тесняците", които смятат, че единствен и верен съюзник може да им бъде само международният пролетариат, Сакъзов и „широките" го търсят в твърде широк диапазон от обществени и политически сили в страната. В тези си усилия те се увличат понякога до степен, която не им позволява да съхранят своята идентичност и самостоятелност. В същото време

тясно-класово ориентираната политика на „тесняците“ ги води към състоянието на изолация във вътрешнополитически план.

Първата по-решителна стъпка на Я. Сакъзов в практическото прилагане на тактиката за общо (коалиционно) действие с други политически сили е активното му участие при формирането на опозиционния „Патриотичен блок“ през 1907 г. Активността на Сакъзов в този случай се подхранва от политиката на ограничаване на демократичните свободи от страна на правителството на Народно-либералната партия, посрещана с недоволство от работническите и други трудови слоеве, както и от някои среди на интелигенцията. Надежда за практическо пристъпване към политика на общи действия с други сили му вдъхва и активизирането на другите опозиционни партии за сваляне на правителството.

Своите възгледи по този въпрос Сакъзов развива и конкретизира в поредица от статии, публикувани в партийния орган в. „Работническа борба“ през 1906 г. Макар че в редовете на реформистката партия се очертават и противници, Я. Сакъзов и П. Джидров предприемат преговори с някои опозиционни партии (Народната, Прогресивно-либералната, Демократическата). Включването на БРСДП в това опозиционно обединение се афишира открито от ръководството на партията.

От гледна точка на това, доколко социалдемократите успяват чрез тази своя коалиционна тактика да постигнат желаните от тях резултати, не би могло да се каже нещо много. Разпадането на самия „Патриотичен блок“ и образуването на ново правителство от Демократическата партия през май 1908 г. показват, че монархът и силите, на които той се доверява действат по свои правила, независимо от „условията“, които социалдемократите са поставяли. Я. Сакъзов обаче е убеден, че участието на неговата партия в това опозиционно обединение е един успех.

Още в довоенните години Я. Сакъзов се проявава като един от най-страстните противници на личния режим на княз (по-късно цар) Фердинанд. В редица свои статии и речи и най-вече в труда си „Цезаризъм или демокрация“ (1905 г.) той развива възгледите си за монарха като основно зло в българския политически живот и свързва пряко борбата против него със защитата на демокрацията. В българския „бонапартизъм“ или „цезаризъм“ Я. Сакъзов вижда главния враг на демокрацията, на съхраняването на самостоятелността и силата на партиите като изразители на обществената воля и настроения.

Преценявайки развитието на българския монархизъм от Освобождението насам, Сакъзов отбелязва, че той, компрометирайки либерализма и политическите партии, е успял от „пленник и непълнолетник на либерализма“ да сложи ръка на „всички по-главни ресори на държавния живот“. „От прост формален заложник – казва Сакъзов – от един вид необходима декорация... българският княз, благодарение на неспособността на нашата управляваща буржоазна класа... се издигна до висотата на фактически заповедник на страната, разполагащ с нейното настояще, определящ нейното бъдеще“. Опасността от това, че „княжевската власт расте очевидно за всички“, Сакъзов вижда във факта, че „конституционните и демократичните институти спират или изневеряват на функциите си“.

Антимонархическата си позиция Я. Сакъзов изразява остро и по време на дебатите във Великото народно събрание през 1911 г. във връзка с предложението за изменение на Търновската конституция. Заедно с други депутати на БРСДП(о), Я. Сакъзов в почти петчасова реч изразява остро отрицателното си отношение при обсъждането на чл. 17 от Конституцията. Той квалифицира предложението за неговото изменение като стъпка към укрепването на монархизма. Критикувайки открито цар Фердинанд и личния режим, Сакъзов набира смелост да изрази отрицателното си отношение към монархията и да посочи предимствата на републиканското устройство на обществото. Тази своя позиция той отстоява с необичайна твърдост и извън парламента.

В политическата и публицистичната дейност на Я. Сакъзов се откроява и неговата позиция по националния въпрос. Още след тръгването на широкосоциалистическата партия по самостоятелен път на развитие, Сакъзов съдейства за формирането на основните възгледи и програмата на партията за възможните пътища на националното обединение. Чрез публикации в българския и чуждестранния печат той полага усилия да покаже както вътрешните, така и международните аспекти на македонския въпрос, зависимостта между вътрешните и външните фактори за неговото решаване.

Според Сакъзов във вътрешнополитически план решаването на македонския въпрос трябва да се разглежда в тясна връзка с борбата за демокрация. В духа на своите антимонархически настроения, той споделя възгледа, че не трябва да се позволи на монарха да използва македонския въпрос за свои цели. Вероятно поради

това в отношението на Сакъзов към акта на прокламирането на българската независимост през 1908 г. може да се види известна противоречивост. Наистина в случая не става дума за отрицателно отношение към обявяването на независимостта. Този акт се посреща положително от него и партията му. Но Я. Сакъзов е подозрителен и съзира в него и в обявяването на Фердинанд за „цар на всички българи" нова стъпка към укрепването на монархизма.

В проявената склонност да акцентира на евентуалните опасности се откроява и друг елемент – опасенията от влошаване на отношенията с Турция и загубване на породените от Младотурската революция надежди за реформиране на националните взаимоотношения в демократичен дух. Очевидно Сакъзов и неговата партия вярват в тази възможност, тъй като той се включва в създадения през август 1908 г. „Съюзен комитет", поставил си за цел да работи за сближението между България и Турция.

Тази доверчивост към Младотурския режим и евентуалното му благосклонно отношение към решаването на македонския въпрос в рамките на конституционните преобразования в Турската империя, би могло да се обясни с характерната за Я. Сакъзов склонност към подкрепа на всички легални, конституционни пътища за решаване на проблемите. В случая обаче неговите надежди не се оправдават и той е заставен от самото развитие на събитията в навечерието на Балканската война да признае погрешността на своите преценки.

Антивоенните позиции, отстоявани от Я. Сакъзов до войната, както и придържането му към тезата, че разрешаването на македонския въпрос не е възможно без намесата на европейските сили, стават уязвими. Обстановката в навечерието на Балканската война му влияе силно и той се колебае между миролюбието и приемането на военното решение. Може би опасенията, че би могъл да бъде обвинен в милитаризъм или че ще се отклони от антимилитаристичната политика на Втория интернационал, определят неговите колебания. Не може да не направи впечатление обаче и това, че в този случай отново на преден план излизат подозренията му в правителствените решения и намеренията на монарха. Те пролича-ват определено в изказването му в Народното събрание след сключ-ването на Балканския съюз и обявяването на мобилизация. Я. Сакъзов е единственият, който се осмелява да се разграничи от всеобщото настроение в парламента и да изрази опасенията си от

неизвестността, която може да последва войната. Опасността той вижда преди всичко в това, че „народът нищо не знае“ за същността на онова, което е плод на „тайни съглашения“.

Изразената от Сакъзов позиция се посреща с остро недоволство от останалите депутати и той се опитва да намери по-омекотена форма на мислите, които го вълнуват. Той не желае неговото критично отношение да се приема като опит за конфронтиране с правителството. Тази двойственост у Сакъзов намира израз по време на Базелския конгрес на Втория интернационал през ноември 1912 г., когато се старае да постави на преден план своята и на партията си антивоенна дейност, макар да е приел войната като свършен факт.

Всичко това не означава, че Я. Сакъзов е изменил на положителното си отношение към решаването на националния въпрос. Напротив, той и партийният орган в. „Народ“ полагат усилия да отстояват и във вътрешен, и в международен план националните интереси. Самият Я. Сакъзов има немалка роля в поставянето и разясняването пред Интернационала на същността на македонския въпрос и справедливостта на каузата за национално обединение на българите.

Идеята да търсят демократични, мирни пътища и средства за решаване на проблема се откроява още по-определено, когато назрява конфликтът между съюзниците за подялба на освободените територии. Я. Сакъзов се въздържа от гласуване на кредитите за военни нужди в Народното събрание на 26 юни 1913 г.

Първата световна война, която е най-сериозното изпитание за европейската социалдемокрация, изправя българските социалдемократи и от двете партии пред още по-сериозни проблеми. Макар че Интернационалът има изработена антимилитаристична позиция, суровите реалности на войната предизвикват други реакции у социалдемократите от воюващите срани. Отношението на Я. Сакъзов към военния конфликт и особено към участието на България в него не е еднозначно. То претърпява еволюция в зависимост от развитието на хода на войната.

Я. Сакъзов и ръководството на БРСДП (о), както и ръководството на БРСДП (т. с.), преценяват избухналата война като дело на европейския империализъм, осъждат я и се обявяват за политика на неутралитет на България. Но заедно с това Сакъзов се опитва

да вникне в смисъла на заетата от ръководствата на западноевропейските социалдемократически партии позиция на подкрепа на своите правителства. От трибуната на Народното събрание той заявява: „Тия наши другари, които прегърнаха политиката на своите правителства, те прегърнаха не онази част, която се касае до изтребването на противника и завоюването на земите му, а онази част, която им е също тъй скъпа – запазването на родината...".

Доколко ползите от един световен конфликт могат да бъдат диференцирани по този начин, е въпрос, по който може да се спори. Позицията на Сакъзов в този случай е уязвима. Но за разлика от тесните социалисти, които следват твърдо антивоенната си политика и след включването на България във войната през 1915 г., Я. Сакъзов и ръководството на БРСДП.(о) се опитват да търсят възможните изходи от войната за българските национални интереси. Докато преди включването на България във войната за Я. Сакъзов е характерно осъждането ѝ, придържането към политиката на мир и неутралитет за България, след включването ѝ в конфликта тази позиция претърпява промени. Я. Сакъзов допуска, че политическият момент може да открие възможности за националното обединение на българския народ. В Народното събрание той заявява, че сега този е най-важният за България въпрос, и по-конкретно как тя би могла да си върне обратно земите, които са ѝ отнели вероломните съюзници. Всичко това обаче се съчетава с призиви от страна на парламентарната група на БРСДП (о) за „умереност в претенциите" и портивопоставяне на всякакви опити за присвояване на чужди земи.

До края на войната поведението на Я. Сакъзов се определя от желанието да се придържа към позицията на своята партия, да не се идентифицира изцяло с правителствената политика, но и да не пречи с нищо на „проявлението на националната мощ". След като целите на българското участие във войната – освобождаването на териториите с българско население и националното обединение, са вече постигнати, от края на 1916 г. нататък на преден план излиза проблемът за гарантирането на тези резултати.

Когато политическата ситуация на европейската сцена се променя и се очертава перспективата за възможно прекратяване на военните действия, Я. Сакъзов вярва в необходимостта от разумна политика за съхраняване на постигнатото. Той участва в делегация-

та на своята партия за международната конференция на социалистите в Стокхолм през 1917 г. и търси заедно с другите членове на делегацията подкрепата на ръководствата на европейските социалдемократически партии за каузата на българското национално обединение.

По въпроса за изхода от войната Сакъзов демонстрира политическа мъдрост, като отхвърля максимализма и се придържа към разбирането да се защити онова, което е постижимо в момента, чрез преговори и дори с цената на разумни отстъпки.

След войната националният въпрос и особено съдбата на българите, останали по волята на победителите извън територията на България, продължава да заема съществено място в публицистичната и обществено-политическата дейност на Сакъзов. Чрез свои публикации във в. „Народ“ той става изразител на отстояваната от БРСДП (о) позиция на остро осъждане на несправедливите мирни договори след войната. Изнася и редица конкретни данни за съдбата на българите в Македония. Засягайки въпроса за вълната от бежанци, Сакъзов отбелязва, че тези хора се насочват да търсят подслон и закрила в България, именно защото „душата и съзнанието им са български“, а не „сръбски“ или „гръцки“. Той подлага на порицание асимилаторската политика на гръцкото и сръбското правителства и се възмущава от принуждаването на българите „да приемат със силата на камшика и на меча една култура, която не е тяхна“.

Характерно за политическата дейност на Я. Сакъзов в следвоенния период е и това, че той активно съдейства и пряко участва в прилагането на възприетата от неговата партия политика на сътрудничество с други политически сили чрез участие в управлението на страната. Тази ориентация се квалифицира в историческата литература като стремеж за прилагане опита на европейския министериализъм. Всъщност тази политика, макар и да не се приема без резерви от всички ръководни дейци на БРСДП (о), е не само израз на подражание на чужд опит, а и една реакция на предизвикателствата на новото време. В условията на рязка поляризация в редовете на европейската социалдемокрация и ясно очерталото се разграничаване между революционните и реформистките течения, българските социалдемократи остават на традиционните си позиции – да действат в рамките на съществуващата система с позволените от

закона средства. Те се обявяват против алтернативата, която предлага Октомврийската революция в Русия и оценяват Войнишкото въстание в България като „акт на безумие“ и „авантюризъм“, който трябва да бъде спрян.

На фона на всичко това е обяснимо, защо Я. Сакъзов става министър на 17 октомври 1918 г. в правителството на Ал. Малинов, както и в следващите коалиционни кабинети на Т. Теодоров (от ноември 1918 г. заедно с П. Джидров и от края на април 1919 г. заедно с Кр. Пастухов). Я. Сакъзов остава верен на политическото си верую. Като по-разумна и по-близка до неговите разбирания той приема обявената от министър-председетеля Ал. Малинов политика на омиротворяване на страната с надеждата да съдейства за установяването на нов порядък с мирни средства.

Включването на Я. Сакъзов и други представители на БРСДП (о) в коалиционните кабинети през 1918 и 1919 г. не се приема с одобрение от всички членове и ръководни дейци на партията. Някои изразяват недоволство от неефективното участие на социалистите в управлението, от невъзможността да бъде прокарана на дело прокламираната защита на работническите интереси. Самият Я. Сакъзов получава упрек, че е влязъл в един кабинет „заедно с виновниците за войната“.

Когато става държавният преврат на 9 юни 1923 г., Я. Сакъзов е в чужбина и не участва в заседанието на ЦК на БРСДП (о), на което се обсъжда въпросът, дали да се потвърди включването на Д. Казасов в правителството на Ал. Цанков. След като се завръща в страната, той декларира одобрението си на превратa и подкрепя новото правителство, вярвайки, че то ще бъде демократично. Сакъзов изхожда от убеждението, че свалената на 9 юни власт на БЗНС е била „тираническа власт“, че този акт е „освободително“ и „обощонародно дело“. Продължава и в началото на 1924 г. да стои на същата позиция и да счита, че участието на представители на неговата партия в правителството е „по необходимост“ и е оправдано.

След излизането на Д. Казасов от правителството на Ал. Цанков през февруари 1924 г. се забелязва и едно по-критично отношение към правителствената политика. Издигат се искания против терора, за политическа амнистия и пр. На публични събрания през 1926–1927 г. Я. Сакъзов говори в защита на безработните, за нуждата от обединяване усилията на работници, селяни и занаятчии. Той

развива идеята, че съществуващите между тях икономически връзки налагат те да действат общо и на политическата сцена.

По-късно, когато през юни 1931 г. по конституционен път идва на власт коалицията Народен блок, Я. Сакъзов посреща промяната с надежда. Той е един от онези дейци на социалдемократическата партия, които подкрепят усилията на народноблоковото правителство да търси решения за изход от тежкото бреме, което стопанската криза е стоварила върху плещите на най-широки слоеве на българското общество. Неговият подход към търсенето на рационални решения е традиционен – твърда подкрепа на „малките конкренти реформени искания на работниците" и преодоляване на съществуващите неправди.

Във вътрешнопартийния живот Сакъзов продължава да се придържа към своята линия на туширане на крайностите в ръководните среди на социалдемократическата партия. По време на 35 конгрес той подкрепя представителите на левицата в новоизбрания ЦК за включване на поне един от тях в Изпълнителния съвет на ЦК, пак в името на разбирателството и постигането на някакъв баланс във висшите ръководни органи на партията.

Общото впечатление, което прави поведението на Я. Сакъзов от втората половина на 20-те и особено през 30-те години и навечерието на Втората световна война е постепенната му еволюция наляво, изживяване на илюзиите за отстояване на социалдемократическите ценности чрез пряко участие във властта. Той продължава да вижда призванието си в противопоставяне на обществените неправди и реакционните стъпки на управляващите. Пред опасността от фашизма в навечерието на войната, макар и на преклонна възраст, Я. Сакъзов не се колебае да търси сътрудничество в средите на левите политически сили, с убеждението, че всички антифашистки настроени обществени среди трябва да обединят усилията си.

Едни от последните политически изяви в живота на Я. Сакъзов са включването му в движението против приемането на антиеврейския законопрект „за защита на нацията". Неговият подпис стои под редица протестни изложения до правителството и Народното събрание с искания за политическа амнистия и против антидемократичните закони.

Я. Сакъзов умира в София на 2 февруари 1941 г. През дългия си живот той е оставил трайна следа не толкова като идеолог на далечно осъществими цели, колкото като политик на прагматично-

то действие. Този жизнен път би могъл да се определи като олицетворение на един съзнателно направен избор между пътя на реформите и този на обществените сътресения в полза на първия.

Своите позиции по важни обществени въпроси Сакъзов е изложил в редица книги и статии, в изказванията си в Народното събрание, в многобройните си речи по митинги и събрания. Той е един от малцината представители на българската социалдемокрация, който с участието си в работата на Социалистическия интернационал успява да си извоюва уважение и авторитет в международните социалдемократически среди.

Като дългогодишен парламентарист, Я. Сакъзов съдейства за създаването на една традиция, за утвърждаването на такава парламентарна тактика, която въпреки слабите организационни позиции на Социалдемократическата партия, не остава незабелязана и безрезултатна. С някои изключения, той е избиран за депутат почти през целия си активен политически живот. Като такъв той вярва, че може да съдейства за утвърждаването на българската социалдемокрация като конструктивна политическа сила, като защитник на интересите на работническите и другите социално слаби слоеве и не на последно място като борец за демокрация.

В тази си роля, както и в дейността си като ръководен деец на своята партия, Я. Сакъзов проявява едно типично качество – умението да балансира между крайно десните и крайно левите позиции, да следва една сравнително по-умерена линия на политик и партиен лидер. Този усет към компромиса, към разумния баланс между желаното и реално възможното, е може би онова качество, което е липсвало и продължава да липсва на много български политици.

Райко Даскалов

(1886–1923)

Има личности в новата българска история, чиято обществено-политическа дейност е посветена изцяло на борбата за свобода, демокрация и социален напредък. Един от ярките примери в това отношение е Райко Даскалов – виден деец на Българския земеделски народен съюз, ярък противник на войната и изтъкнат държавник-реформатор. В тази борба той отдава всичко, включително и живота си, в името на нормалното човешко съществуване на своя отруден и измъчен народ, в защита на неговите основни политически права и интереси.

Жизнения си път Райко Даскалов започва в с. Бяла Черква, Великотърновско – селото (дн. град) на Бачо Киро и Цанко Бакалов Церковски. Роден е в края на 1886 г. Средно образование получава в Търговската гимназия в гр. Свищов. По време на ученето си овладява френски и немски език.

След завършване на гимназията започва работа в София като кореспондент в една частна фирма, а след това – като касиер и журналист във в. „Балканска трибуна". В свободното си време посещава занятия в Юридическия факултет на Софийския университет. Заради критичните си публикации във вестника е уволнен и принуден да се завърне на село.

През 1907 г. Райко Даскалов заминава за Германия, където се записва за студент във Философския факултет на Берлинския университет. Един семестър (през 1910 г.) учи финансови науки в старинния университетски град Грайфсвалд. За да се подпомага материално, става преводач в българското посолство, където му предоставят една таванска стаичка за живеене. Интересът му към финансовите и икономическите проблеми намира израз в успешната защита на докторска дисертация в университета в Грайфсвалд на тема „Чуждестранният капитал в България". Научният му труд е оценен високо и е издаден като книга в Берлин през 1912 г.

Завръщането на д-р Р. Даскалов в България съвпада с избухването на Балканската война. В нея взима участие като доброволец. След приключване на войната завършва Школата за запасни офицери.

Политическата дейност на младия интелектуалец започва в

редовете на Българския земеделски народен съюз. По препоръка на Цанко Бакалов през 1914 г. Райко Даскалов става управител на съюзната кооперация „Народен магазин". Благодарение на своята висока професионална подготовка и безспорни организаторски качества той успява за кратко време да съживи и разшири дейността на търговското дружество и да го утвърди като притегателен център за голяма част от българското селячество.

На 17 април 1914 г. е отпечатана първата статия на Р. Даскалов в органа на БЗНС – в. „Земеделско знаме". Тя е озаглавена: „Един нечуван скандал" и е посветена на произвола, който си позволява правителството на Васил Радославов във връзка с изборите за XVII Обикновено Народно събрание, за да се задържи на власт – незаконно провеждане на избори в Западна Тракия и касиране на 4 депутати от листата на БЗНС в Софийската селска избирателна околия. По този повод бъдещият редовен сътрудник на вестника заявява, че политиката на правителството на трите либерални партии е политика на „корупция, грабеж и потисничество" и уверява управляващите кръгове, че това „дръзко посегателство върху свещените права на българския избирател" ще срещне решителен отпор от членовете на Земеделския съюз. Неговият призив към сдружените земеделци е: „Долу шайкаджийската котерия, долу хората, които тласкат страната в опасния път на сътресенията и революциите, долу кандидатите на държавния съд!"

В такъв тон са и следващите му статии във вестника, в които критикува различни аспекти на вътрешната и външната политика на правителството и настоява за провеждане на някои неотложни икономически, финансови, социални, съдебни и административни реформи. Неговото ярко публицистично перо се проявява особено след започването на Първата световна война, когато България трябва да направи своя съдбоносен избор. Една след друга следват статиите му „С огън и меч", „Какво ни предстои?", „Где е залогът за запазването на България?", „Значението на будната обществена съвест", „Политиката за България в случай, че бъде запазена от общоевропейския пожар", „Ние сме решителни противници на мира!", „Атаките срещу неутралитета са атаки срещу българския народ", „Борбата за неутралните държави" и др. В тях Райко Даскалов се обявява за запазване на строг и искрен неутралитет от България, избягване намесата ѝ във войната, към която и да е от воюващите

групировки, и използването на всички мирни средства за решаването на националните задачи. Той е убеден привърженик на политиката на „скръстените ръце", на запазването на България от военния пожар.

Даскалов предупреждава, че войната няма да свърши тъй скоро, както мнозина очакват, и че резултатите от нея ще зависят не от оръжието на малките държави като България, а от интересите и съотношението на великите сили при бъдещата мирна конференция. А освен това, според него, една политика на неутралитет не изключва политическите придобивки. „Напротив – пише той, – ние сме уверени, че именно тя е, която при бъдещата европейска конференция ще ни гарантира неминуемата ревизия на Букурещкия мир." А дори и да не се получи нищо, смята той, ще се запази поне „настоящето", ще се запази военната и икономическата мощ на страната.

През 1915 г. натискът на Централните сили и на Съглашението за намеса на България във войната на тяхна страна се засилва. Един от последните опити на държавите от Съглашението в това отношение е акцията им по изкупуването на зърнени храни от България през август – септември 1915 г., известна в нашата история като „Деклозиеровата афера". Начело на тази търговска операция, разрешена от българското правителство, стои френският финансов агент Де Клозиер, който раздава огромни суми на своите посредници при изкупуването на храните. По този начин в нея са привлечени група правителствени депутати от крилото на д-р Н. Генадиев, политически дейци от опозиционните партии и някои търговци. В тази афера е замесен и ръководеният от Райко Даскалов „Народен магазин". Мотивите за ангажиране на представители от няколко партии в аферата „Де Клозиер" са от различен характер, но не трябва в никакъв случай да се подценяват финансовите изгоди, които тя носи за участниците в нея, за земеделския „Народен магазин" и за селскостопанските производители.

Правителството използва умело този случай, за да подрони политическия престиж на Земеделския съюз, който като най-голяма опозиционна партия играе важна роля в политическите борби в страната относно нейното поведение в разгарящата се война, и да внесе разцепление в нейната парламентарна група. За тази цел се подготвя и шумен съдебен процес срещу участниците в „житната

търговия", който е проведен една година по-късно, т. е. след въвличането на България в Първата световна война на страната на Централните сили (Германия, Австро-Унгария и Турция). С присъда № 1085 от 21 октомври 1916 г. на Софийския военно-полеви съд др Райко Даскалов и други петима изтъкнати деятели на БЗНС са осъдени по на 8 години строг тъмничен затвор.

В Централния затвор – София, Р. Даскалов престоява две години. От началото на войната тук е и водачът на БЗНС Александър Стамболийски. Двамата продължават да стоят на антивоенни позиции и да не одобряват водената от Радославов политика. От затвора те поддържат връзка с войници от фронта и следят с голям интерес развитието на политическите събития в страната.

През лятото на 1918 г. цар Фердинанд е принуден да замени прогерманското правителство на либералите със съглашенофилското правителство на Ал. Малинов – Ст. Костурков, съставено от представители на Демократическата и Радикалната партии. И този кабинет обаче не е в състояние да сложи край на участието на България във войната, макар че признаците на предстоящото поражение на страната в нея стават все по-очевидни. Изтощението, негодуванието, отчаянието и гладът сред войниците на фронта и сред цивилното население вземат крайни форми. Икономиката на страната, и особено селското стопанство, е в пълна разруха. Илюзиите за национално обединение на българския народ бързо се изпаряват. Събитията в Русия през 1917–1918 г. влияят силно върху бунтарското настроение сред войнишките маси. Антивоенна пропаганда продължават да развиват и партиите на тесните социалисти и земеделците. Необходим е само някакъв по-силен дразнител, за да прелее „чашата на търпението". Такъв се оказва пробивът при Добро поле в средата на септември 1918 г.

Настъплението на съглашенските войски означава коренен прелом в развитието на военните действия на Южния фронт. След този пробив започва неудържимо отстъпление и напускане на фронта от българската армия, която се насочва към вътрешността на страната. Рязкото изменение в съотношението на силите в полза на Съглашението неминуемо води към поражение на страните от Централния съюз. Така че пробивът при Добро поле е закономерен резултат в развитието на военните действия между двете воюващи групировки.

На 23 и 24 септември 1918 г. основните части от отстъпващите

войски се установяват в района на Берово, Пехчево и Царево село, където започва формирането на отделни въстанически групи и придвижването им към Кюстендил, Горна Джумая (Благоевград) и Дупница. На 24 септември късно вечерта е нападната и превзета Главната квартира в Кюстендил, след което разбунтувалите се войници се отправят към Радомир и София.

Поради изключителната обстановка царят и правителството са принудени да се обърнат за съдействие към БЗНС. Това се налага поради няколко причини: 1) БЗНС се ползва с широко влияние сред войската заради своите усилия за прекратяване на войната и сключване на сепаративен мир; 2) със своята позиция на неодобрение на прогерманската политика на Радославов Земеделският съюз си спечелва известно доверие и сред страните от лагера на Съглашението; 3) програмата БЗНС, макар и в основата си дълбоко демократична и радикална, не включва искания за промяна на съществуващия обществен строй и това дава известни гаранции за неговото запазване; 4) водачът на БЗНС Ал. Стамболийски е завоювал голяма популярност в България заради смелата му и последователна борба против войната. Затова надеждите на политическите сили за предотвратяване на окончателния разгром на страната са отправени към земеделската партия.

На 25 септември в Софийския централен затвор се получава заповед за помилване на Ал. Стамболийски. От затвора Стамболийски направо отива при генерал Савов във Военното министерство, за да настоява за освобождаването и на другите политически затворници. На тази среща Стамболийски е запознат с предложението на правителството за примирие и са обсъдени мерки за заздравяването на фронта, докато се приеме българското предложение от съглашенското командване. Той дава съгласието си заедно с други ръководни земеделски дейци, депутати от другите парламентарни групи и представители на Военното министерство да заминат за фронта, за да „успокоят и вразумят“ отстъпващите военни части. В същото време на царя е поднесен указ за помилване на политическите затворници по „Деклозиеровото дело“, който той поради развоя на военните и политически събития подписва, и на 25 септември след обяд Р. Даскалов и другите осъдени по това дело са пуснати на свобода.

На 26 септември след обяд определената делегация за убежда-

ване на въстаналите войници потегля за фронта. В нея са включени: генерал С. Савов (военен министър), Ал. Стамболийски, Р. Даскалов, Ст. Момчев и Ал. Механджийски (БЗНС), Ал. Гиргинов и Гр. Василев (демократи), Илия Георгиев (радикалдемократ) и Н. Сакаров (широк социалист). Вечерта делегатите пристигат в Радомир и започват агитация сред войниците за връщането им на фронта.

От Радомир на 27 септември военният министър генерал Савов трябва да се върне в София, а останалити делегати към 10 часа заминават за Кюстендил, където има около 3–4 хиляди бунтуващи се войници. В Кюстендил делегацията пристига около обяд и най-напред посещава Главата квартира, където е информирана за положението от началник-щаба на армията генерал Бурмов.

След пристигането на делегатите в Главната квартира Р. Даскалов се отделя от тях, отива на Кюстендилската гара, разговаря с войниците и с автомобил сам отново се връща в Радомир.

Срещите и разговорите с въстаналите войници в Радомир и Кюстендил утвърждават у Р. Даскалов впечатлението, че отстъпващите войски към София, концентрирани в Радомир, могат да наложат събаряне на монархията и установяване на републиканско управление в България. „Пленен", както твърдят съвременници, от „революционния ентусиазъм на войниците", той подема инициативата за незабавно обявяване на републиката и насочване на „въстаническата армия" към София. След връщането си в Радомир той се свързва по телефона със Стамболийски и поисква съгласието му за действия в тази насока.

Разговорът между двамата по телефона е кратък. На въпроса на Стамболийски към Р. Даскалов, не счита ли предприетата акция за преждевременна, последният отговаря: „Не. Сега му е времето. Никога няма да намерим тук тази маса въоръжени хора, както сега." И тогава Стамболийски казва: „Добре, върви напред!"

Райко Даскалов се решава на твърде рискована стъпка, която не е в съзвучие с идеологията и програмата на БЗНС. Той застава на крайно левичарски позиции, които отговарят на настроенията на войнишката маса, но противоречат на възгледите на Земеделския съюз за еволюционно развитие на обществото. Подобни позиции водят до въвличане на армията в политическите борби, засилване на социалното напрежение и възникване на гражданска война в страната.

След разговора си със Стамболийски със специална „Прокла-

мация към българския народ“ Р. Даскалов обявява България за република и провъзгласява Ал. Стамболийски за „председател на временното републиканско правителство“, а себе си – за „главнокомандващ републиканската армия“. Тази прокламация има следното съдържание: „Днес, двадесет и седми септември 1918 година, българският народ скъса веригите на робството, катурна деспотичния режим на Фердинанд и неговите помощници, обявява ги за народни врагове, прокламира се за свободен, с републиканско управление народ, и подава ръка на европейските народи за примирие и разбирателство. От днес цар Фердинанд и династията му и бившето правителство са свалени. Всички окръжни управители, околийски началници, кметове и войнишки началници ще изпълняват заповедите на временното правителство на републиката. Председател: Ал. Стамболийски. Главнокомандващ: Райко Даскалов.“

За причините, които ги накарали да прокламират България за република, в работата си „Септемврийската революция“ Р. Даскалов пише: „Ние искахме да скъсаме съвършено със стария режим и неговите отвратителни порядки и дела, да направим един решителен завой в историческия поход на българския народ, да спрем нахлуващия със страшна сила противник поне на границата, да турим край на безсмислената и нежелана от народа война, да накажем виновниците за войната..., да разделим народа от виновниците, и ако накажем последните, да докажем на дело, че българският народ не се солидаризира с тях и се гнуси от позорните им деяния“. Главната цел, която Даскалов преследва с обявяването на републиката, е създаване на условия за сключване на един що-годе справедлив за страната мир.

Обявяването на републиката е съпътствано от възторжени речи на Р. Даскалов пред „въстаническата армия“. В тях той разкрива пагубните последици от неограничената власт на цар Фердинанд в България и посочва, че спасението на страната е в нейното обновление по пътя на събаряне на монархията, наказване на всички преки виновници за войната, сключване на примирие и мир и прокарване на радикални социални реформи.

Едновременно с това продължава и работата за организиране на войниците в роти и дружини. За „началник-щаб на републиканските войски“ е назначен командирът на един от най-големите въстанически отряди фелдфебел Георги Дамянов Йотов (в това време – безпартиен, а по-късно – активен деец на БЗНС).

На 27 септември след обяд започва придвижването на първите

въстанически части от Радомир за с. Владая, които наброяват около 12–15 хиляди души. Въстаниците са въоръжени с пушки, револвери, бомби, саби, ножове и пр., разполагат и с 25 картечници.

Вечерта Р. Даскалов отправя „Окръжно до всички градове, села, паланки, войскови части и до целия български народ", което гласи: „Днес, 27 септември, бившият цар Фердинанд, династията му и бившето правителство са свалени. България провъзгласена за народна република. Всички окръжни управители, околийски началници, комендanти, кметове, войскови началници ще изпълняват нарежданията и заповедите на Временното правителство. Те са отговорни за реда в страната. Настоящото окръжно да се разгласи на всички войскови части и на целия български народ. Председател на Временното правителство: Александър Стамболийски. Главнокомандващ: Райко Даскалов."

От Радомир Р. Даскалов телеграфира на началника на отделение „Движение" при Главна дирекция на железниците и му заповядва да приеме телеграмата-окръжно и да я предаде по железопътния телеграф до всички гари в страната. Последният обаче забранява по-нататъшното предаване на окръжното, откъсва лентата от телеграфа и я дава на министър-председателя Ал. Малинов. Така правителството получава своевременна информация за обявяването на републиката в Радомир.

Когато ръководствата на управляващите партии научават за обявяването на републиката в Радомир, то те незабавно предприемат съгласувани действия за потушаване на бунта. Според тях в този момент за България има три опасности: съглашенско нашествие, „реакционен преврат" на Фердинанд и немците, и „Радомирският бунт". Те смятат, че провъзгласяването на републиката е един „ненавременен" и „гибелен" акт, който може да попречи на поскорошното сключване на примирието, и затова се обявяват рязко против него. Шефовете на тези партии предлагат на земеделските депутати Д. Драгиев и Ц. Бакалов да заминат за Радомир, за да склонят Р. Даскалов да спре настъплението към София. Драгиев се страхува да тръгне посред нощ и решава да се свърже с Даскалов по телефона на военния министър. В телефонния разговор между двамата Драгиев нарича тази република „лудешка" и поисква от Даскалов да спре осъществяването на републиканските си идеи, тъй като с това може да се стигне до проваляне на преговорите за

примирие в Солун. Драгиев обаче не е противник на републиканската идея. Той осъжда Даскалов и Стамболийски не затова, че издигат знамето на републиката, а че го издигат в „неподходящ" според него момент.

От Дупница, където офицерите отказват да подкрепят въстанието и да дадат артилерия, на 28 септември Стамболийски заминава за Радомир, за да се срещне с Р. Даскалов и да се запознае със състоянието и организацията на „републиканските части". Между двамата се провежда разговор относно по-нататъшния развой на въстанието и търсенето на пътища за осигуряване на неговия успех. На тази среща се стига до известно уточняване на функциите на двамата земеделски дейци – Даскалов, който е запасен офицер, да продължава да се занимава с военното ръководство на въстанието, а Стамболийски да започне политически преговори с ръководствата на левите партии в София за осигуряване подкрепа на въстанието, а така също преговори и със самото правителство, за да се избегнат излишните жертви. Липсата на подкрепа от страна на ръководствата на БЗНС, БРСДП (т. с.) и БРСДП (ш.с.) и издаването на заповед за неговото арестуване обаче заставят Ал. Стамболийски да се „законспирира" и премине в нелегалност.

На 28 септември 1918 г. правителството взема решение въстаническите части, командвани от Р. Даскалов, да бъдат спрени и разпръснати със силата на оръжието. С това то показва, че няма намерение да се пренася в Орхание (Ботевград), за което се носят упорити слухове в столицата, и че ще води борбата срещу въстаниците с всички възможни сили, с които разполага.

До вечерта на същия ден основната част от „въстаническите войски" е концентрирана във Владайското дефиле. Щабът на „въстаническата армия" е настанен в сградата на гара Владая. Р. Даскалов е постоянно в движение между въстаническите центрове – Радомир, Перник и Владая. В 14 часа от Владая той изпраща следната телеграма до началник-гарата в Кюстендил: „За да могат навреме да се вземат мерки за спасяването на отечеството, заповядвам Ви всички важни телеграми и сведения, които минават през вашата станция от войсковите части и от другаде, да ги предавате до мен – главнокомандващия. Д-р. Даскалов".

Вечерта от Владая Р. Даскалов отправя ултиматум до прави-

телството в София да си подаде незабавно оставката, като предупреждава, че на другия ден ще тръгне с „републиканската армия“ и ако това не е сторено, не отговаря за последствията.

На 29 септември преди обяд Р. Даскалов още един път предупреждава правителството, че ако не се изпълнят неговите предишни заповеди и не се признае „новото положение“, ще бъде принуден по насилствен начин да влезе с войските на „народната гвардия“ в София. Той се стреми да избегне сериозни сблъсквания с правителствените части, за да не се пролива „братска кръв“, и вярва, че София не ще се опита да се съпротивлява. Тези негови илюзии обаче се оказват съвсем наивни. Царят и правителството организират всички възможни сили, с които разполагат, включително школници и юнкери, за да разгромят въстаниците. За да постигнат това, те не се поколебават да извикат на помощ и германски военни части, намиращи се в пределите на България.

На 29 септември след обяд започва настъплението на въстаническите части от Владая към София, което не влиза в плановете на Р. Даскалов, но задържането на въстаниците повече там се оказва невъзможно. Още при първия удар владайската застава при Александровия мост е разбита. След това въстаниците бързо овладяват Княжево и боровата гора над селото. Силно застрашени са позициите при Горна баня и Павлово. Опитите да се превземе Боянският редут обаче са неуспешни, тъй като въстаниците не разполагат с артилерия, за да посрещнат и отговорят на силния артилерийски огън.

След обяд в помощ на правителствените части при Княжево пристига германската дружина, командвана от капитан Юнглинг. Състои се от 3 роти, 4 картечници и 4 оръдия и има за задача да заеме позиции от двете страни на шосето и линията, и да не пропуска никого към София. Фактически на тази дружина е поверен най-важният участък на бойните действия.

В това време броят на въстаниците във Владайското дефиле достига около 10 000 души.

До вечерта „републиканската войска“ има безспорни успехи. По време на едно от сраженията Р. Даскалов е ранен в ръката, но остава „главнокомандващ“. Завземането на София е отложено за следващия ден. Това дава възможност на правителството да се съвземе след първоначалния натиск на въстаниците, да си осигури

нови подкрепления и резерви, и да се подготви за решителното сражение, съсредоточавайки своите главни сили в района на Бояна–Княжево–Горна баня.

Рано сутринта на 30 септември правителствените войски (включително юнкерите и школниците от 4-та административна рота) и германските части (пехота и артилерия) започват настъпление, което в следобедните часове завършва с разгромяване на въстаниците при Бояна, Горна баня, Княжево и Владая. Липсата на добра военна организация и на необходимото въоръжение, особено на артилерия, се оказват гибелни за въстаниците. За спадането на техния боен дух твърде много допринася и съобщението за сключеното в Солун примирие, разпространено чрез позиви, хвърлени от правителствени самолети. Голяма част от войниците се включват във въоръжения поход срещу столицата, за да наложат прекратяването на войната. Затова известието, че България вече е сключила примирие, внася силно колебание сред войнишките маси.

В тези решителни сражения около столицата е ранен, а след това и пленен „началник-щаба на републиканските войски" Г. Дамянов, а Р. Даскалов с група въстаници успява да се оттегли през Витоша. През този ден са убити около 2500 души, а броят на пленените е над 2000. Останалите въстаници отстъпват към линията Драгичево–Мърчаево и на запад, като заемат селата Студена, Църква и Мошино.

На 1 октомври настъплението на правителствените части продължава. Арена на новите ожесточени боеве става Пернишкото поле, като главните сражения се развиват около селата Мошино и Църква.

На 2 октомври правителствените части успяват да завземат мина „Перник", гр. Перник и Голо бърдо, след което се насочват към Радомир, където влизат вечерта.

Същия ден военно-полевите следователи в София издават постановление за арестуването и даването под съд на Ал. Стамболийски, Р. Даскалов и Ал. Механджийски заради подбуждане към „насилствено изменяване на държавния строй" и организиране на „въоръженото нападение на столицата с цел да нахлуят и осъществят революционните си идеи".

Войнишкото въстание завършва с поражение за „бунтовници-

те", но ускорява сключването на примирие със страните от Съглашението и допринасяне съществено за абдикацията на цар Фердинанд, смятан за главен виновник за националните катастрофи на България. От друга страна обаче, то задълбочава политическата конфронтация в българското общество и изправя страната пред нови социални сътресения.

След разгрома на въстанието Райко Даскалов е принуден да се укрива от органите на властта. През октомври пребивава тайно в различни села в Самоковска и Кюстендилска околия, а в началото на ноември се прехвърля в Гърция (гр. Солун), където остава до началото на 1919 г. Там той лекува ръката си, контактува с представители на съглашенското военно командване, окуражава ранените и болните български войници. От онова време е запазено неговото тефтерче, в което са нахвърляни бележки за „Програма". В нея между другото четем следното: „Незабавно сключване на общия мир. Уреждане на отношенията между народите и държавите не върху насилието, а върху принципа на правдата и справедливостта. Създаване на Лигата (Съюза) на народите. Протекция на малцинствата във всички държави. Премахване на тайните договори...

Общо разоръжаване. Премахване всецяло на задължителната военна служба. Всички народи чрез Съюза на народите да заличават раните от войната.

Вътрешното управление трябва да бъде демократично не на думи, а на дело..."

На 5 януари 1919 г., след приемането на Закон за пълна и безусловна амнистия на всички осъдени и задържани по време на войната лица (с изключение на криминалните престъпници), Райко Даскалов се завръща в София. След малко повече от месец става и сватбата му с Невена Венева. Ръководството на БЗНС го включва в активна партийна дейност, като го определя за главен организатор на съюза. По това време изпълнителната власт е в ръцете на коалиционно правителство начело с Теодор Теодоров, съставено от представители на 6 партии – Народната, Демократическата, Прогресивнолиберalната, Радикалдемократическата, БРСДП (ш. с.) и БЗНС.

През юни 1919 г. се провежда XV конгрес на БЗНС. По предложение на Ал. Стамболийски за негов председател е избран д-р

Райко Даскалов. При закриването на конгреса той произнася важна заключителна реч, в която осъжда разцеплението в земеделската парламентарна група по време на войната, призовава към обединяване на всички земеделски сили в предстоящата предизборна борба и очертава някои от големите задачи пред съюза. По отношение на тактиката на БЗНС той заявява: „Ние водихме нелегални борби само тогава, когато нямаше възможност по друг начин народът да си каже думата и когато чашата на търпението бе преляла. Днес, когато конституционните гаранции и свободи са налице, когато народът може по мирен начин чрез бюлетина да изкаже своята господарска воля, борбите ни ще бъдат и трябва да бъдат само легални." С историческо прозрение са и думите му: „Вместо да точим ножове, ние ще ги счупим и ще точим плугове! Това е нашата политика, нашето знаме, нашият девиз и нашият път!"

След конгреса новият Управителен съвет на БЗНС избира Р. Даскалов за член на Постоянното присъствие на съюза.

На 17 август се провеждат избори за XVIII ОНС. Най-много гласове в тях получава Българският земеделски народен съюз. За депутат в две избирателни колегии е избран и Р. Даскалов. Съставянето на ново коалиционно правителство е възложено на Александър Стамболийски. В него влизат представители на БЗНС, Народната и Прогресивнолиберална партии. Важният тогава пост министър на земеделието и държавните имоти е поверен на д-р Райко Даскалов. Той заема тази длъжност от 7 октомври 1919 г. до 22 май 1920 г. С включването му в правителството започва дейността му на държавник и реформатор и твърдата му и последователна борба за изпълнение на съюзната програма.

Един от първите законопроекти, с които министърът на земеделието се заема, е за търговията със зърнени храни и произведенията от тях, и за прехраната. Приет е през ноември 1919 г., но под натиска на силите, победителки във войната, е отменен през септември 1921 г. Известен е като закон за Консорциума. През тези близо две години се въвежда единна държавно-кооперативна система на изкупуване и търговия със зърнени храни. Наложен е монопол върху външната търговия с тези храни, като износът е възложен на Консорциум, съставен от Българска народна банка, Българска земеделска банка и Българска централна кооперативна банка.

Друг важен законопроект, подготвен от д-р Р. Даскалов, е за аграрната реформа. Готов е през февруари 1920 г., но е приет през

април 1921 г. В него е заложена идеята на Даскалов за трудовата поземлена собственост. А тя се схваща по следния начин от него: „Земята трябва да принадлежи на онзи, който я работи. Никой не трябва да има повече земя, отколкото сам със своята челяд може да обработва. Всеки трябва да има толкова земя, колкото е необходима, за да намерят в нея приложение работните ръце на семейството му и да се поддържа то от нея." Земята над 300 дка (за семейство) се изземва от собствениците и се предоставя в специален поземлен фонд, от който се оземляват безимотни и малоимотни селяни. За тези, които не се занимават със земеделие, се оставят по 100 декара на семейство или пък по 40 декара на сам човек. Иззетите земи по този закон се изплащат на собствениците по средни пазарни цени през последните 10 години. Приложението на закона е свързано с ожесточена съпротива от страна на едрите поземлени собственици и на основните политически партии в страната.

По инициатива на Р. Даскалов се приемат и закони за насърчение на земеделското производство, за рационално използване на водите, за защита на горите и др.

През март 1920 г. се провеждат нови парламентарни избори, спечелени от БЗНС. През май е съставено самостоятелно земеделско правителство, оглавено отново от Александър Стамболийски. Райко Даскалов е включен в кабинета като министър на търговията, промишлеността и труда (22 май 1920 – 5 януари 1922 г.). И през тези месеци той си навлича омразата на заможните слоеве в страната чрез прокарването на закони за прогресивно-подоходно облагане, за данък върху имуществата, за обществени осигуровки и т. н.

В началото на 1922 г. Даскалов е назначен за министър на вътрешните работи. Първите му изяви на този пост се посрещат с облекчение – официална отмяна на цензурата върху печата, вдигане на военното положение, разтурване на военните съдилища и др. След това следват действия, които се посрещат противоречиво от политическите сили – става дума за отношението към белогвардейските части на барон Врангел, настанени в България. Сведенията за готвен заговор срещу земеделското правителство с участието на тези части принуждават кабинета да предприеме крути мерки – разпускане на формираните армейски части, закриване на руските военни училища, екстернирине на врангелистките генерали и офицери, улесняване завръщането на около 10 000 офицери и войници

в Съветска Русия, разпръсване на оставащите в страната белогвардейци по селата, скъсване с руското царско представителство в София и пр.

При такава напрегната обстановка през май 1922 г. се свиква XVII конгрес на БЗНС. За негов председател отново е избран Р. Даскалов. Конгресът му оказва високо доверие, като го утвърждава за заместник на Ал. Стамболийски в Министерския съвет.

През лятото и есента на 1922 г. политическите борби в българското общество се изостряват. Демократическата, Обединената народнопрогресвна и Радикалдемократическата партия образуват т. нар. „Конституционен блок" и с подкрепата на Междусъюзническата комисия започват борба за сваляна на земеделското правителство, което квалифицират като „болшевишко". На тяхна страна се обявяват „Народният сговор" и Военният съюз. Провеждат се антиправителствени митинги из цялата страна. За 17 септември е насрочен масов събор в Търново на партиите от Конституционния блок. Земеделците решават да организират контраакция на същата дата и на същото място. Обявяват я за събор на цвеклопроизводителите. Походът на селяните се води от Райко Даскалов. Страната е на ръба на гражданска война. Водачите на буржоазните партии и бившите министри от правителствата на Ив. Гешов, Ст. Данев и Ал. Малинов – Ст. Костурков са арестувани. На 19 ноември 1922 г. е проведен референдум за съдене на виновниците за двете национални катастрофи.

Твърде напрегнати в края на 1922 г. са взаимоотношенията между БЗНС и Вътрешната македонска революционна организация. На въоръжените акции на ВМРО правителството не е в състояние да противодейства, въпреки че контролира армията и е формирало своя „Оранжева гвардия". Върху Райко Даскалов се отправят нови обвинения за дестабилизацията на земеделския режим.

Райко Даскалов е подложен и на силен външен натиск. Като комисар на българското правителство по репарациите той прави отчаяни опити да издейства намаляване на българските репарации и отсрочване на тяхното изплащане. Междусъюзническата комисия в София и Главната репарационна комисия в Париж обаче са непреклонни в своя отказ. Нещо повече, те отправят няколко ултиматума до българското правителство и с това усложняват твърде много позициите на Даскалов в правителството.

Кръстосаните атаки срещу Р. Даскалов отвътре и отвън, отляво (комунистите) и дясно (буржоазните партии), от ВМРО и от дейци на самия Земеделски съюз принуждават Ал. Стамболийски в началото на 1923 г. да приеме оставката на своя вътрешен министър. Даскалов отново поема функциите на главен организатор на БЗНС и около четири месеца се занимава с партийно-политическа дейност в съюза. Присъствието му в страната обаче продължава да смущава неговите върли политически противници – особено след избирането му за държавен обвинител при IV Държавен съд за съдене на военновременните кабинети на Гешов, Данев и Малинов – Костурков. Стамболийски предприема нов ход – назначава своя бивш заместник и съратник за извънреден пратеник на българското правителство в Чехословакия.

Райко Даскалов е пълномощен министър в Прага само 34 дни (от 7 май до 10 юни 1923 г.). Военно-политическият преврат на 9 юни го сварва в Германия. След завръщането си в чехословашката столица той отправя следната телеграма до узурпаторите: „Не само че не мога да ви призная за някакво си българско правителство, но ви предлагам за избягване неминуеми кръвопролития, за които единствените виновници пред законите и историята сте вие, веднага да сдадете властта на нейните законни представители, избрани чрез мощния вот на народа на 21 април т. г. Не направите ли това, силата на народа ще ви застави и ще почувствате нейното жестоко, но справедливо отмъщение..." На 10 юни той е отзован от дипломатическия пост, но отказва да се подчини на това решение до 5 юли, когато правителството на Ал. Цанков е признато от Чехословакия. След тази дата е политически емигрант в Прага.

Даскалов не се примирява с новата политическа ситуация в България. В Прага участва във формирането на Задгранично представителство на БЗНС и в издаването на в. „Земеделско знаме". Наемен убиец на Ал. Цанков и ВМРО обаче слага край на живота и дейността му на 26 август 1923 г. Загива един авторитетен деец на Българския земеделски народен съюз, пламенен пропагандатор на земеделските идеи, радикален реформатор, страстен защитник на националните интереси на България.

За Райко Даскалов са давани различни и често пъти крайно противоречиви оценки. Преобладаващото мнение за него е, че стои на леви идейно-политически позиции, че в своите възгледи се доб-

лижава до някои от социалистическите идеи, че ненавижда монархизма и политическата партизанщина в българското общество, че споделя принципите на международното разбирателство и сътрудничество. В неговата дейност могат да се открият както идейни грешки и заблуждения, така и прояви на политически авантюризъм и левичарски увлечения, на революционна нетърпимост и краен реформизъм. Всички негови съвременници обаче признават, че е способен политик, талантлив публицист и неподкупен държавник. Животът му е постоянна борба за мир, народовластие и човешки правдини. В тази борба той отдава всичките си сили и умира като герой-мъченик.

Александър Стамболийски

(1879–1923)

Не са много българските политици, чиито живот и обществено-политическо дело да са били обект на такова голямо внимание, анализи и оценки, както Ал. Стамболийски. Неговият кратък, но динамичен живот е дал много поводи да бъде възхваляван и оспорван, да е преценяван както от гледна точка на идейните и водаческите му качества като земеделски лидер, така и във връзка с ролята му като политик и министър-председател на България. Неоспорима истина е, че Ал. Стамболийски в течение на почти две десетилетия е бил на гребена на българския политически живот и това е достатъчно основание да се връщаме към него.

Александър Стоименов Стамболийски е роден в с. Славовица, Пазарджишко, на 1 март 1879 г. Учил е в Земеделското училище в Садово през 1893–1895 г., а след това до 1897 г. в Лозаро-винарското училище в Плевен. Негов учител е известният земеделски деец, покъсно основател на Земеделския съюз, Янко Забунов. През 1897–1900 г. е учител в с. Ветрен и прави първите си опити да осмисли живота на българските селяни. Дописките му под заглавие „Глас из земеделските среди", се печатат през 1899 г. във в. „Земеделска защита", започнал да излиза под редакцията на Я. Забунов в Плевен.

Тук, в с. Ветрен той свързва живота си с учителката Милена Даскалова, която му става съпруга. Публикуваното през октомври 1899 г. във в. „Земеделска защита" „Възвание" за образуване на земеделски съюз го ентусиазира да се заеме с учредяването на земеделска дружба в с. Ветрен. В края на декември 1899 г. участва в Учредителния земеделски конгрес в Плевен. Последвалите през 1900 г. окървавени от властите селски бунтове против „десятъка" в Шабла, Дуранкулак и Тръстеник, утвърждават убеждението му за нуждата от организирана защита на селските интереси.

Вдъхновението, което получава от учредяването на земеделска организация, нуждата от образовани земеделски кадри, както и съветите на близките му, определят решението му да продължи образованието си в чужбина. През есента на 1900 г. той заминава за Германия. Отначало в тогавашния Фридрихов университет в Хале, а след това в Мюнхен, Стамболийски изучава агрономство. Финан-

совата оскъдица и заболяването му го принуждават да се завърне в България преди да е завършил учебната 1901–1902 г.

От есента на 1902 г., след като възстановява здравето си, Ал. Стамболийски посвещава усилията си на земеделската организация. След проведения в Шумен Четвърти конгрес на БЗНС (5–8 октомври 1902 г.), когато за председател на съюза е избран Димитър Драгиев, седалището на Управителния съвет се премества в Стара Загора. Като печатен орган на БЗНС започва да излиза в. „Земеделско знаме" с отговорен редактор Ст. Момчев. Вместо учителската професия Стамболийски дава предпочитание на обществено-политическата дейност и заминава за Стара Загора. Д. Драгиев и Ст. Момчев му се доверяват и го приемат като помощник-редактор на съюзния вестник.

От този момент нататък Ал. Стамболийски започва да играе активна роля в списването на вестника, а чрез него и в развитието на Земеделския съюз. Голяма част от публикуваните материали са негови, а самият той практически започва да изпълнява ролята на главния редактор. Още от първите броеве на вестника се чувства неговото ярко перо като автор. Тази му дейност обаче е затруднена от това, че самата земеделска организация все още няма ясно установена политическа линия, а по нейния характер и задачи продължават да се водят остри спорове.

Макар че на Третия конгрес на Земеделския съюз през октомври 1901 г. в София с приетите изменения на устава Съюзът официално се признава за „организация просветителна и политико-икономическа" и се решава той да участва в изборните борби, това все още не определя окончателно политическия облик на организацията. Не е случайно, че дискусиите около характера на Съюза се подновяват на следващия, Четвърти конгрес през 1902 г. Превръщането на БЗНС в политическа по характер организиция е процес, който продължава практически до Седмия земеделски конгрес през 1905 г. и затова допринася до голяма степен Ал. Стамболийски. С многобройните си статии и други материали в съюзния вестник „Земеделско знаме" той практически отстоява политическия облик и задачи на Съюза. Утвърждава се убеждението, че за да е в състояние да защитава успешно интересите на селяните, Земеделският

съюз трябва да израсне като самостоятелна политическа формация, способна да се бори на политическата сцена с другите партии.

През есента на 1904 г. Ал Стамболийски издава брошурата „Принципите на Българския земеделски съюз", която впоследствие той допълва и преиздава. В нея наред с икономическите принципи, той предлага политическа платформа на Съюза и потвърждава убеждението си, че Земеделският съюз трябва да бъде политическа организация.

На Шестия конгрес на БЗНС (8–10 ноември 1904 г.), проведен във Варна, Ал. Стамболийски за първи път е избран за член на Управителния съвет, а на първото заседание на Съвета – за негов подпредседател.

Този избор не е случаен. Той е логичен резултат от дотогавашната му активна роля за развитието и укрепването на организираното земеделско движение в България. Съюзният орган „Земеделско знаме", който става по онова време главно поле за неговите публицистични изяви, практически се превръща в печатна трибуна за отстояване на идейните и политическите възгледи на Стамболийски. Ето защо избирането му за подпредседател на БЗНС е не само положителен атестат, но и начало на нещо ново в обществено-политическата му дейност – трайно утвърждаване в ръководството на Земеделския съюз. За младия и амбициозен Стамболийски това е позиция, която му открива простор и възможности за налагане като земеделски водач.

Нова важна стъпка в тази посока е официалното му избиране от Осмия конгрес (8–10 ноември 1906 г.) за отговорен редактор на съюзния вестник „Земеделско знаме" на мястото на дотогавашния Ст. Момчев, който отпада и като касиер в Постоянното присъствие. А включването на Ал. Димитров като касиер в Постоянното присъствие на Съюза укрепва позиците на Ал. Стамболийски в ръководството, тъй като за него той не е само приятел но и верен съмишленик. Позициите на Стамболийски се разширяват и укрепват още повече след 1907 г., когато поредният земеделски конгрес решава седалището на съюзното ръководство и редакцията на в. „Земеделско знаме" да се преместят от Стара Загора в София.

Столицата като център на политическия живот открива по-големи възможности за разгръщане на пропагандната, организационната и политическата дейност на земеделските дейци. Самият

Ал. Стамболийски прави всичко възможно да засили ролята на в. „Земеделско знаме“ в това отношение. Особено настойчиви са неговите усилия чрез съюзния вестник да призовава към масовизиране и организационно укрепване на Съюза, за превръщането му в масова и „неуязвима борческа обществена сила“. В тези си усилия той дори се увлича, като чертае реално неосъществими цели и намерения за радикални промени на условията, в които се развиват Съюзът и обществото.

Ролята на съюзния вестник, а заедно с него и на редактора му Ал. Стамболийски нараства още повече след Десетия земеделски конгрес през 1908 г., когато се премахват председателският и подпредседателският постове в съюзното ръководство и се въвежда длъжността секретар с по-ограничени правомощия. Тази промяна предоставя на „Земеделско знаме“ и неговия редактор по-независима и по-предна позиция от гледна точка на йерархията в ръководството на Земеделския съюз.

През първото десетилетие на XX век Ал. Стамболийски проявява активна дейност в разработването на идейно-теоретическите основи и принципи на БЗНС. Поради това той е признат за идеолог на земеделското движение в България. Написаната от него и обнародвана през 1909 г. книга „Политически партии или съсловни организации“ представлява едно обобщение и концентриран израз на неговите идейни възгледи. Разработването на земеделската идеология и принципите, от които Съюзът се ръководи в своята дейност, не трябва обаче да се счита само негово лично дело. Отделни страни на тази идеология намират отражение както в обсъжданите от конгресите документи, така и в публикувани в съюзния вестник статии, в речи и изказвания и на други ръководни дейци на Земеделския съюз. Възгледите на Стамболийски са плод и на външни идейни влияния, и на идейния живот в самата организация.

Направеното от Ал. Стамболийски в това отношение дава основание на някои изследователи на неговото дело да го оценят като оригинален мислител и като човек, който е успял да сътвори една цялостна система от възгледи, залегнали в основата на многостранната дейност на Земеделския съюз.

Обективността изисква обаче да се отбележи, че тази система от възгледи е до голяма степен смесица от заимствани идеи и влияния, съчетани с оригинални възгледи, произтичащи от някои особе-

ности на българските икономически и политически отношения в края на XIX и началото на XX век. Ето защо тезата за неповлияната отникъде, „саморасла“ земеделска идеология, защитавана и от самия Стамболийски, е най-малкото преспилена. В изследванията си по този въпрос редица автори посочват силните чужди влияния върху тази идеология.

В основата на системата от възгледи на Ал. Стамболийски стоят аграризмът и съсловната теория. Съществено влияние върху формирането на неговия мироглед оказва социалдарвинизмът или тъй наречения биологически материализъм. Още като студент в Германия Стамболийски изпитва влиянието на това учение и то дава силно отражение върху формирането на неговите възгледи за същността на обществото и характера на обществените отношения. Съществена черта на това учение е вулгарният материализъм, твърде широкото възприемане на дарвинизма и стремежът да се приложат естествено-научните теории към развитието на човешкото общество като социален организъм. Поведението на човека в обществото се определя от неговите биологични нагони и инстинкти. Те пък се пренясят и върху обществото и определят неговото състояние и развитие.

Такива схващания са намерили отражение в книгата на Ал. Стамболийски „Политически партии или съсловни организации“. Той приема, че човешкото общество е „организъм, в който има същите ония подбуждения и желания, които ние съзираме в организма на отделната личност“. Спойката на обществения живот следва да се търси в човешките инстинкти, върху тях се гради и самият обществен живот. Основните видове дейности на обществото, според Стамболийски, произтичат от необходимостта да се задоволяват тези човешки инстинкти и нагони. Това са биологичните инстинкти за самосъхранение, за нахранване, за размножение и т. н., които са породили и съответните на тях грижи и дейности на обществото: „в областта на политиката“, на „производството, икономиката и търсенето на материални блага“, на развитието на отношенията между мъжа и жената и пр. Следователно, колкото основни инстинкти има в природата на човека, толкова са и видовете обществени дейности.

В този вулгаризиран подход на Стамболийски към обществените процеси и явления би трябвало да се търси влиянието на

социалдарвинизма, на вулгарно-материалистичния светоглед върху него. Това обаче е само един от елементите на неговата идеология, който не му е попречил да стигне до убеждението, че икономиката и политиката са двата основни фактора в общественото развитие и че те определят основното съдържание на човешката история.

Друг основен елемент на системата от възгледи на Ал. Стамболийски е съсловната теория. В нея той обосновава разбирането си за съсловното деление на обществото и принципа на неговото съсловно организиране. Като основен критерий се приема професионалната принадлежност на хората. Стамболийски създава теорията за съсловно-политическото организиране на трудовите съсловия именно на основата на тяхното поминъчно разделение и обособяване. Съсловните интереси са тези, които движат обществените борби, смята той. „Нашата мисъл по това е ясна: под думата „съсловие" ние разбираме и сме разбирали и досега известно число хора от един и същ поминък, с едни и същи икономически интереси. А от това следва, че под думите „съсловна борба" се разбира, какво, това е борба на хора от известен поминък, от известно съсловие, в защита на поминъчните им, на съсловните им, на материалните им интереси."

Съсловията, които има предвид Ал. Стамболийски, са: „земеделското, занаятчийското, наемно-работническото, индустриалното, търговското и бюрократическото". Между тези съсловия земеделското е най-могобройното и това обстоятелство дава основание на Стамболийски да стигне до извода, че по силата на демократичните принципи именно то е призвано да играе първостепенна роля в цялостния живот на обществото.

Макар че в основата на тази теория стои противоречието между селото и града, съответно – между селското и градските съсловия, Стамболийски още през 1904 г. отбелязва, че целта не е земеделското съсловие да прехвърли полагащите му се държавни тежести върху другите съсловия. В статията си „Политико-обществените основи на земеделските организации", публикувана през същата година във в. „Земеделско знаме", той пише: „Земеделските организации нямат за цел да извоюват пълно благоденствие на земеделското съсловие, като прехвърлят припадащата им се държавна тежест върху плещите на другите съсловия, а се стремят да се борят за най-справедливото приравняване условията на борбата си с условията на другите борещи се съсловия."

Върху принципа на съсловното деление на обществото Стамболийски стъпва, за да обоснове и необходимостта от нов тип организации. Той критикува съществуващите политически партии, които смята, че отдавна са изиграли своята роля и вече са се превърнали в политически котерии. С извоюването на гражданските и политическите права и свободи на народа и закрепването им „чрез един върховен законодателен акт", какъвто е конституцията, тяхната роля се изчерпва. По-нататъшното им съществуване не е само безполезно, но и вредно, смята той. Следователно те трябва да отстъпят мястото си на новите политико-икономически организации, призвани да защитават вече специфичните съсловни интереси.

Ал. Стамболийски обосновава необходимостта от такъв тип организации твърде нашироко в книгата си „Политически партии или съсловни организации". Идеята за съсловните организации се отстоява и развива и от други земеделски дейци. Д. Драгиев например споделя оценките на Стамболийски по този въпрос и също в свои публикации в земеделския печат, в речите си в Народното събрание, обосновава необходимостта и неизбежността от замяната на политическите партии със съсловните организации.

Съсловната теория на Ал. Стамболийски изпълнява в началото на века известна роля за разграничаване на селските интереси, за освобождаването на българските селяни и от користни и чужди на техните интереси политически влияния и за осъзнаване необходимостта от самостоятелно организиране. В тази теория са заложени обаче и онези противоречия, които показват нейната ограниченост и неспособност да вмести в предлаганата схема цялото многообразие и сложност на обективно протичащите обществени процеси и явления.

Илюзията, че е възможна трайна консолидация на базата на съсловната обособеност на селяните, без да се отчитат реално съществуващите и развиващи се вътрешни противоречия в рамките на самото съсловие, е опровергана от живота. Наистина Ал. Стамболийски признава наличието на такива противоречия и на различни групови интереси в рамките на селското съсловие, но приема, че те са по-маловажни, по-второстепенни от различията между интересите на различните съсловия. Следователно по силата на това, че междусъсловните интереси и противоречия са по-големи и по-важни от вътрешносъсловните, следва да се отдава приоритет на съсловната борба. Стамболийски счита, че Земеделският съюз е политико-икономическа организиция, която трябва да защитава иконо-

мическите, поминъчните интереси на селското съсловие, но с политически средства, в рамките на законно установения конституционен ред и при наличието на демократичен режим.

Аграризмът заема също важно място във възгледите на Ал. Стамболийски. Заедно със съсловната теория той е в основата на земеделската идеология. Като основополагащ принцип в тази идеология е доразвит и съобразен с българските условия от края на миналия и началото на нашия век. Характерното за възникналата в Западна Европа аграристка теория, надценяване на земеделието и земеделското призводство, определянето му като основа на икономическия и обществен просперитет, се възприема и доразвива от Ал. Стамболийски в редица статии. Влияние върху него оказва и самата българска действителност по онова време, когато главната опора на икономиката на страната е земеделието. В тази действителност Стамболийски вижда и основанията да определя българското земеделие като основен стълб за България, като „единствена главна сила, която движи държавната машина", като „главен извор" на богатствата на България и т. н.

Стремежът да се обоснове зависимостта на икономическото развитие на страната от земеделието неизбежно води и към подценяване мястото и ролята на промишлеността в това развитие. При това, възприетият от Ал. Стамболийски вариант на теорията на аграризма отдава предпочитание не на земеделието изобщо, а на дребното и средното стоково селскостопанско производство. Това очевидно се основава на характерната за края на миналия и началото на нашия век дребнособственическа структура на българското село. Изтъкването на примата на селското стопанство над промишлеността неизбежно се свързва и с ролята на съсловията, заети в тези сфери на стопанския живот. Ето защо не е случайно, че се подчертава първостепенната роля на селското съсловие, предимствата на селото пред града.

Наистина позицията на Ал. Стамболийски по този въпрос не е статична. В нея може да се открие известно развитие. То се проявява в някои негови публикации и речи след 1904/1905 г., в които изразява по-умерени схващания за земеделието, за отношенията между селото и града. Стамболийски не приема обвиненията, че Земеделският съюз противопоставя селяните на гражданите, като подчертава, че противоречията между селото и града са резултат на

нееднаквото отношение на управляващите партии към тях, на покровителствената им политика по отношение на града и индустриалното развитие и пренебрегването на проблемите на селото и развитието на земеделието.

Стремежът на Ал. Стамболийски да пледира за повече внимание към селото, за нуждата от държавна подкрепа за развитието и модернизирането на земеделието, за развитието на просветното дело в селата и пр. може да се приеме като основателен и продиктуван от реално съществуващи потребности. Но ратувайки за такава политика от страна на държавата към селото, Стамболийски не се освобождава от ограничеността на своето разбиране за индустриалното развитие. В тази ограниченост може да се доловят някои утопични народнически повеи и очаквания за едно справедливо общество, основаващо се на характерната за онова време дребнособственическа структура на българското общество. Надеждата, че тази структура може да се съхрани и развие, определя и негативното му отношение към едрото земевладение, вярата, че чрез прокарването на подходящи мерки селяните може да бъдат спасени от разорение.

Ал. Стамболийски вижда зависимостта между икономиката и политиката, поради което смята, че идването на Земеделския съюз на власт е условие за икономически преобразования в духа на земеделската програма. Приемайки „народовластието“ като социален идеал на БЗНС, той смята, че основа за неговото осъществяване може да бъде конституционно-парламентарният режим, при който българските граждани ще имат гарантирани права и свободи и ще участват равноправно в обществените дела в съответствие с принципите, залегнали в конституцията.

В „Принципите на Българския земеделски съюз“ се съдържат ясни формулировки по този въпрос: „Земеделският съюз е за едно управление в България, което да се води точно според законите...“, „Земеделският съюз е за едно пълно народовластническо конституционно-парламентарно управление в България“.

На тази основа Стамболийски свързва народовластието с противопоставянето на „личния режим“ на Фердинанд, с ограничаване на действията на държавния глава в рамките на законите и дори премахване на монархията и установяване на република. За него републиканското управление е една необходимост „за заздравяване

на народовластническия режим". Но това трябва да се осъзнае от народа, да се води борба против монархията и нейните крепители. Самият той дава красноречиви примери за такава борба с изобличителните си статии и дръзките си изказвания против българския монарх Фердинанд, особено по време на войните.

Идеята за борба срещу монархизма обаче е следвана колебливо и непоследователно. Това може да се обясни не толкова с наличните симпатии към една или друга форма на управление, колкото с реалните условия и възможностите за налагането им. Ето защо не трябва де ни учудва, че Стамболийски все пак допуска, че народовластническият режим би могъл да действа и при наличието на монарх, но конституционен монарх. „Според нашето становище – заявява той – идеята за републиканско управление не е принципиален, а тактически въпрос. Когато ние, сдружените земеделци искаме съветникът, депутатът, министърът, учителят, съдията и т. н. да бъде изборен, не можем да не желаем и държавният глава да бъде такъв." Историята показва, че обстоятелствата наложиха и Ал. Стамболийски, и БЗНС не само да се примирят с монархическия институт, но и да управляват България с него.

По време на войните Ал. Стамболийски стои на антимилитаристични позиции. Той не възприема войната като средство за решаване на спорните проблеми. Дори когато в навечерието на Балканската война България трябва да избира между мира и войната за освобождаване на поробените българи в Османската империя, Стамболийски критикува военния избор. За него войната е авантюра, която носи ужасни последици „за тоя земеделски народ, който пълни казармите". В нея той отново вижда интереси, „близки на една безумна царска воля", и основание за такава позиция му дава националният погром, последвал Междусъюзническата война през 1913 г.

Ал. Стамболийски твърдо следва антимилитаристичните си настроения и по време на Първата световна война. Бори се против въвличането на България в нея, за политика на пълен неутралитет. В името на такава политика той пише остри статии, издава манифести, призовава селяни, работници и всички български граждани да се борят за мира. Показателни са неговата твърда позиция и острите реплики по време на срещата му с Фердинанд заедно с

други опозиционни водачи на 4 септември 1915 г. Стамболийски не само призовава цар Фердинанд към запазване на неутралитет, но му отправя дръзко предупреждение, че ако извърши „същото престъпно деяние" както през 1913 г., ще бъде изправен пред народното негодувание и ще понесе тежката му присъда.

Дръзкото поведение на Стамболийски е последвано от касиране на депутатското му място в XVII обикновено народно събрание, арестуване и осъждане на доживотен затвор с обвинение в „измяна", „предателство", „оскърбление и закана спрямо държавния глава" и подстрекателство. Докато е в затвора той продължава да стои на антивоенни позиции и дори осъжда гласуването на военните кредити през 1916 г. от страна на земеделската парламентарна група.

От затвора Ал. Стамболийски е освободен на 25 септември 1918 г. след пробива на фронта при Добро поле. Поведението на Стамболийски във връзка със стихийно избухналото Войнишко въстание е един не напълно изяснен в историческата литература епизод от неговата дейност. За разлика от Райко Даскалов, той смята, че действията на въстаналите войници може да се подкрепят, но след като бъде подписано примирие със Съглашението. Стамболийски обаче се опитва да приложи тактиката на сплашване на правителството и цар Фердинанд с действията на въстаналите войници, за да ги принуди да се оттеглят от властта. След като не успява, той е принуден да се укрива почти три месеца, за да избегне ареста и съдебното преследване.

Едва след приемането на закона за всеобща амнистия през декември 1918 г. Стамболийски излиза от полулегалност и пред него се открива перспективата да изживее най-бурния и драматичен период в своя живот. Националната драма, която България и българския народ са заставени да изживеят след края на Първата световна война е и негова лична драма. Ал. Стамболийски е изправен пред подстъпите на властта и е принуден от обстоятелствата да поеме кормилото на държавното управление в един момент на национална покруса от поражението във войната, когато победена България, поставена под диктата на победителите, трябва да лекува тежките рани, да търси решения за изход от националната катастрофа.

В тези нови условия Ал. Стамболийски е принуден да лавира, да приема като неизбежен компромиса да участват той и Земе-

делският съюз в политическата власт заедно с представители на остро критикуваните и отричани от него преди войната партии. На 24 януари 1919 г. той поема предложения му пост като министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството в коалиционното правителство на Т. Теодоров и остава като такъв до октомври 1919 г. заедно с още двама земеделски представители. Въпреки желанието си да следва определената от XIV конгрес на БЗНС линия, съюзът да участва в управлението само ако получи мнозинство в Народното събрание, Стамболийски допуска този компромис при съгласието и на съюзното ръководство. На 19 юли 1919 г. той отпътува за Париж в състава на ръководената от премиера Т. Теодоров българска правителствена делегация за участие в Парижката мирна конференция.

След като в първите следвоенни парламентарни избори през август 1919 г. БЗНС спечелва най-много депутатски места в новото XVIII обикновено народно събрание, Ал. Стамболийски получава в началото на октомври с. г. мандат от цар Борис III и образува коалиционно правителство, което е утвърдено с царски указ на 6 октомври 1919 г. Така Ал. Стамболийски става министър-председател, като оглавява коалиционен кабинет при участието на земеделци, народняци и прогресивно-либерали до май 1920 г., след което застава начело на първото самостоятелно правителство на Земеделския съюз и е министър-председател на България до преврата на 9 юни 1923 г.

В коалиционния кабинет на Ал. Стамболийски Земеделският съюз доминира не само с броя на министерските ресори, които негови представители оглавяват, но и с възловото значение на тези ресори. Условията, в които се намира тогава България, не позволяват на Стамболийски да има самочувствието, че стои начело на един режим, който би могъл да осъществява пълноценно програмните намерения на Земеделския съюз. Неговите действия са силно ограничени както от вътрешни, така и от външни фактори. Независимо от това, под ръководството на Ал. Стамболийски и в съответствие с програмната си декларация, този кабинет предприема някои стъпки, които го отличават от предишните коалиционни кабинети. Такива са например: решението за арестуване на министрите от правителството на д-р Васил Радославов, на депутати, военни съдии, окръжни управители и др. (общо около 200 души), прокарва-

нето в Народното събрание на Закон за съдене на виновниците за националната катастрофа и др.

В стопанската област коалиционното правителство на Стамболийски прави също важна стъпка каквато е създаването на Консорциума за контрол над износа на зърнените храни и продуктите от тях. Това има известен социален и политически ефект, доколкото с посочената мярка се отнема възможността на едрите търговци-износители да налагат на селяните производители ниски изкупни цени на зърнените храни.

Като министър-председател на България Ал. Стамболийски подписва на 27 ноември 1919 г. в парижкото предградие Ньой мирният договор с държавите от Съглашението. За него това е тежко, но неизбежно изпитание. Като част от несправедливата следвоенна мирна система, Ньойският мирен договор узаконява диктата на силите-победителки, като отнема от България нови територии и ѝ налага тежки репарации. Слагайки своя подпис, Ал. Стамболийски се ориентира към следване на един реалистичен курс, изразяващ се главно в придържане към изпълнението на поетите от България задължения, от една страна и стремеж към използването на всички мирни средства и пътища за облекчаване на наложените тежести.

След неколкомесечно управление като министър-председател на коалиционния кабинет, Ал. Стамболийски преценява, че позициите, които БЗНС вече има във властта, следва да се използват, за да се направи следващата крачка за установяване на самостоятелна земеделска власт. Към това го тласкат и трудностите, които кабинетът изпитва поради недостатъчната парламентарна опора, атаките, на които е подложен от страна на социалдемократите и комунистите заради репресивните му действия по време на Транспортната стачка през декември 1919 г. Освен това Стамболийски съзнава, че възможностите за нови комбинации в рамките на този парламент са практически изключени. Окуражаващи за БЗНС се оказват и успешните избори за окръжни съвети, състояли се през януари 1920 г.

В края на същия месец Ал. Стамболийски отправя и открито искане към царя за разпускане на XVIII обикновено народно събрание, като го мотивира по начин, който спечелва благоволението на царя. Остава само той да избере подходящия момент, като използва получения в аванс указ без дата. И този момент идва, когато на 20 февруари Ал. Стамболийски изненадва опозицията, прочитайки

царския указ за разпускане на Народното събрание. С друг указ от 26 февруари се насрочват изборите за новото XIX обикновено народно събрание за 28 март с. г.

Към преждевременното провеждане на тези нови парламентарни избори Ал. Стамболийски и БЗНС тръгват с надеждата да си осигурят такива позиции в новото Народно събрание, които биха им позволили да съставят самостоятелно правителство. Получените резултати обаче вещаят отново коалиционен кабинет, тъй като от общо 229, БЗНС получава 110 депутатски места.

След безуспешни преговори с други парламентарни сили за коалиционно управление, изходът е намерен в касирането на 13 опозиционни депутати (9 комунисти, 3 демократи и 1 от Прогресивнолибералната партия). Това осигурява на БЗНС необходимото мнозинство в Парламента и въпреки масираните протести на опозицията, открива пътя към образуване на самостоятелно правителство на Земеделския съюз.

С царски указ от 21 май 1920 г. е обявено сформирането на такова правителство, оглавявано от Ал. Стамболийски. Най-после целта е постигната. Но обстоятелството, че това става с недемократични средства, оставя неблагоприятен отпечатък върху старта на БЗНС и неговите водачи, ориентиран към широко прокламираното в негови официални документи „народовластие".

Освен министър-председател Ал. Стамболийски е и министър на външните работи, а до юни 1921 г. оглавява и Военното министерство. В течение на три години под негово ръководство Земеделският съюз и правителството му предприемат широка реформена дейност. По своя характер и специфична насоченост тя е нещо ново в развитието на българското общество. Ето защо тя се посреща с противоречиви реакции от страна на политическите опоненти на режима.

Ал. Стамболийски и неговият екип вярват, че това е пътят да се намали градусът на следвоенното социално и политическо напрежение, както и да се регулират икономическите и социалните отношения в духа на земеделските принципи и програма. Ограничаването на крупния капитал и едрото земевладение и подпомагането на дребната собственост е основен мотив в реформената политика на правителството.

Тя засяга в различна степен почти всички сфери на живота:

социално-икономическия живот, съдебната система, финансовите отношения, културната и просветната дейност. Откроява се специалното внимание към дребното и средното земевладение и засилването ролята на кооперациите.

Тази реформена политика дава повод за атаки от различни посоки. Оказва се практически невъзможно да се постигнат изцяло поставените цели. Подложени на силния натиск на имотните слоеве в града и селото, от една страна, и на тези на великите сили, от друга, законопроектите и приетите от Народното събрание закони имат различна съдба. Някои са коригирани, други са отменени, трети се прилагат частично. Ефект от тази дейност въпреки всичко се оказва, че има. Доказателства за това са постигнатите, макар и частични резултати, както и острата реакция от страна на обществените среди, чиито икономически интереси са чувствително засегнати. Не е случайно, че тези интереси в крайна сметка се оказват една от основните причини за насилственото сваляне на земеделския режим и убийството на самия Ал. Стамболийски.

С името на Ал. Стамболийски и ролята му като министър-председател в следвоенните години е свързано и формулирането на нови принципи и насоки в българската външна политика, продиктувани от една сравнително реалистична оценка на следвоенното положение на България. Поставена в състояние на пълна външнополитическа изолация, при враждебното обкръжение на съседите и контрола на великите сили-победителки, България няма голям избор. Заставен от обстоятелствата, Ал. Стамболийски възприема възможно най-реалистичния подход и се ориентира към политика на съобразяване с международните договори и търсене на мирни пътища за отхвърляне на наложената от Ньойския договор неправда.

В името на тази политика Ал. Стамболийски предприема стодневно пътуване в Лондон, Париж, Брюксел, Прага и други европейски столици. Опитът му да потърси разбиране на българските национални интереси и облекчения в някои клаузи на Ньойския договор обаче не дава резултати. Ето защо усилията му се насочват към подобряване на отношенията със съседите и преди всичко с Югославия. Тези усилия определят българското поведение в балканските взаимоотношения.

Наред с реформаторската дейност и сравнително добре премерената външнополитическа ориентация, в политиката на ръководе-

ното от Ал. Стамболийски правителство се открояват и някои негативни тенденции. Във вътрешнополитически план Стамболийски като че ли не успява да налучка верния път към прокламираната цел – народовластието. Отношението на земеделските власти към политическите опоненти отдясно (буржоазните партии) и отляво (комунистическата партия), предприемането на някои действия спрямо тях, може да се възприемат като израз на недемократичност. Проявата на нетърпимост към отстояваните от някои земеделски среди позиции дава основание за преценка, че търсенето на алтернативни решения не е по вкуса на лявоцентристкото обкръжение на Ал. Стамболийски.

Трудно е да се доловят всички механизми, които влошават отношенията между земеделската власт и останалите в опозиция политически сили. Вероятно тежестите на следвоенното наследство и трудностите за намиране на изход от кризата оказват своето влияние. Заложените в земеделската идеология и програма идеи и намерения се оказват също трудно приложими в онзи вид, в който са замислени. Действителността се оказва по-сложна, а нейното преобразуване в духа на тези идеи е практически неосъществимо. В търсенето на истинската формула за приложение в живота, народовластническата идея все повече губи общонародните си измерения и се отъждествява с тясно класовите интереси само на част от земеделското съсловие.

Ал. Стамболийски и земеделската власт практически не успяват да открият реалните държавноправни, институционални характеристики и рамки на народовластието като система. Това е вероятно не само тяхна слабост, а и слабост на самата идея. Поради това земеделските лидери допускат народовластието да се отклони повече по линия на съсловната диктатура, отколкото към пряко и реално усъвършенстване на традиционната парламентарно-демократична система.

Тази тенденция се очертава особено след парламентарните избори през април 1923 г. Срещу земеделския режим и министър-председателя Стамболийски се води наистина масирана кампания. Това нагнетява обстановката и подхранва силовите реакции срещу враговете на властта. По стара българска традиция режимът демонстрира сила, арсеналът от заплахи се обогатява.

Предсрочното разпускане на Народното събрание, приемането

на нов избирателен закон, облагодетелстващ управляващия БЗНС, ограничаването на възможностите на опозиционните сили за публични предизборни изяви, предприеманите арести, са все прояви на плъзгането по плоскостта на недемократичните порядки.

Резултатите от парламентарните избори през април 1923 г. са съкрушаващи за противниците на земеделския режим. От общо 245, БЗНС получава 212 депутатски мандата. Тази победа създава измамната представа за непобедимост и сила и води до заслепение, което в крайна сметка струва загубването на властта и живота на Ал. Стамболийски. Най-измамната илюзия обаче се оказва обявяването на комунистите и македонстващите за главни врагове на Земеделския съюз и неговата власт. На 9 юни с. г. става ясно, че силите, които решават с таен държавен преврат неговата съдба, са други. Действителните противници на земеделския режим, стоящи зад Народния сговор, Военния съюз и Конституционния блок, обединяват усилията си и успяват по неконституционен път да му отнемат властта.

Самият министър-председател Ал. Стамболийски е извън столицата и се опитва да организира съпротива срещу узурпаторите на законната земеделска власт. Но твърде скоро е заловен, жестоко изтезаван и убит. Това става на 14 юни 1923 г. Така идва краят на един самобитен селски водач и мислител, опитал се да претвори своята съсловна теория в държавна политика. Желанието на Ал. Стамболийски да реши сложните проблеми на едно многопластово и социалноразслоено общество чрез власт, основаваща се на съсловния принцип, се оказва недостатъчно за това. Животът му противопоставя по-сложна схема на обществени отношения и реалности, отколкото схемата на съсловното деление на обществото.

Александър Малинов

(1867–1938)

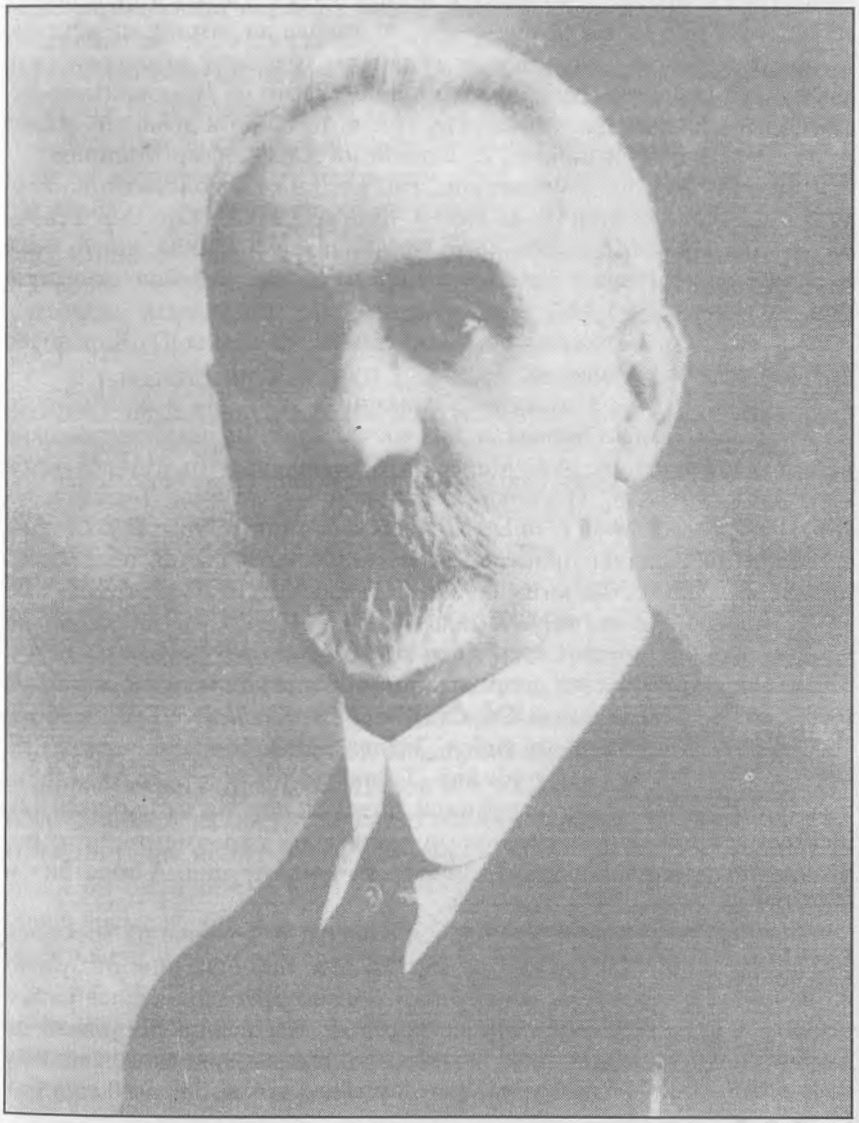

През втората половина на януари 1903 г. Петко Каравелов се почувствал зле и решил най-сетне, че трябва да замине на лечение в чужбина. Докато отсъства от страната, трябвало да посочи свой заместник, който да направлява ръководството на Демократическата партия. За тази цел свикал Централното бюро в дома си и след като обсъдили този въпрос, се спрели на **Александър Малинов**.

Този избор бил изненадващ, тъй като в ръководството на партията имало и дейци с по-голям партиен стаж като д-р Георги Калинков, Иван Слабашев и др. Не липсвали и такива, които били в роднински връзки с шефа на партията, какъвто бил случаят с Рашко Маджаров.

И все пак натежало предпочитането на самия П. Каравелов към младия Ал. Малинов.

Причините? – Единствено в личните качества и способности на избраника, който правел силно впечатление на демократическия лидер. Той знаел, че Ал. Малинов е бесарабски българин, роден през 1867 г. в село Пандаклии, завършил с отличие Болгадската гимназия, а след това и право в Киевския университет. В България се отдал на съдебна практика – отначало като съдия, после като прокурор и най-сетне като адвокат. Първата му по-значителна изява като съдебен магистрат била неговата реч като прокурор по убийството на Стефан Стамболов, извършено през лятото на 1895 г.

Въпреки голямата неприязън, която е съществувала от страна на Петко Каравелов към Ст. Стамболов, той също е бил дълбоко възмутен от жестоката му гибел. Затова следял с внимание хода на процеса против неговите убийци. Тогава той узнал и за Ал. Малинов, чиято реч в съда направила впечатление на столичната общественост най-вече с отличната защита на парламентарните порядки, регламентирани от Търновската конституция. А това бил и идеалът на самия П. Каравелов.

И така Ал. Малинов е облечен с високото доверие на временен заместник на П. Каравелов до завръщането на последния от чужбина. Неочаквано обаче за него нещата взимат друг обрат. След като е решен въпросът за заместничеството, П. Каравелов не успява да замине за чужбина, тъй като буквално на следващия ден здравето му се влошава извънредно много и той умира, ненавършил 60 години.

Изненадващата смърт на шефа на партията става повод за незабавно повторно свикване на централното управително тяло. Съвместно с някои от по-видните дейци на столичната организация на демократическата партия е взето решение Ал. Малинов да запази поверения му пост до свикването на бъдещия партиен събор (конгрес). Практически обаче, той още от януари 1903 г. става **новият** лидер на Демократическата партия.

По това време той е едва 36-годишен и е без необходимия опит за възложения му отговорен пост. За негово голямо щастие, зад гърба му застават всички по-известни дейци на партията, съратници и другари на П. Каравелов. След като поема шефството на партията, около него започва да се формира и ново ядро от близки и предани нему дейци като Михаил Такев, Андрей Ляпчев, Никола Мушанов и др.

В началото на май 1903 г. правителството на прогресивните леберали пада и Ал. Малинов получава покана от княз Фердинанд да възглави новия кабинет.

Вниманието на двореца го поласкава силно, но въпреки това е принуден да го отклони. Формалният предтекст, който излага пред княза е, че е още твърде млад и неподготвен за този отговорен пост. Фактическите причини обаче са другаде – в самата Демократическа партия. Още приживе на П. Каравелов започват да действат някои **центробежни сили,** групирани около **Найчо Цанов и Тодор Г. Влайков.** Както се знае, тези сили се солидаризират с опозицията и през декември 1901 г. довеждат до парламентарния блам на коалиционното правителство на П. Каравелов. След смъртта на Каравелов привържениците на Н. Цанов и Т. Г. Влайков активизират още повече своята дейност и не крият намеренията си за обособяване в **самостоятелна политическа формация.** Реализирането на тези стремежи би било тежък удар за Демократическата партия, която по онова време се тресяла силно от започналия отлив на членска маса от редовете ѝ.

Ал. Малинов много добре разбира, че неговата личност има значение пред короната само дотолкова, доколкото зад нея стои една солидна политическа опора. Затова вместо премиерското кресло, той предпочита да хвърли сили за организационно укрепване на

партията. За съжаление той не успява да предотврати отцепването на привържениците на Н. Цанов и Т. Г. Влайков, които формират нова политическа партия през 1905–1906 г. Но това откъсване се оказва **първо** и **последно** в довоенния период.

След отказа на Ал. Малинов, княз Фердинанд решава да повери управлението на страната на стамболовистите, с които се е разделил преди около 10 години. За министър-председател назначава безпартийния генерал Рачо Петров. Новият кабинет в основни линии продължава линията на първия стамболовистки режим, без да стигне до някои от неговите крайности в борбата срещу политическите си противници. Поради това и опозиционните партии запазват своето съществуване. Но тяхната най-голяма беда по това време е засиленият отлив на членове и симпатизанти, което ги обезличава твърде много като фактори в политическия живот на страната. При това положение нито една от тях не е в състояние сама да се бори с управляващата Народнолиберална (Стамболова) партия.

Обстановката в страната се изостря твърде силно в началото на януари 1907 г., когато правителството на Димитър Петков (наследил генерал Р. Петров на министър-председателския пост през октомври 1906 г.), за да угоди на разярения от студентска демонстрация княз Фердинанд, в началото на януари 1907 г. затваря Университета – единственото висше училище в страната по онова време. Тази му постъпка предизвиква всеобщо недоволство в страната и подтиква опозиционните партии към по-активни действия. Между народняци, прогресивни либерали, демократи и други партии се постига споразумение за изграждане на опозиционен блок. Тази формация обаче се оказва твърде нетрайно творение, тъй като още през лятото на 1907 г. прекратява своето съществуване.

Независимо от това дните на второто стомболовистко правителство се оказват преброени. Особено тежък удар то получава в края на февруари 1907 г., когато недалеч от Народното събрание пада убит Д. Петков. Неговите наследници в лицето на д-р **Никола Генадиев** – като шеф на партията, и **Петър Гудев** – като министър-председател, не се оказват в състояние да удържат положението в своите ръце и през януари 1908 г. са принудени да напуснат управлението на страната.

За втори път княз Фердинанд се обръща към лидера на демократите Ал. Малинов да състави новото правителство. Този път, за

разлика от 1903 г., той приема и формира правителство само от представители на своята партия. Това му позволява да пристъпи незабавно към практическо изпълнение на програмата на Демократическата партия. На първо място в нея стои въпросът за ликвидиране на васалитета на Княжество България спрямо Османска Турция, наложен както се знае, от Берлинския диктат още през 1878 г. По този въпрос правителството на Ал. Малинов започва да работи още от началото на своята дейност и го осъществява с успех през септември (ст. стил) 1908 г. Правителството ликвидира и друга една неправда на берлинските „миротворци" – изземва от ръцете на една чуждестранна компания Източните железници, преминаващи през територията на Княжеството.

През своето 38-месечно управление правителството на Ал. Малинов осъществява и редица други актове от политическо, стопанско и културно естество: разрешава окончателно университетската криза, като връща уволнените през 1907 г. преподаватели. Провежда разгърната фискална политика в посока на облекчаване на безимотното и малоимотното население в страната. На този курс са подчинени прокараните в Народното събрание закони за пътната повинност, за унищожаване данъка на глава от населението и прехвърлянето му върху имущественото състояние на поданиците, военния данък, поземления данък, премахването на акциза върху ракията, премахването на монопола върху солта и др.

Във финансовата област по-съществени мероприятия са сключените през 1909 г. два заема. Голям успех за правителството е, че те са сключени без каквито и да било гаранции от страна на държавата. Първият от тях, в размер на 82 млн. лв., е предназначен за откупване на Източните железници, а вторият – от 100 млн. лв. – за ликвидиране на летящите дългове, наложени от батаклъците на второто стамболовистко управление.

За повдигане на народния поминък, самостоятелният кабинет на Демократическата партия прокарва редица законодателни актове, като Закона за осигуряване на земеделското производство от градушки (осигурява 80% изплащане на загубите), Закона за кооперативни сдружавания, Закона за Кооперативната банка, Закона за насърчаване на местната промишленост, Закона за лозарството и овощарството, Закона за организиране и подпомагане на занаятчийството и пр.

Чрез Закона за народното просвещение, правителството на Ал. Малинов оставя трайна диря в образователното дело на страната – обособяване на първите три класа на гимназията в прогимназия.

Не на последно място е и решението за изправяне пред държавен съд на бившите стамболовистки министри за вършените от тях злоупотреби по време на управлението им от 1903 до 1908 г.

Богатата и плодотворна дейност на правителството на демократите не се харесва на Фердинанд. Въпреки че то скланя и подготвя коренни промени в основния закон, в началото на 1911 г. монархът решава да се раздели с него и поверява управлението на страната на народняците и прогресивните либерали.

Падането от власт се отразява катастрофално на Демократическата партия. В проведените през лятото на 1911 г. избори за Пето Велико народно събрание, което да приеме **подготвените от нейното правителство изменения и допълнения в Конституцията**, тя претърпява изключително тежък провал. В парламента не успява да влезе дори нейният лидер. Неудовлетворително е присъствието на партията и в XV обикновено народно събрание, избрано през септември 1911 г.

Изборните неуспехи на Демократическата партия са резултат от настъпилия отлив на членската ѝ маса, явление, съпровождащо всяка от политическите партии в страната, след като по едни или други причини е принудена да напусне управлението. От друга страна, тези неуспехи стават причина Демократическата партия да бъде изтласкана на по-задна линия в политическия живот. Ал. Малинов и неговото обкръжение преживяват тежко сполетелите ги несполуки. Но вместо униние, те се залавят здраво за затягане на патрийните редици.

Междувременно в страната настъпват нови събития, които привличат цялото внимание на демократическия шеф. Въпреки че коалиционният кабинет на Ив. Ев. Гешов подготвя тайно България за предстояща война с Османска Турция, сблъсъкът с доскорошния поробител става публична тайна и се очаква с голямо нетърпение от цялата общественост. Причина за това е желанието час по-скоро да бъдат освободени поробените братя отвъд Рила и Родопите, които по силата пак на Берлинския диктат от 1878 г. са оставени отново в пределите на Османската империя. Освобождението на българите от Македония и Одринско стои като една от най-важните задачи и пред Демократическата партия.

Тя е още по-настойчива след като през есента на 1908 г. можа да постигне скъсването на васалските отношения на Княжеството с империята.

Като бесарабски българин, Ал. Малинов сам бе изпитал на плещите си участта да израсне вън от пределите на своята родина, макар условията в Бесарабия да са значително по-добри от тези в Македония и Одринско.

Балканската война избухва през есента на 1912 г. и благодарение главно на героизма на българския войник ликвидира турското господство в Македония и Одринско. Поради недалновидните действия на цар Фердинанд и неговата камарила, България не успява да се се възползва от спечелената голяма победа. Последвалата я Междусъюзническа война от 1913 г. завършва с военно поражение за България.

Правителството на д-р Стоян Данев, наследило кабинета на Ив. Ев. Гешов в началото на юни 1913 г., си подава оставката. Съществуващата военновременна обстановка не позволява на цар Фердинанд да разиграва каквито и да било политически комедии, каквито е вършил не един път в довоенния период. Той отново се обръща към лидера на демократите и му възлага мандата да състави новото правителство.

Верен на дълга си да не бяга от отговорности, когато Отечеството има нужда от него, Ал. Малинов приема предложението, въпреки крайно неблагоприятната политическа атмосфера в страната по това време. Мисията му обаче завършва без успех, тъй като двама от поканените за министри дейци – Янко Сакъзов и Т. Г. Влайков, се отказват от даденото в началото съгласие. Тогава царят се обръща към д-р Васил Радославов – водач на една от либералните партии, който успява да състави новото правителство.

Скоро след това последва и краят на Междусъюзническата война. България е победена и изправена пред първата си национална катастрофа. Раните ѝ са изключително тежки и е необходимо време и много сили, за да бъдат излекувани. Като лидер на партия, Ал. Малинов съсредоточава вниманието си към възстановяване на нейните редици, разстроени от военновременните условия през 1912–1913 г. Още не са изминати първите стъпки в тази насока, когато пламва военният конфликт между Австро-Унгария и Сърбия, който скоро прераства в европейски, а след това и в световен.

Знае се, че след избухването на Първата световна война цар Фердинанд и правителството на д-р В. Радославов декларират, че България ще запази неутралитет спрямо двете воюващи групировки. Скоро обаче става ясно, че този неутралитет е твърде благосклонен към държавите от австро-германския блок. Въпреки голямата секретност на преговорите с Виена и Берлин в края на лятото на 1915 г. българската общественост е информирана, че управляващите фактори се готвят да въвлекат страната в световния конфликт. Това налага опозиционните сили, в това число и демократичните, да излязат от пасивното наблюдаване на действията на короната и на правителството. В началото на септември 1915 г. лидерите на група опозиционни партии, сред които и Демократическата, се срещат с царя. Ал. Малинов застъпва гледището, че България трябва да продължи да отстоява своя неутралитет, а ако това е невъзможно, тогава тя да се присъедини към групировката на Съглашението.

Опозицията обаче не е в състояние да отклони цар Ферианд и правителството на д-р В. Радославов от поетите вече задължения към Австро-Унгария и Германия. В началото на октомври 1915 г. България е въвлечена във войната на тяхна страна.

Намесата на страната в световния конфликт става в момент, когато войските на Австро-Унгария и Германия жънат победа след победа над съглашенските армии. Това обстоятелсво се отразява върху поведението на Демократическата партия. Някои от нейните ръководни дейци, като професорите Георги Данаилов и Владимир Моллов, както и Рашко Маджаров бързат да се изявят като германофили. Ал. Малинов не отива в тази крайност, но и той не се противопоставя на поисканите от радослависткото правителство военни кредити.

Недоволството на населението в селата и градовете, показател за което са нескончаемите „женски“ и „гладни“ бунтове, в които наред с исканията за хляб се издигаха и политически лозунги срещу управлението на либералните партии, както и негативната реакция на по-голямата част от войниците на фронта, подкопават устоите на правителството.

Погледът на Фердинанд отново се обръща към лидера на демократите.

Наистина след намесата на страната в световната война опозиционните сили се организират в нова обща групировка, наречена **„Граждански блок“**. С изключение на радикалдемократите, нито една от партиите, влизащи в този блок, не дава свои представители

за новия кабинет на Ал. Малинов. Всички те обаче единодушно му декларират своята парламентарна подкрепа. А това не е никак малко, като се има предвид, че в съществуващия парламент по онова време мнозинство имат партиите, участващи в кабинета на д-р В. Радославов. Военната обстановка обаче не позволява разтурването на Народното събрание и провеждането на нови парламентарни избори. Затова кабинетът на Ал. Малинов е принуден да управлява страната с камара, в която няма свое мнозинство.

Голямата беда идва от друго място – каква да бъде **външнополитическата линия** на новия кабинет – дали да насочи усилията си към сключване на примирие и мир, както това се желае от обществеността в страната и войниците на фронта, или да продължи курса на бившето правителство, както иска цар Фердинанд? Ето трудния проблем. За всеобщо разочарование правителството избира втория път и с това удължава агонията на България в световната война.

Истината изисква да отбележим, че лично Ал. Малинов си дава ясна сметка за нерадостното положение на България от продължаващото ѝ участие във войната. И още в началото на август 1918 г. той предприема някои действия за търсене на изход от това положение. Но до средата на септември с. г. неговите усилия са нерешителни и поради това не дават никакъв резултат. Други събития ускоряват излизането на България от световния пожар. Главният фактор, който изиграва най-голяма роля в това отношение е пробивът на съглашенските войници на Южния фронт, в района на Добро поле. Въпреки героичната съпротива на българските войници, те са принудени да отстъпят пред по-многобройния и по-добре въоръжен противник. Таеното у тях до този момент недоволство срещу безотговорната политика на управниците, прераства в стихийно въстание. Войниците обръщат своето оръжие назад и се насочват към столицата, за да накажат виновниците за новата национална катастрофа.

Войнишкото въстание бушува цели десет дни, а през това време правителството на Ал. Малинов продължава да бездейства. То се страхува да предприеме каквато и да било инициатива за мир, за да не си навлече гнева на цар Фердинанд. Едва след като късно през нощта на 25 срещу 26 септември пристига известие, че е превзета и разбита от въстаналите войници Главната квартира на Щаба на действащата армия, намираща се в гр. Кюстендил, решава незабав-

но да сформира делегация, която да започне преговори за примирие и мир със съглашенските войски. Тъй като това става през главата на царя, последният се опитва да се противопостави, като извърши преврат срещу кабинета на Ал. Малинов. За целта той иска съдействието на двама свои предани генерали – Михаил Савов и Александър Протогеров, както и на намиращи се в България немски войски. Фердинанд не успява да осъществи замислите си, тъй като развоят на събитията го изпреварва. Българската делегация, възглавявана от министър Андрей Ляпчев, въпреки големите препятствия, които среща по пътя си, успява да се добере до Щаба на Съглашенската Близкоизточна армия, намиращ се в гр. Солун, и късно през нощта на 29 срещу 30 септември 1918 г. сключва примирие. От друга страна, въпреки неуспеха на Войнишкото въстание, обстановката в страната продължава да бъде крайно напрегната. Но това, което кара цар Фердинанд да действа в една или друга посока, е поведението на Съглашението.

Той едва дочаква завръщането на делегацията в София и повиква на разговор нейния водач в двореца си. От него научава печалното известие, че победителите в Солун са дали да разберат, че по-нататъшното му оставане на българския престол е нежелателно. Утешава го мисълта, че все пак те не слагат край на монархическия институт, както малко по-късно постъпват с монархиите на Австро-Унгария и Германия.

Опитът да не изпълни това искане на съглашенците се натъква на опасността да бъде заловен от техните войски, настъпващи след въстаналите войници към столицата на България. При това положение старият Кобург се принуждава да абдикира от престола в полза на своя първороден син княз Борис Търновски. Абдикацията си връчва на министър-председателя на 3 октомври 1918 г. и още същата вечер със специален влак, охраняван от немски войници, напуска завинаги пределите на България.

Поради извършената промяна на престола Ал. Малинов подава оставка на възглавяваното от него правителство на новия български владетел, но последният не я приема и той продължава да изпълнява функциите на министър-председател. Две седмици по-късно предприема широка реконструкция на кабинета, като успява да привлече в неговия състав представители и на още три други политически партии – народняци, земеделци и широки социалисти.

Но и така преустроеното правителство не просъществува дълго. В края на ноември 1918 г. в знак на протест срещу нарушението от страна на съглашенските сили обещание, залегнало в Солунското примирие, по отношение на Добруджа, Ал. Малинов подава оставката и на това правителство. Той напуска министър-председателския пост, но Демократическата партия продължава участието си в управлението на страната. Макар и само с двама представители, то е още осезателно, тъй като на тях са дадени две от най-важните министерски места – на вътрешните работи и на войната.

През април 1919 г. между Никола Мушанов, титуляр на Вътрешното министерство, и представителите на БЗНС в правителството на Теодор Теодоров, наследил министър-председателството от Ал. Малинов, избухва остър спор, който довежда до оставка на цялото правителство. В началото на май 1919 г. Т. Теодоров съставя нов коалиционен кабинет, без представители на Демократическата партия. От този момент демократите минават изцяло в опозиция.

Но една беда никога не идва сама. Още неизживели този шок, тях ги сполетява нов удар – поражение в законодателните избори за XVIII обикновено народно събрание, проведени през август 1919 г. Същата картина се получава и в последвалите нови парламентарни избори в края на март 1920 г. Тези резултати стават причина за изтласкване на демократите на по-задна линия в политическия живот на страната.

Ал. Малинов и възглавяваната от него Демократическа партия заема **открито отрицателна позиция спрямо коалиционното правителство на Александър Стамболийски.** Отношенията между демократите и земеделците продължават да бъдат силно изострени. В тази атмосфера през януари 1920 г. пада убит в родния си град един от най-близките другари и съратници на Ал. Малинов – Михаил Такев. Това е нов голям удар за Демократическата партия. Въпреки това и той не довежда до промяна на взетия от Ал. Малинов курс на самостоятелно участие на партията в политическия живот на страната.

Едва когато през последвалите една-две години става очевиден големият отлив от редовете на партията и тя е изправена пред реалната опасност да изчезне като фактор от политическата сцена, Ал. Малинов се принуждава да предприеме нова тактика – на групиране със сродни политически сили. Такива той вижда главно в

лицето на Радикалдемократическата и Обединената народнопрогресивна партия. През лятото на 1922 г. е постигнато съгласие с тях за създаване на нова политическа формация – т. нар. Конституционен блок, но при изричното условие, че всяка една от влизащите в него партии запазва своето централно ръководство и печатните си органи. Това условие е прието от другите две партии. Така образуваната формация предприема незабавни стъпки за съвместна борба против БЗНС, който от май 1920 г. самостоятелно управлява страната. Първата от тези стъпки е съборът на Конституционния блок, насрочен за 17 септември 1922 г. в Търново (дн. гр. Велико Търново).

В навечерието на определената дата Ал. Малинов и останалите блокови водачи се отправят за старопрестолния град. На една от близките до него гари те са свалени от влака и подложени на малтретиране от членове и симпатизанти на БЗНС. Макар че успяват да пристигнат в града, акцията се проваля от придошлата огромна маса земеделци от цялата страна. Ал. Малинов не успява да произнесе приготвената специално за събора своя реч.

След като съборът се проваля, правителството на Ал. Стамболийски решава да се разправи с блоковите партии. То задържа част от техните водители, срещу които отправя обвинение, че са виновни за последвалите катастрофи през 1913 и 1918 г., когато те управляват страната в качеството си на министри. Между задържаните е и лидерът на Демократическата партия. От края на септември 1922 г. до началото на декември с. г. задържаните блокови водачи се намират в един от столичните полицейски участъци, а след това са прехвърлени в затвора в гр. Шумен. Междувременно проведеният по инициатива на земеделското правителство референдум (ноември 1922 г.) му развързва ръцете за съдебна разправа с арестуваните водители на блока. В очакване да бъдат изправени пред специален държавен съд, както повелява за такива случай Конституцията, блоковите лидери, в това число Ал. Малинов, съсредоточават всичките си сили за своята защита. До процес обаче не се стига, тъй като на 8 срещу 9 юни 1923 г. е извършен държавен преврат с помощта на Военния съюз и правителството на БЗНС е свалено от власт.

Очакванията на задържаните в Шуменския затвор блокови водачи, че незабавно ще бъдат освободени, не се сбъдват. Дадено е нареждане от София само за смекчаване на техния режим.

Твърде скоро излизат наяве причините за предприетите спрямо тях действия от сговористките министри. Установява се, че за

тяхното задържане не е имало никакви пречки от външнополитическо естество, с които се е парадирало от страна на новите управници непосредствено след преврата, а че те са били оставени в Шумен, докато се изгради замислената от кабинета на проф. Александър Цанков нова политическа партия. Първоначално се смятало това да стане чрез вземане на всичко годно от трите партии на Конституционния блок. Очаквайки естествената реакция на някои от водителите на тези парти, те решават да ги задържат за известно време в Шумен. Когато става ясно, че по-голямата част от членската маса на блоковите партии продължава да стои зад своите дотогавашни водачи, те се виждат принудени да ги пуснат на свобода и да разрешат завръщането им в столицата.

Проблем за деветоюнците са партиите на демократите и радикалдемократите, тъй като Обединената народнопрогресивна партия прегръща идеята за създаването на новата правителствена партия и побързва да се слее с малобройната организация Народен сговор, разчитайки след това с нейна помощ да обсеби новата власт. Тъй като лидерите на Демократическата и Радикалдемократическата партия не скланят да съдействат на намеренията на деветоюнците, спрямо тях се предприемат и непосредствени заплахи. Ал. Малинов само привидно приема влизането си в Демократическия сговор, прокламиран тържествено на 10 август 1923 г., и в края на годината решава да излезе от неговите редове, като увлече след себе си и част от Демократическата партия.

След като в края на февруари 1924 г. привържениците на лидера на Радикалдемократическата партия гласуват за напускане на правителствената партия, техният пример е последван и от Ал. Малинов. По негова инициатива през април с. г. е свикана **национална конференция** в столицата, която решава възстановяването на Демократическата партия. В Демократическия сговор остават само А. Ляпчев и по-голямата част от парламентарната група на демократите. Но низовите организации на партията в по-голямата си част последват примера на Ал. Малинов.

До юни 1931 г., когато на власт в страната е Демократическият сговор, Ал. Малинов е в редовете на неговата легална опозиция. Той наблюдава по-отблизо провежданата от правителствата на проф. Ал. Цанков и А. Ляпчев **външна политика** и прави изказвания по нея било в парламента, било пред представители на печата.

През лятото на 1931 г. изтича мандатът на втория сговористки парламент. Новите законодателни избори са насрочени за юни с. г. Бидейки неукрепнала в организационно отношение, както в предишните законодателни избори от май 1927 г., така и този път, Демократическата партия се ориентирва към коалиция с други сили от средата на легалната опозиция. Съществен успех за нея е привличането на най-голямото от земеделските крила – „Врабча 1". Ал. Малинов ръководи непосредствено изграждането на коалицията Народен блок. Негов пръв помощник е Н. Мушанов. Както се знае, тази коалиция спечелва най-много гласове и цар Борис III възлага на нея формирането на новия кабинет. Министър-председателският пост е даден на Ал. Малинов. На него е поръчано и съставянето на коалиционното правителство. В правителството са включени представители на всички блокови партии (без БЗНС „Стара Загора"), но ключовите места са предоставени на представителите на Демократическата партия.

Така образуваният кабинет просъществува до средата на октомври 1931 г., когато Ал. Малинов най-неочаквано се отказва от ръководството на правителството. Мотивите му са от **„здравословно естество"**. Но едва ли са били само те, които са го подтикнали към тази стъпка, тъй като той и след това **не се отказва от активна политическа дейност. Запазва шефското си място в Демократическата партия и в същото време дава съгласието си да бъде избран за председател на Народното събрание**.

Блоковото управление не тръгва гладко. Непрекъснато раздирано от котерийни борби, в последна сметка то се проваля. Събитията от 19 май 1934 г. го заварват в положение, когато не е в състояние да окаже каквато и да било съпротива на заговорниците.

За разлика от предишните превратаджии от 1923 г., новите вземат по-драстични мерки за ликвидиране на порядките, регламентирани от Търновската конституция – разтурват незабавно парламента, забраняват политическите партии, спират техните печатни органи и на практика потъпкват и самата конституция. Ал. Малинов е изненадан неприятно от установения авторитарен режим, който през следващата година се променя в **открита монархическа диктатура**. Убеден привърженик на парламентаризма, той с радост се включва в предизборната борба за ново Народно събрание през пролетта на 1938 г., макар че изборите за него следва да се проведат по нов избирателен закон, твърде различен от онзи преди 19 май 1934 г. Според него кандидатите трябва сами да издигат своите кандидатури

и да не разчитат на каквато и да било подкрепа от забранените партии.

Ал. Малинов е вече със сериозно разклатено здраве, но въпреки това старателно се готви за първата си среща със своите почитатели и симпатизанти. На 20 март 1938 г. е насрочена публичната му реч в един от кинотеатрите на столицата. Посещението е изключително голямо. Проявеното към него внимание го развълнува силно и по време на речта сърцето му не издържа. Той пада от трибуната и при отнасянето му към собствения дом издъхва.

Така завършва жизненият и обществено-политически път на един от най-изтъкнатите политици и държавници на България в края на миналия и първата половина на настоящия век. Ал. Малинов служи на България така както той разбираше своя дълг към нея – **над всичко да спазва порядките, осветени от Търновската конституция.**

Никола Мушанов

(1872–1951)

Когато през януари 1903 г. Александър Малинов поема шефския пост на Демократическата партия, около него започва да се оформя ново политическо ядро, в което най ярко изпъкват фигурите на три личности: **Михаил Такев, Андрей Ляпчев и Никола Мушанов.** Първият от тях се изявява като неуморим апаратчик на Демократическата патрия, но той сравнително рано си отива, тъй като пада убит от политически противници през 1920 г. Вторият се откроява като неоспорим агитатор. Върху него пада главната тежест за организиране и издаване печатните издания на Демократическата партия. С него Ал. Малинов се разделя след преврата от 9 юни 1923 г., поради преминаването му в Демократическия сговор. Третият изпъква като виден организатор на Демократическата партия. Негова е най-голямата заслуга за организационното развитие и укрепване на партията от началото на века насетне в продължение на няколко десетилетия. При това той има и още една друга не помалко важна заслуга – **неотлъчно върви с Ал. Малинов и е негова солидна опора в дните на най-тежките изпитания за Демократическата партия.**

Н. Мушанов е роден през 1872 г. в Дряново. Завършва правни науки в Екс ан Прованс (Франция), завръща се в България и работи като съдебен магистрат в Стара Загора, Варна и Русе.

Симпатиите му към Демократическата партия датират още от края на миналия век, но по-активно с политическа дейност започва да се занимава в началото на сегашното столетие. През декември 1903 г. е заместник-председател на Третия събор (конгрес) на Демократическата партия. Взема дейно участие и в изработването на партийната програма, озаглавена „Основни принципи". Изказва се и по въпроса за отношението на короната към народа, както и по проблемите на здравеопазването, чиято актуалност очевидно не датира само в днешния ни момент.

На III конгрес на Демократическата партия през декември 1903 г. е избран за член на Управителния съвет и заместник-председател на Демократическата партия. Отношенията му с Ал. Малинов стават изключително близки. Поради това, когато през януари 1908 г. той съставя първия самостоятелен кабинет на Демократи-

ческата партия, Н. Мушанов е една от безспорните фигури в него. Наистина, в първия състав на кабинета заема относително невисок пост – министър на народното просвещение.

Като министър една от първите му грижи е уреждането на университетския въпрос, възникнал след студентската демонстрация срещу княз Фердинанд през януари 1907 г. Както се знае, в отговор на тази постъпка на студентите, тогавашното стамболовистко правителство, възглавявано от Димитър Петков, закрива Университета и оставя на произвола на съдбата не само студентите, но и техните преподаватели.

Положението в Университета се възстановява такова, каквото е било преди неговото закриване през януари 1907 г.

Н. Мушанов се опитва да намери разрешение и на един друг въпрос, който по негово и на Ал. Малинов разбиране имал важно държавно значение. Отнасял се до образованието на престолонаследника княз Борис Търновски, който по онова време бил вече 14-годишен юноша – възраст, когато трябвало сериозно да се помисли какво образование трябва да получи по-нататък.

По инициатива на Н. Мушанов министър-председателят повдига този въпрос пред княз Фердинанд още при една от първите си аудиенции в двореца като шеф на правителството. Кобургът посрещнал с благосклонност направеното предложение младият принц да бъде изпратен да продължи образованието си в някои от най-реномираните европейски университети, а ако това по едни или други съображения е невъзможно, тогава да се поканят в двореца видни знаменитости, които да го занимават тук в България. Целта на двамата водители на Демократическата партия била изключително *благовидна* – България да има и в бъдеще един свой добре образован монарх и нищо повече. Не така погледнал на тяхната инициатива Фердинанд. Не се минало много време от направеното предложение, когато той отреагирал доста остро на него. Забранил на министър-председателя да се занимава с него, като му заявил, че възпитанието и образованието на децата било грижа на техните родители. Това важело и за него, поради което правителството нямало що да се бърка в тая работа. Този факт изнася в своите мемоари сам Ал. Малинов и си го обяснява изключително с болната мнителност на княза, която според него била една от най-отрицателните черти на характера му.

Много сили хвърлил Н. Мушанов при изработването на нов закон за народното просвещение. Не бил специалист в образователното дело, но като политик добре чувствал потребността от подобен акт. Съществуващите дотогава законови разпоредби в областта на просвещението не отговаряли вече на новите потребности на българското общество, което, особено в първото десетилетие на века, вървяло по-бързо по пътя на своето икономическо и културно развитие.

С помощта на главния секретар и инспекторите в министерството, Н. Мушанов предприема широка анкета сред учителството и другите кръгове, които имали непосредствено отношение към просветното дело. Въз основа на получените от нея резултати се изготвя законопроект, в който залягат по-главните положения: задължително образование за децата до 14-годишна възраст, т.е. да се разшири то не само за началното, но и за основното образование; отделяне на прогимназията от гимназията, която от VII-класна да се превърне в VIII-класна; въвеждане на определен рёд при назначаването на учителския персонал, като за преподаватели в гимназиите се назначават лица само с висше образование; за подготовка на учителски кадри да бъдат учредени специални висши педагогически курсове; учредяване на дисциплинарни комисии, които да се занимават с провиненията и уволненията на учителите, и пр.

В проекта се включват и някои положения, отнасящи се до Университета. Предвидено е откриването на нови факултети, а така също процедурата за удостояване с професорски звания на преподавателския персонал. И не на последно място следват мерките, потвърждаващи автономията на единствения Български университет.

В законопроекта намират място и някои въпроси, свързани с културните институти на страната като Народния театър, музеите и др.

Законопроектът е приет през 1909 г. (вж.: Указа за него в „Държавен вестник", бр. 49 от 5 март 1909 г.) и става закон, който с някои изменения и допълнения просъществува десетилетия.

На Н. Мушанов като министър на народното просвещение принадлежи заслугата и за откриване на Народната опера, което той прави през 1910 г. Дотогава в страната съществувала само една оперна дружба. Правителството дава първата **държавна подкрепа** на този кръжок и допуска неговите участници да пеят на сцената на

Народния театър. По онова време директор на театъра бил Пенчо Славейков. Макар че бил с неоспорима европейска култура, той имал отрицателно отношение към оперното изкуство и поради това се противопоставил на допускането на *оперния кръжок* до сцената на театъра. Наложило се той да бъде заставен по административен начин от самия министър Н. Мушанов, за да отстъпи от заетата позиция.

Все като министър на народното просвещение Н. Мушанов за пръв път вписва в държавния бюджет специално перо от средствата за издръжката на Народната опера. Това му позволява да изпрати на специализация в чужбина някои от по-младите и обещаващи сили на операта, които впоследствие оправдали неговото доверие.

При реконстукцията на кабинета през септември 1910 г. Ал. Малинов поверява на Н. Мушанов Министерството на вътрешните работи, т. е. най-значителния ресор в правителството. На този пост обаче той не успява да се изяви, тъй като много скоро след това последва оставката на правителството. Краткото време, с което разполага, му позволява да прокара в Народното събрание само един закон за **частично приложение на пропорционалната система** в два от окръзите на страната. Успехът от този акт дава кураж след това на наследниците на демократите да прокарат друг закон, с който разширяват обхвата на пропорционалната система за цялата страна.

През лятото на 1910 Н. Мушанов е включен в състава на българската делегация, водена от цар Фердинанд, която посещава Франция. Самият той не знае кои са били причините, поради които Кобургът предпочел и неговото присъствие, но го отдава на две обстоятелства: че бил бивш френски възпитаник и още, че прокараният от него Закон за народното просвещение бил направил силно впечатление и зад граница, в това число и във Франция. Самото посещение обаче не оставя някаква трайна следа в българо-френските отношения. Но то позволява на наблюдателния Н. Мушанов да опознае отблизо стария Кобург с всичките му положителни и отрицателни черти като човек и държавник. Даденият от него портрет в публикуваните му наскоро мемоари допълва в значителна степен характеристиката, която прави на Фердинанд и Ал. Малинов в своите спомени.

През март 1911 г. правителството на Ал. Малинов е принудено да мине в оставка. Освободен от задълженията си като министър, Н. Мушанов съсредоточава усилията си в организационното укрепване на Демократическата партия. Това се явява изключително на-

лежащо, поради тежкото положение, в което изпада партията по онова време. Видим показател за нейното състояние са двата поредни изборни неуспеха – през юни 1911 г. за Петото велико народно събрание и през септември с.г. – за XV обикновено народно събрание.

Както Ал. Малинов, така и Н. Мушанов не крие възторга си от избухналата Балканска война. Като него не крие и своето разочарование от последвалата я Междусъюзническа война, довела страната до първата национална катастрофа.

Заради манифестираната си съглашенофилска позиция през есента на 1915 г., когато България се намесва в световната война, Н. Мушанов си спечелва омразата на цар Фердинанд. И когато през юни 1918 г. развоят на събитията довежда Демократическата партия отново на власт, Кобургът се стреми по всякакъв начин да не допусне участието на изтъкнатия политик в правителството на Ал. Малинов. Особено категорична е неговата позиция против предоставянето му на Вътрешното министерство, въпреки че бе оглавявал вече това ведомство през 1910–1911 г. По тази причина Ал. Малинов е принуден да възложи на своя съратник друго министерство – това на благоустройството.

Разбира се, при съществуващата военновременна обстановка вниманието на целия кабинет е съсредоточено към два главни въпроса: укрепване положението на фронта, силно разстроено в последните месеци на управлението на бившия кабинет на д-р В. Радославов и осигуряване продоволствие за населението във вътрешността на страната. Поради това Н. Мушанов няма никакви възможности да предприеме каквито и да било инициативи по линия на възложеното му ведомство.

В средата на октомври 1918 г. след абдикацията на Фердинанд, кабинетът е реконструиран и той получава Министерството на железниците.

Дните на новия кабинет се оказват още по-кратки от тези на предидущия. Пък и обстановката, при която той работи, е не помалко трудна. Независимо от всичко това, Н. Мушанов пристъпва към изработването на нов закон за железниците в страната. Съставя комисия от компетентни лица, която обаче успява да се събере само на две заседания. В края на ноември 1918 г. Ал. Малинов подава оставката на правителството.

Въпреки ангажираността му по линия на Министерството на железниците, докато преустроеният кабинет на Ал. Малинов е на власт, Н. Мушанов изпълнява и други важни поръчения – обикаля онези от териториите на България, към които нейните съседи не крият своите претенции. Уповавайки се на сключеното в Солун примирие в края на септември 1918 г., той разгръща активна дейност сред българското население в Тракия и Добруджа, агитирайки го да остане по своите родни места. Решението на съглашенските сили България да изтегли своите военни и административни власти го заварва в един от добруджанските ни градове. Завръща се веднага в София и иска среща с представителя на победителите в България. На зададения му въпрос, защо Съглашението потъпква своите ангажименти спрямо България, поети в споменатото примирие, получава отговор, че това се дължи на по-добрите позиции на Румъния като съюзник на съглашенските държави. При това откровение на съглашенския генерал, Н. Мушанов няма какво друго да прави освен да се примири.

След като Ал Малинов подава оставката на своето правителство в края на ноември 1918 г., новият кабинет е възглавен от Теодор Теодоров – един от водителите на Народната партия. В него Демократическата партия получава само две места – но твърде важни – на войната и на вътрешните работи. Второто министерство е поверено на Н. Мушанов. Главната му грижа на този пост е осигуряването на реда в страната, за да не се влоши и без това трудното международно положение на България в момент, когато ѝ предстояло подписването на мирния договор с победителките от Първата световна война.

Хетерогенният състав на правителството му попречва да изпълнява тези си функции. През пролетта на 1919 г. между него и представителите на БЗНС в правителството избухва остър конфликт. Причината е искането на БЗНС да проведе през април своя пореден конгрес в столицата. В това нямало нищо необикновено, ако до него не бил стигнал слуха, че проектираният конгрес щял да бъде предшестван от голяма манифестация в столицата на членове и симпатизанти на БЗНС. Този слух стигнал до ушите и на представителя на Съглашението в България – генерал Кретиен. Последният незабавно се явил при него, за да му изкаже своето несъгласие с подобна проява на БЗНС и си позволил да препоръча на вътрешния министър да забрани и самия конгрес.

Преди да вземе каквото и да било решение, Н. Мушанов поканил при себе си своя колега в кабинета – Цанко Бакалов, по онова време министър на железниците, и му изложил позицията на съглашенските сили. При все това му заявил, че няма да отиде до препоръчаната му крайна мярка спрямо БЗНС. Щял да позволи провеждането на конгреса при условие, че в столицата се съберат не повече от 400–500 души делегати. Земеделският министър се съгласил с това предложение и обещал да уговори своите другари – водители на БЗНС, да се съгласят и те с него.

Два дни по-късно при министър Н. Мушанов се явил директорът на пощите и телеграфите и разтревожен му поднесъл една телеграма, подписана от същия Ц. Бакалов до земеделските дружби в страната, с която им препоръчвал да изпратят за конгреса колкото може повече делегати.

Телеграмата поставяла вътрешния министър в крайно неловко положение пред съглашенския генерал, пред когото той бил отговорен за реда в страната. Разпорежда на окръжите административни власти да свалят от влаковете тръгналите за конгреса делегати. Това предизвиква спонтанна реакция в цялата страна. Не закъсняват със своя протест и земеделските министри в кабинета. Те заплашват открито премиера Т. Теодоров, че ще си дадат незабавно оставките, ако Н. Мушанов не отмени своето разпореждане. положението в кабинета става още по-сложно, когато зад искането на земеделските министри застават и някои от министрите на другите леви партии. При това положение министерската криза става неизбежна и министър-председателят подава в края на април 1919 г. оставката на целия кабинет.

След близо двуседмични консултации с различните политически групировки, цар Борис III възлага съставянето на новото коалиционно правителство пак на Т. Тедоров. Той изготвя новата листа без участието на представители на Демократическата партия. Така от май 1919 г. тя минава в опозиция.

Излизайки от правителството на Т. Теодоров, Н. Мушанов отново съсредоточава силите си за организационното укрепване на Демократическата партия, която след края на Първата световна война е твърде разстроена поради продължителното участие на България в световния конфликт. Заедно с това съратникът на Ал. Малинов хвърли много енергия за подготовката на партията в насро-

чените за август 1919 г. първи следвоенни законодателни избори. Резултатите обаче на са утешителни. Същата картина се повтаря и по време на общинските избори през декември 1919 г. и новите законодателни избори в края на март следващата година.

Н. Мушанов понася тежко изборните поражения, но не се отказва от линията за организационното засилване на своята партия, тъй като добре знае, че иначе я очаква гибел. Той застава зад предложения от Ал. Малинов курс за **самостойно участие** на демократите в политическия живот на страната.

На 20 януари 1920 г. в Пещера пада убит Михаил Такев – жертва на политически противници на Демократическата партия. Неговите функции в партията в по-голямата си част поема Н. Мушанов. **От този момент насетне той наистина заема най-близкото място до шефа на партията.**

Както Ал. Малинов, така и Н. Мушанов е **открит противник на земеделското управление.** Но верен на принципите на Търновската конституция, той твърдо се придържа само към **откритата, легалната борба не само срещу БЗНС, но и срещу всички други политически противници на Демократическата патрия.**

Н. Мушанов подкрепя промяната на тактиката на Демократическата партия, наложена от обстановката в страната през пролетта и лятото на 1922 г. за **сътрудничество с други сродни сили** в борбата против управлението на БЗНС. Сам участва от името на своята партия в преговорите с Обединената народнодемократична партия и радикалдемократите, довели до образуването на Конституционния блок.

Заедно с Ал. Малинов и водителите на другите две партии от блока взема дейно участие в **подготовката на първата голяма съвместна акция против земеделското правителство,** насрочена за 17 септември 1922 г. в Търново (дн. гр. Велико Търново). След нейното проваляне той е задържан и хвърлен в един от столичните полицейски участъци, а малко по-късно и в Шуменския затвор. До превратa на 9 юни 1923 г. усилено се готви за своята защита пред подготвяния от правителството на БЗНС специален държавен съд.

Правителствената промяна от 9 юни 1923 г. бележи началото на **нов период** в общественополитическата дейност на Н. Мушанов. Както и Ал. Малинов, така и той бързо схваща намеренията на новите управници да ликвидират партиите, влизащи в Конститу-

ционния блок и на тяхно място да създадат своя нова формация, която да послужи за политическа опора на тяхното управление. Подобно на Ал. Малинов и той е твърд противник на разрушаването на Демократическата партия, в която е работил вече повече от две десетилетия и за която смята, че има място в политическия живот на страната. Но и той, както и партийния лидер, трябва да преклонят глава пред новите реалности и да приемат наложените условия от сговористкия кабинет. Ал. Малинов го упълномощава да води от името на Демократическата партия преговори с правителството на проф. Ал. Цанков за образуването на новата партия. Усилията му да се създаде една формация, наподобяваща престаналия да съществува Конституционен блок, не довеждат до положителен резултат, тъй като се натъкват на откритите искания на деветоюнските дейци за създаване не на коалиция, а на партия, в която те биха имали ръководните позиции. Такава партия наистина се създава в лицето на **Демократическия сговор**, но както Ал. Малинов, така и той не участва в нейното ръководство. **Новото творение само външно наподобява старите политически партии.** По същество то е **по-скоро едно механично сливане на различни по идеи и социално положение прослойки** в страната. Това обстоятелство предвещава неговата нетрайност и Н. Мушанов като опитен политик много добре съзнава това.

Развоят на политическите събития в страната не го накара да чака дълго. Проведените през есента на 1923 г. избори за XXI обикновено народно събрание показват, че сговористите се стремят да заемат командните лостове и в държавната власт. Очакванията, че председателското място на новата камара ще бъде предоставено на Ал. Малинов, не се оправдават. След като този факт става известен, бившият лидер на бившата Демократическа партия решава, че вече няма какво да прави в правителствената партия и че е време да пристъпи към нейното напускане.

Нищо не е в състояние да спре Ал. Малинов. Дори и неговият бивш съидейник Ал. Ляпчев се оказва безсилен да го отклони от това му намерение. Последният успява да задържи в Демократическия сговор само по-голямата част от парламентарната група на демократите. Но членската маса по места застава зад бившия ѝ водител. Това проличава ясно по време на свиканата през април 1924 г. национална конференция. За нейното организиране и про-

веждане изключително голяма роля изиграва и Н. Мушанов. Той отново е в стихията си. След като А. Ляпчев заграбва партийният орган – в-к **„Пряпорец“**, съратник на Ал. Малинов е един от първите, които се включват в подновяването на предишния печатен орган на Демократическата партия – в-к **„Знаме“.**

По време на различните избори – общински, окръжни и законодателни, провеждани през управлението на сговористите, Демократическата партия, поради своята организационна слабост, е принудена да се придържа към **тактиката на коалиране с другите партии от легалната опозиция.** При всеки един от тези избори преговорите с предварително определяните партии от страна на демократите се водеха най-вече от Н. Мушанов. Така е и през лятото на 1931 г., когато са насрочени поредните законодателни избори. Н. Мушанов е една от фигурите, които заедно с Ал. Малинов допринасят в най-голяма степен за изграждане то на коалицията **Народен блок.** Повече от месец продължават преговорите с БЗНС „Врабча1“, Националлибералната партия (кьорчевисти), възглавявана вече от Георги Петров, радикалите на Стоян Костурков и БЗНС „Стара Загора“. В края на май 1931 г. коалицията е факт и през юни успява да спечели най-много гласове и мандати в новата камара.

Във формираното от Ал. Малинов коалиционно правителство, Н. Мушанов получава отново поста министър на вътрешните работи. На него обаче той се задържа малко, тъй като през октомври 1931 г. Ал. Малинов напуска премиерския пост и цар Борис III му възлага съставянето на следващия блоков кабинет. Заедно с министър-председателския пост Н. Мушанов поема и Министерството на външните работи и изповеданията.

Възгавяването на едно коалиционно правителство поначало е трудна работа, но още по-трудна е тя, когато правителственият екип е съставен от партии с твърде различни възгледи. Но не това плаши опитния политик Н. Мушанов, а нескончаемите искания на коалиралите се с демократите за по-голям дял от управлението на страната. Особено настоятелни в това отношение са земеделците, които основават своите претенции на презумпцията, че изборната победа на коалицията се дължи главно на гласовете на техните членове и съмишленици. Но Н. Мушанов няма намерение да удовлетворява техните искания. Желанието му е да продължи линията, наложена още от Ал. Малинов, при която Демократическата партия трябва да запази своето първенствуващо положение в кабинета. Това той съумява да отстои.

Като титуляр на Външното министерство Н. Мушанов няма голям опит. Но в тази насока особено ценна е подкрепата, която му дава Ал. Малинов. Благодарение на неговите напътствия, той съумява да отклони капана, който съседите на България й подготвят в началото на 1934 г., създавайки т. нар. **Балкански пакт.** Ал. Малинов бързо схваща антибългарската същност на това творение и подтиква своя съратник да отклони предложението България да се присъедини. Като министър-председател и министър на външните работи той посещава някои балкански столици. При все това, неговото правителство не се отказва от единствено правилния за онова време курс на мирна ревизия на наложения на България след Първата световна война Ньойски диктат.

Разединената и разнебитена от непрекъснати котерийни борби блокова коалиция не просъществува дълго. На 18 срещу 19 май 1934 г. тя е съборена от държавен преврат, извършен от политическия кръг „Звено" и Военния съюз с помощта на войската.

Надеждата на Н. Мушанов, че както и друг път след като е минавал в опозиция, ще съсредоточи основно своята дейност в партията, не се осъществява. Причина за това е решението на новите управници за забрана на всички политически партии, в това число и Демократическата. В края на юни 1934 г. престава да излиза и печатният орган на партията в-к „Знаме". Всичко това стеснява твърде много възможностите за изява на Н. Мушанов и той е принуден да пише статии в разни ефимерни столични вестничета. Поважното в случая е не къде, а какво пише. Всички негови статии след превратa от 19 май 1934 г. пряко или косвено третират вътрешнополитическата обстановка в страната. Макар и на езоповски език, той дава да се разбере, че не одобрява наложения авторитарен режим, който от края на 1935 г. прераства в открита монархическа диктатура.

Ето защо Н. Мушанов посреща с нескривано задоволство и малкото отпускане на юздите, каквато е внушената от царя идея за провеждане на общински избори през 1937 г. и на законодателни през пролетта на следващата година. Макар че това трябва да стане по реда, предвиден от нов избирателен закон, старият политик с нетърпение се включва в предизборната борба.

След смъртта на Ал. Малинов, Н. Мушанов става лидер на Демократическата партия, която формално продължава да е заб-

ранена. Той поема кормилото на партията в един твърде напрегнат за страната момент. В парламентарните избори за XXIV обикновено народно събрание съратникът на Ал. Малинов не успява да събере необходимия му брой гласове, поради което не влиза в парламента. Това, разбира се, ни най-малко не ограничава неговата политическа дейност. Вниманието му все повече и повече е привлечено към събитията от външнополитическо естество. Започналото прекрояване на политическата карта на Европа е изключително тревожен факт за опитния политик. За него е ясно, че светът отива към нов голям конфликт. И наистина, фитилът на Втората световна война е запален с германското нахлуване в Полша на 1 септември 1939 г.

Недоволен от състава на XXIV обикновено народно събрание, цар Борис III решава да се раздели с него и насрочва избори за нов парламент. Н. Мушанов отново се включа в предизборната борба, която този път завършва с успех за него. От трибуната на Народното събрание, както и в различни свои изказвания и речи, той пледира главно за едно: **България да запази строг неутралитет** в започналия нов световен конфликт. Повтаря се обаче същата картина от есента на 1915 г. И този път управляващите на страната дават уверения, че България няма да се намесва във войната, а практически усилено се подготвят за подобна стъпка. Н. Мушанов своевременно долавя ходовете на царя и прави всичко възможно за тяхното осуетяване. Заедно с други представители на легалната опозиция реагира изключително остро на подписването на договора за Тристранния пакт, с който България е въвлечена във войната на страната на държавите от хитлеристката ос. Той се обявява и срещу новата безумна стъпка на управниците – решението им да обявят война на САЩ и Англия, взето през декември 1941 г.

Без да бъде симпатизант на болшевиките, Н. Мушанов не одобрява и хитлеристката агресия срещу бившия Съветски съюз, предприета през юни 1941 г. Както в довоенния период, така и сега обаче той отбягва сътрудничеството с комунистите, под каквато и форма да му се предлага то.

Н. Мушанов не одобрява начина на разрешението на монархическата криза, предизвикана от смъртта на цар Борис III в края на август 1943 г. Макар че Търновската конституция отдавна не съществува като основен закон на страната, той настоява за свиква-

не на Велико народно събрание, което да разреши монархическия въпрос. В случая става дума за избиране на трима регенти, тъй като наследникът на починалия цар е още малолетен. Но и този негов протест завършва без резултат.

В края на 1943 и началото на 1944 г. става все по-очевидно, че хитлеристка Германия ще загуби войната. Това кара стария политик и държавник да затръби за **завой във външната политика** на страната ни. Регентството обаче упорито продължава да следва външнополитическата линия на покойния монарх, насочена към всестранен съюз с хитлеристите. През пролетта на 1944 г. обстановката още повече се изменя **в полза на държавите от антихитлеристката коалиция**. При това положение регентите са принудени да се разделят с тогавашното правителство на **Добри Божилов** и поверяват управлението на страната на нов кабинет, начело с **Иван Багрянов**. След като той не успява да извърши шумно проклamирания „завой", те натоварват с тази задача **Константин Муравиев** – един от лидерите на бившия БЗНС „Врабча 1". Във формирания от него кабинет в началото на септември 1944 г. е включен като министър без портфейл и Н. Мушанов. Това е изключителен жест на стария политик и държавник, тъй като си позволява да влезе в правителството на бивш свой министър, и то без определен ресор. Но напрегнатата обстановка не позволява удовлетворяването на каквито и да било капризи. Задачата е да се опази страната да стане арена на сблъсък между отстъпващите хитлеристки войски и настъпващата съветска армия.

Усилията на правителството не дават резултат. На 5 септември 1944 г. СССР обявява война на България и на 8 септември неговите войски пресичат границите ѝ. При тази обстановка последва свалянето на правителството на К. Муравиев и заменянето му с кабинет на Отечествения фронт.

За Н. Мушанов е съвършено ясно по какъв път ще тръгне България по-нататък. Въпреки това, след като излежава присъдата, наложена му от Народния съд (7 месеца затвор) и излизането му на свобода, той продължава политическата си дейност. Възползва се от решението на правителството за легализиране на партиите и бърза да възстанови Демократическата партия. Като открит противник на Отечествения фронт, застава на страната на опозиционните сили. След започналата разправа срещу тях, Н. Мушанов е

подложен на преследване и малтретиране. Още през есента на 1948 г. е изселен от София и въдворен в Търново. Две години по-късно (юли 1949 г.) е преместен в едно далечно тутраканско село, но поради влошеното му здравословно състояние отново е върнат в Търново. При него идва жена му, а домът им в София е конфискуван.

Последните две години от живота му преминават в почти пълна изолация. Голям удар за него е смъртта на жена му, починала през май 1950 г. Остава напълно сам. Година по-късно (май 1951 г.) животът му е прекъснат насилствено.

Умира обаче със съзнанието, че **през целия свой съзнателен живот достойно е служил не само на своята Демократическа партия, но и на България.**

Александър Цанков

(1879–1959)

1879 г. е паметна в историята на страната ни. Възстановената със Сан-Стефанския договор българска държава, макар и жестоко осакатена от Великите сили на конгреса в Берлин, прави своите първи самостоятелни стъпки. През февруари в старопрестолното Търново е свикано Учредителното събрание. Два месеца по-късно – на 16 април, е подписана Търновската конституция. На 17 април Първото велико народно събрание избира първия български княз – Александър Батенберг, който пристига в страната, полага клетва и поема управлението. На 5 юли по съвет на Русия той назначава първото българско правителство. Като митичния феникс от древната легенда българската държава възкръсва от мрака на робството.

В тази еуфорична обстановка на 29 юли 1879 г. в семейството на Цало Цанков, търговец и предприемач от Оряхово, се ражда син. Името, което му дават – Александър, е особено популярно в тези години. Него носи както новоизбраният български княз, така и Царят-Освободител от далечния Санкт-Петербург. Детството на малкия Александър преминава в родното Оряхово, където той получава основното си образование. Детето е будно и ученолюбиво, а и общественият престиж на семейството налага то да продължи да учи. Първата си гимназиална година завършва във Видинската гимназия, след която като много синове на състоятелни родители е изпратен да продължи в чужбина, за да се запознае с европейския живот и европейската култура. Населението от крайдунавските градове още преди Освобождението изпитва силното културно влияние на Австро-Унгарската империя, проникващо чрез голямата река. Затова съвсем естествено е решението на семейството да изпрати Александър в немски говореща страна. Така той заминава за Бургдорф – немска Швейцария. Изкарал една година, той се връща и продължава образованието си в елитната Русенска гимназия, където през учебната 1898/1899 г. завършва класическия отдел.

През 1900 г. той постъпва в Правния факултет на Висшето училище в София. Така започват първите му контакти с академичните среди. Интересите му са насочени към икономическите науки, а това го свързва с младия и многообещаващ преподавател Георги Т. Данаилов, родом от Свищов, току-що завърнал се от специализа-

ция в Германия. В София започват и обществените изяви на младежа. Влязъл в досег с марксизма по време на гимназиалните си години и на престоя си в Швейцария, Ал. Цанков влиза в Българската работническа социалдемократическа партия и става активист на студентската ѝ група. В тези години сътрудничи и на издаваното от Д. Благоев теоретично марксистко списание „Ново време". За участието си в антиправителствени и антируски прояви заедно с други млади социалдемократи през 1902 г. по време на тържествата, посветени на Освобождението на България, е изключен от факултета. Година по-късно, когато декан става Г. Т. Данаилов, студентските му права са възстановени и той завършва с успех висшето си образование през 1904 г. в първия випуск на новия Софийски университет. През 1903 г. той взема участие в конфликта между двете течения в Социалдемократическата партия, обявява се против „догматиците" около Д. Благоев и Г. Кирков и застава зад „реформистите" на Я. Сакъзов и Д. Димитров. След разцеплението заема видно място сред левицата на „широките социалисти". Чисто партийната кариера в БРСДП (ш.с.), която поема брат му – Асен Цанков, е прекъсната от предпочитанията към кабинетната наука. Но годините, прекарани в кипежа на социалдемокрáцията, за дълго оказват влияние върху неговите икономически и обществено-политически възгледи.

В края на 1904 г. Ал. Цанков заедно с приятеля си от Правния факултет Димитър Мишайков се явява на конкурс в Университета и печелят стипендии за специализация по държавни и икономически науки в чужбина. По думите на самия Цанков години по-късно „Всички български университетски учени, икономисти и статистици се отправят към Германия, за допълване на своите познания и няма да преувеличим, ако кажем, че всичките ни икономисти и статистици са германски възпитаници", защото „германските икономисти, може да се каже, че създадоха политическата икономия като съвременна модерна наука". Заминавайки за Германия, Цанков и Мишайков ползват установените вече научни контакти на своя „патрон" Г. Т. Данаилов с немските научни среди.

През 1904/1905 г. Ал. Цанков специализира в Мюнхен при световноизвестните професори Луиджи Брентано, Георг Маер и Валтер Лотц. Така той попада под влияние на „позитивистичната школа" в политическата икономия, наследница на идеите на класичес-

ката английска политикономия на Адам Смит, Дейвид Рикардо и Джон Стюарт Мил. За разлика от своите английски предшественици, които представят стопанските процеси като резултат от обективни природни обществени взаимодействия, немските професори от школата на Брентано смятат, че човекът е център на стопанския живот, а стопанските процеси са волеви човешки действия. Това схващане предполага възможност за управляване на икономическите процеси в интерес на обществото и е в ядрото на школата на „социалния реформизъм". През 1906 г. Ал. Цанков специализира в Бреслау (Вроцлав) при професор Вернер Зомбарт, привърженик на теорията на „трите фактора" (земя, капитал и труд), участващи в създаването на обществения доход. Тяхното хармонизиране е основата на „хармонията на класите и съсловията" и стои в основата на теорията на „организирания капитализъм". Самият „организиран капитализъм" е надстройка над популярния „протекционизъм" и антипод на идеите на „свободната търговия", защитавани от Манчестърската школа.

През 1907 г. Цанков пристига в Берлин, за да завърши специализацията си. В началото на века този град е истинска световна столица на политическата икономия и главен център на всички основни икономически школи. Тук той се развива под ръководството на учителя на Зомбарт, професор Густав Шмолер и последователите му Георг Зимел и Борткиевич. Запознава се с „историческата школа", основана от професора от Лайпциг Вилхелм Ранер, чийто основен метод е изследването на развитието на стопанските процеси и проекция на по-нататъшния им ход. В Берлин Цанков изучава и достиженията на „Виенската школа" (психологическа и субективна школа в политикономията) на професорите Карл Менгер, Бийом Баверк, барон Визер, Шумптер и Шпитхоф, чиито схващания се доближават до тези на Л. Брентано. Особено впечатление му прави школата на „катедър-социалистите" (държавните социалисти) на професор Адолф Вагнер и Макс Зееринг. В нея Цанков вижда отклик на собствените си идеи от студентските години в София. В противовес на Марксовия социализъм, катедър-социалистите и социалреформистите виждат развитието на обществото и на стопанските процеси не като борба между класите и революционни скокообразни изменения, а като постепенно възходящо развитие на основата на обществената стабилност чрез социални реформи и все

по-активната намеса на държавата в икономиката, с цел да я урегулира и контролира. Ако Марксовият социализъм е имал своето обяснение в стопанския либерализъм на осемнадесети и деветнадесети век, според тях „либерализмът демодира“ и държавната регулация е в състояние да осигури обществено развитие и да избегне социалните сътресения.

Специализацията в Германия оказва решаващо влияние върху по-нататъшното идейно и обществено развитие на Ал Цанков. Неговите повече интуитивни младежки пристрастия към социалните реформи и отрицанието на революцията като път за изменение на обществото добива изключително сериозна теоретична база. Тя дава ключ към разбиране и осмисляне на фундаментите в развитието на човечеството от коренно различна гледна точка в сравнение с господстващия в социалистическите среди в България Марксов социализъм. Именно тези идеи, на които крепост в началото на века е Германия, Ал. Цанков усвоява и възприема напълно. Негова цел става тяхното разпространение и евентуално приложение в България. Тази еволюция след завръщането му в родината води до отдръпване от редовете на социалдемокрацията – дясна и лява – и го ориентира към търсене на нови среди със сходни идеи. В София по това време те са застъпени от едно по-ново поколение обществени-ци, формирани след Освобождението. Техен център е Правният факултет на Софийския университет. Тук влизат Ал. Цанков, Д. Мишайков, П. Стайнов, Я. Стоенчев, Т. Кулев, Я. Моллов, Н. Милев. Техен „патрон“ става професор Г. Т. Данаилов, чийто авторитет в Университета и позиции сред политиците им създава необходимите връзки в обществото.

В 1908 г. Цанков постъпва като чиновник в Българска народна банка и става инициатор и редактор на авторитетното списание „Банков преглед“, популярно сред меродавните финансови кръгове на страната. По същото време е приет за член на Българското икономическо дружество и е един от съредакторите, а по-късно за около 10 години и главен редактор на неговото списание – „тежката артилерия“ на българската икономическа мисъл. Тези изяви стават основа за бърз растеж в кариерата – назначен е за чиновник в Министерството на търговията, промишлеността и труда, а после за главен инспектор и началник на бюрото по индустрията. През април 1911 г. е избран за редовен доцент по политикономия в Универ-

ситета след успешна защита на хабилитационен труд „За капитала и капиталистическия производствен процес“ (Периодическо списание на БАН, 1910). В него и в последвалите теоретични студии, той постепенно еволюира от идеите на „Виенската школа“ и стига до схващането , че „печалбата от капитала е нова стойност, добита или прибавена към стоките в процеса на тяхното производство“. Източник на тази нова стойност е човешкият труд, но не този, който според Маркс, капиталистът е ограбил от работника, а този в „съотношение към целия капитал, защото капиталистът-предприемач може да използва труда на наемника само с помощта на наемния капитал“. Оттук се стига до извода, че капиталистът „еднакво е създател на благата, техен творец, защото чрез своята воля и съзнание съчетава елементите, от които е създадена всяка стока – природа, капитал и труд“. Още тук, а и по-късно, противниците му го обвиняват в еклектизъм. Сам Цанков години по-късно, като отговаря на подобни обвинения, отправени към Г. Т. Данаилов, дава обяснение за това: „Но Данаиловият еклектизъм, както и еклектизмът на повечето наши учени, не се дължи на неговия вкус към него, но се дължи на желанието да се дадат повече знания на учащите се.“

Предвоенното общество в България все повече поставя в центъра на вниманието си националния въпрос. Агитациите за създаване на съюз на балканските християнски държави срещу Османската империя постепенно нарастват и в тях се включват всички социални слоеве и политически групи. Тези идеи Цанков защитава в брошурата си „Македонският въпрос и балканският съюз“, С., 1906 г., в която отхвърля възможността за компромис с националните интереси в Македония в името на проектирания съюз. По митинги и събрания той издига глас за автономия на Македония и за война с Турция в духа на официалната българска политика.

След националната катастрофа издава монографиите „България след войната“(Сп. на Бълг. Ик. Дружество, 1914) и „Сръбско-българските търговски и политически отношения“(Год. на СУ, 1915). В тях се противопоставя на модерните за времето си идеи за митнически съюзи и особено за такъв между България и Сърбия. Той според Цанков е „едно ядро, което щеше до голяма степен да определи политическото положение на целия полуостров“. „Но Сърбия не трябваше да изменя въпроса за сръбските земи с тия за Македония, която беше и си остава българска земя. Едно разбиране, едно

споразумение или един съюз между България и Сърбия е възможно даже и днес (1914 г.! –б. м., В. К.), но при едно правилно етнографско разпределение и разграничение на българските и сръбските земи на полуострова; иначе Македония и занапред ще бъде разединителната причина между двете славянски държави." Целта на българската политика е формулирана като „едно правилно етнографско разпределение територията на Балканския полуостров, като на България се повърнат земите, които ѝ бяха ограбени – българска Добруджа и Македония". Опитът на социалдемокрацията да замести тази цел с идеята за Балканска федерация или конфедерация и призивите за създаване на Балкански митнически съюз той счита за „безсмислица".

Близките стопански интереси между България и Турция създават възможност за сближение и подписване на стопанската конвенция. Тези възгледи отново го поставят в руслото на официалната политика на кабинета на Либералната коалиция, която обвързва страната с Портата на Централните сили в Световната война. Сериозните научни публикации, които се доближават до европейското ниво и нарасналото му обществено влияние водят до назначение през 1915 г. в Комитета за обществена предвидливост – орган за държавна намеса в икономиката на страната в разпределителната сфера. Като представител на Българското икономическо дружество Цанков участва два месеца в работата на комитета и напуска в знак на несъгласие с политическия му характер. Според него намесата на държавата трябва да бъде в много по-широки размери и да обхване и производствената сфера. Той често цитира немския икономист Валтер Ратенау, осъществил военновременната финансова реорганизация на финансовото дело в Германия: „Наближава времето, когато основите на стария обществен ред ще пламнат и старата стопанска организация ще изгори." В духа на тези възгледи през април 1917 г. е създадена Дирекция за стопански грижи и обществена справедливост (ДСГОП), която осъществява пълен държавен контрол както в разпределението, така и в производството, в земеделието, търговията и промишлеността. Задоволителните резултати в селскостопанското производство според Ал. Цанков, който става заместник-директор на икономическия отдел на ДСГОП, трябва да се разширят и в останалите отрасли. Тук около дирекцията старият кръг около Г. Т. Данаилов и Цанков се сближава с воен-

ни дейци като генерал Ал. Протогеров, полковник К. Николов, капитан Т. Радев, с видни масони и дейци на ВМРО. Част от тях, схващащи мащабните обществени промени, замислят система от мерки, които ще помогнат на страната, „за да я отмине горчивата чаша на социалната революция". Тя включва държавна намеса в стопанството, при регулиране на социалните конфликти в обществото и създаване на силна и авторитетна държавна власт, способна да отговори на тези потребности.

Годините на Световната война са особено плодотворни за академичната кариера на Ал. Цанков. През април 1916 г. той е избран за извънреден професор в Катедрата по политикономия. Написва монографиите „Войната на народите", С., 1916 г., премирана от БАН, и „Нашите икономически интерси на Дунава и морето", С., 1917 г., в които защитава справедливите национални стремежи в Добруджа и Беломорието и възгледите си за новата роля на държавата. По същото време чете основния лекционен курс по политикономия в Университета и специализираните курсове „Теория на ценностите", „Ценности и цени", „Икономическа политика (занаяти и индустрия)".

След излизане на България от Световната война и националната катастрофа идеите за изключителните функции на държавата като регулатор и организатор на стопанския живот се засилват. Те намират израз в курс от 7 лекции, издадени под заглавие „Последствия от войната", С., 1919 г. Книгата бележи връх в развитието на икономическата мисъл в страната от позициите на социалния реформизъм. Анализът на мрачната българска следвоенна действителност и перспективите са силно повлияни от теорията на „обществената солидарност" на Леон Буржоа. Настъпил е краят на стопанската система на либерализма, ускорен от войната. „Намесата на държавата като контрольор и ръководител на стопанския живот е факт, за който трябва да се държи сметка. Държавата надали вече ще напусне тая извоювана позиция." Новото място на държавата в икономиката е обосновано от разместването на традиционните социални пластове в обществото и нарасналата роля на наемния труд в него.

За професор Цанков социализмът „не е вече далечен идеал, а една належаща програма, която трябва да бъде осъществена. Той печели привърженици от всички обществени среди... Но именно тая широка популярност клони да го профанира и да го обърне във

верую на ония обществени елементи, които през време на войната загубиха моралната си устойчивост и които схващат новия обществен строй, който иде, като строй на неограничения интерес или строй, почиващ само на едностранните интереси на една само класа, строй на необузданата свобода и на анархията". Повлиян от положението в Русия, където съветската власт в тези години се свързва с анархията, чуждестранната интервенция, гражданската война и стотиците хиляди жертви на гладната смърт, Цанков отхвърля социализма: „Но социализмът като икономическа система ще претърпи съществени промени и корекции и ще се различава дори от ония формули, в които той се изрази в литературата и от неговите апостоли. Парадоксално, но вярно можем да изразим промените, които стават в идеологията на времето: социализмът ще трябва да стане по необходимост малко буржоазен, а буржоазията – малко социалистическа. Едно взаимно проникване на новите противоположни сили не е само желателно, но и наложително. Разумни концесии са необходими от двете страни, за да спестят жертви и сили за обществения прогрес."

Изход е намерен не във възстановяване на либерализма, а в „социализацията на стопанския живот", която защитава частната собственост и частната инициатива, но я подчинява на обществените нужди. „Въпросът за социализацията е на дневен ред и може да се каже, че той става един лозунг, в името на който се повежда борбата за преустройството на обществото... Преди всичко социализацията на производствените средства не може и не бива – защото не е полезно – да преобърне целия стопански живот в един централен маханизъм, в един механизъм, ръководен и управляван от един-единствен център, па бил той и държавната власт или разните съвети при отделните производствени отрасли... Социализацията и всяко преустройство на стопанския живот трябва с оглед към увеличение на производителността, с цел да се обезпечи благоденствието на обществото, без разлика на класи. От това гледище трябва да се преценява и комунизмът, защото не е полезно само да се унищожат класите, когато благополучието и прогресът на обществото с това може да пострада... Изобщо проблемата на социализацията е сложна и не може да се разреши по шаблони. Ние признаваме правото на държавата от името на обществените интереси да се намеси и да вземе по-активно участие отколкото досега, в сто-

панския живот. Обаче начините и формите, по които трябва да стане това най-полезно за самото общество и с по-малко щети за производството, не могат да бъдат еднакви за всички страни, тъй като различните страни са на различни степени на развитие. Тия форми още не са намерени, те се дирят и много просветени умове се занимават с това. Но един принцип има, който трябва да служи и който всъщност служи като пътеводител в това направление: ЧАСТНИЯТ ИНТЕРЕС И ЧАСТНАТА ИНИЦИАТИВА ДА СЕ УТИЛИЗИРАТ ЗА ОБЩЕСТВЕНИТЕ НУЖДИ И ИНТЕРЕСИ..."

Обществената и научна активност водят до признание – през април 1919 г. Ал. Цанков е избран за редовен професор и титуляр на Катедрата по политикономия. През същата година по предложение на професор Владимир Моллов е приет за дописен член на Академията. За учебната 1919/1920 г. Академичният съвет го избира за ректор на Университета. Още през 1917 г. той е председател на Управителния съвет на Съюза на Популярните банки. Повишената обществена ангажираност след 1920 г. свежда академичните прояви основно до лекциите по политикономия, четени в Правния факултет.

В началото на 1919 г. проф. Цанков прави опит да влезе в БЗНС, който се очертава като основна политическа сила, издигнала програма за коренно преустройство на страната. По настояване на Ал. Стамболийски XV конгрес на БЗНС отклонява молбата му. Това окончателно го ориентира към опозицията, където са неговите съмишленици и приятели. В началото на земеделското управление Ал. Цанков внимателно следи реформената дейност на кабината и вижда осъществяване на някои от своите идеи за намеса на държавата в продоволствената и жилищната криза, но ограничаването на частната собственост, аграрната реформа и особено промяната на данъчната система с въвеждане на данъка върху дружествата го конфронтира с БЗНС. Тази тенденция се засилва с времето и постепенно се превръща в същностна черта на неговото политическо поведение. Именно в този период проф. Цанков се свързва тясно с част от ръководителите на опозиционните партии и с дейци на съюзите на запасните офицери и подофицери, с които поддържа връзки от годините на войната. Той активно участва в завършилата без успех кампания на запасното войнство за запазване на наборната армия през август 1921 г. и многократно се изказва в полза на

укрепването на партиите на реда и обединението на сродните политически сили.

Спирането на консолидационните процеси сред тези партии в средата на 1921 г. активизира надпартийните организации – основен инициатор на този процес. След продължителната предварителна подготовка на 14 октомври с. г. се създава комитетът Народен сговор начело с Александър Греков. За подпредседател е избран проф. Цанков. Целите на комитета, формулирани като: „закрепване на духовното единство на нацията", „идейно обединяване на интелигентните сили на народа", „издигане престижа на държавната власт в очите на народа" напълно се вписват в идете на кръга около проф. Г. Т. Данаилов и екипът на бившата ДСГОП. Непосредствена задача на новото политическо формирование става „съюзяване, па дори и обединение на сродните по състав и идеи политически партии".

След убийството на Ал. Греков през май 1922 г. председателството е заето от проф. Цанков. В началото на юни с. г. той определя основата на Народния сговор – принципа на обществената солидарност: „Каквито и да са класовите и социални интереси и различия в едно общество, човек е културна и обществена единица, която не може да съществува извън едно общежитие. Има споители на отделните единици, които са много по-силни и трайни, отколкото класовите и съсловни противоречия. Тия споители са големите национални въпроси, социалните проблеми, стопанските интереси, изобщо големите въпроси, които създават духовно единство, единодушие и единомислие на народа." От тези идейни позиции със съдействието на част от лидерите на демократите, радикалдемократите и народнопрогресистите, Народният сговор се превръща в главен двигател на обединителните процеси, които завършват с успех. На 6 юли 1922 г. трите партии се коалират в Конституционен блок за легална борба с правителството на БЗНС. Акциите на блока са подкрепени от социалдемократите и националлибералите. Политическият разгром на Конституционния блок в края на 1922 г. и изборният крах в началото на 1923 г. ориентират голяма част от лидерите му към готвещия преврат Военен съюз. Посредник при този завой е отново воденият от Ал. Цанков комитет.

На 9 юни 1923 г. Военният съюз извършва преврат и поверява властта на правителството на Народния сговор, като си запазва

контрола на силовите и външното министерства. За министър-председател е определен проф. Ал. Цанков. Така той достига до най-високия пост в държавата и вече е в състояние да приложи на практика прокламираните идеи. Освен премиерското кресло, професорът заема и това на министър на народното просвещение. В своя собствен ресор той започва ревизия на земеделските реформи. Отменено е задължителното прогимназиално образование, закрити са много от откритите след войните прогимназии и смесени гимназии в селата и малките градове, акцентът в образованието отново е поставен върху хуманитарните предмети. Професионалните и техническите училища са поставени под ръководството на стопанските министерства и търговско-индустриалните камари. На своите колеги от Университета проф. Цанков отново връща правата да бъдат избирани за народни представители, за да „издигне нивото на българския Парламент", политическите прояви на студенти и ученици са строго забранени. С цел да се ограничи влиянието на левите партии в образованието, още в първите месеци след преврата прибягва до масово уволнение на учители–земеделци, комунисти и социалдемократи. Тази практика обхваща и останалите държавни и изборни чиновници и довежда до сериозна и трайна нестабилност в администрацията.

Икономическият екип на правителството се стреми със средствата на протекционизма да стабилизира българския лев и да изведе страната от стопанската криза, като стимулира производството. В системата на управление той включва голяма част от местните стопански дейци в търговско-индустриалните камари и държавните земеделски катедри, като увеличава правата им. Ролята на Върховния стопански съвет в ръководството на цялостната икономическа политика на страната нараства. В програмната си реч от 27 юли 1923 г. във Варна той дава следните разяснения: „Нашата промишлена политика, нашата социална политика ще почива на три основи. На координиране на действията на капитала, на труда и на държавата. Необходимо е едно сплотяване на тия три сили и пробуждането им към творчество и благоденствие на българския народ. Капиталът трябва да знае, че ще бъде под зоркото око на държавата... Капиталът ще има всички законни свободи да се развие добре... ние тук му дължим защита и контрол, и ръководство..."

За смекчаване на социалните конфликти и урегулиране на об-

ществения ред в страната кабинетът предприема мащабно социално законодателство в изпълнение на конвенциите на Международната организация на труда. Създадени са модерно уредени фондове за безработица, за трудови злополуки и при болест. Стабилизиран е обединеният пенсионен фонд. В големите държавни предприятия – мини Перник, БДЖ – е въведен автономен режим и участие на работниците в печалбите. Засилени са правата на окръжните работнически инспекции по контрола върху изпълнението на трудовото законодателство. Увеличени са заплатите на държавните и изборните служители и е отпуснат 500 милионен кредит на занаятчиите. За преодоляване на продоволствената и жилищната криза са отпуснати чрез общините оборотни кредити.

Реформите в политическата област, обаче, значително изостават поради съпротивата на политическите партии, които трябва да дадат обществената опора на режима. Натискът за „сплотяването, обединението, за да не кажа, сливането на обществените сили в една мощна сила“ и образуване на монополна държавна партия се проваля. Конституционният блок е разпуснат, но новото обединение не успява да надхвърли неговите рамки и организационни механизми. На 10 август 1923 г. е създаден Демократически сговор от партиите—участнички в блока, и сговористите. Новата формация остава аморфно образувание, в което бившите патрийни среди се групират около своите традиционни лидери и това придава на Сговора повече характера на коалиция, отколкото на единна партия. Съюзниците националliберали и социалдемократи постепенно изоставят Демократическия сговор и от началото на 1924 г. той се превръща в единствена управляваща партия. По същото време въпреки натиска на Ал. Цанков и военните, части от радикалдемократите и демократите излизат от Сговора и възстановяват своите партии.

Самата позиция на кабинета в условията на острия сблъсък между властта и комунистите от началото на септември 1923 г. нататък е твърде деликатна. Основните политически решения се взимат от т. нар. „конвент“, включващ разширения състав на ръководството на Военния съюз и по-късно се препотвърждават от правителството. На цивилните дейци е оставена грижата за стопанското развитие, в което военните не се бъркат, но от своя страна те получават извънредни права във вътрешнополитическия живот. То-

ва двувластие превръща правителството в обект на остра критика не само от опозицията, която набира сили, но и от дейците на самия Демократически сговор, клонящи към едното или другото крило. Невъзможността на кабинета да осигури политическа стабилност създава пречки пред очертаващата се стопанска стабилизация и постепенно превръща правителството в удобна мишена за всички. В тези условия решаващо се оказва оформянето на „групата на 70-те" в правителственото парламентарно мнозинство начело с Андрей Ляпчев и Атанас Буров. Привърженици на по-умерен режим и на стопанския либерализъм, те успяват да привлекат председателя на Военния съюз генерал Иван Вълков на своя страна и в края на 1925 г. да предизвикат остра кабинетна криза. Подкрепени от опозицията, те бламират кабинета на проф. Цанков и на 4 януари 1926 г. е сформирано второ правителство на Демократическия сговор начело с А. Ляпчев. Ал. Цанков е избран за председател на XXI ОНС, а по-късно и на XXII ОНС – почетна, но повече синекурна длъжност. Той запазва позициите си в ръководството на Сговора, но всъщност минава във вътрешна опозиция на кабинета и образува с част от бившите министри от своето правителство силно ядро на недоволните от завоя в политиката на партията. От декември 1928 г. той започва да издава вестник „Лъч", който става орган на тази група.

Професор Ал. Цанков не изоставя и преподавателската си дейност през тези години. Поради заемане на премиерския пост, през ноември 1923 г. той е избран за частен (нещатен) хоноруван доцент по политикономия, а от януари 1925 г. – за хоноруван професор. Докато лекционната дейност продължава без прекъсване, изследователският процес е спрян от стремежа за прилагане на научните възгледи в управлението на държавата. В тези години не излиза нито една негова научна публикация. Едва през 1931 г. той публикува последната си монография „Политикономия", в която излага един цялостен и завършен лекционен курс. Години наред това издание служи като основен учебник за студентите и се смята за венеца на икономическата мисъл в България.

Кризата в режима на Демократическия сговор в началото на 1930 г. принуждава А. Ляпчев да го върне в кабинета. От 17 май с. г. той отново поема Министерството на народното просвещение, но това не довежда до помирение с министър-председателя.

Демократическият сговор в коалиция с националliбералите на Б. Смилов и Хр. Статев губи парламентарните избори през юни 1931 г. и се оттегля в опозиция. Изборният провал активизира атаките на вътрешнопартийната организация, начело с Ал. Цанков срещу А. Ляпчев. На конгреса на Сговора през май 1932 г. се стига до открита конфронтация между двете крила, а след като групата около Ляпчев и Буров взима връх, привържениците на Ал. Цанков напускат заседанията. Те се обявяват за единствен уставен конгрес на Демократическия сговор и продължават отделно работата си. Така се създава т. нар. „син Сговор" на Цанков в противовес на „розовия" на Ляпчев. Сговорът на Ал. Цанков доразвива идеите за силна държавна власт и държавна намеса в областта на икономиката и при регулиране на социалните конфликти, като възприема редица тактически прийоми на управляващата в Германия Националсоциалистическа работническа партия. Той създава добре развита мрежа от местни структури, младежки, женски и работнически професионални организации и на местните избори през 1932 г. получава голямо количество гласове. В началото на 1934 г. организацията променя името си на Народно социално движение и издига идеята, че времето на политическите партии е отминало и идва време на обществените движения, които ще променят из основи държавата. Скоро след това избухва конфликт между Цанков и неговите близки съратници Иван Русев и Христо Калфов, привърженици на крайни средства за политическа борба, който довежда до формално разцепление в движението.

В такава обстановка в навечерието на насрочения за 20 май 1934 г. конгрес Военният съюз с преврат предава властта на Политическия кръг „Звено". Новото правителство разпуска Парламента и забранява политическите партии. Ал. Цанков се стреми да заеме позиция, която да го доближи до останалите политически лидери, борещи се за възстановяване на конституционния режим. Той рязко променя своята програма в полза на защита на гражданските права и свободи, но поради съпротивата на земеделците и комунистите не е допуснат до политическите комбинации. Участието му в борбата срещу режима довежда до преследвания и репресии от страна на властта. Въпреки това през 1935 г. е избран за действителен член на БАН, признание както за научната, така и за обществената му дейност.

В навечерието на Втората световна война проф. Цанков се изказва за трайно обвързване на България с Германия и Италия и смята, че налагането на немския държавнополитически модел в страната е наложително. Той смята, че българите трябва да изпратят войски на Източния фронт и да поемат повече и по-сериозни ангажименти към своя съюзник. Защитник на изравняване на законовата база с тази на Германия, той подкрепя всички мерки на правителството на проф. Богдан Филов в тази насока освен антиеврейската акция от пролетта на 1943 г. След смъртта на цар Борис III поради близките си отношения с немското посолство в София Ал. Цанков е основна заплаха за регентите от прохитлеристки преврат и още по-тясно обвързване с Оста.

След като СССР обявява война на България на 5 септември 1944 г. проф. Ал. Цанков напуска страната и се установява във Виена. Там с помощта на немското командване и други политемигранти – легионери, ратници и бранници, създава емигрантско правителство, обявяващо се както против новата ОФ власт, така и против свалення кабинет на Константин Муравиев. Под негово ръководство е сформиран експедиционен корпус от доброволци (главно студенти, бивши полицаи и военни), който започва военна подготовка с цел да воюва срещу Съветската армия на страната на Германия. Емигрантското правителство започва пропагандна кампания срещу ОФ по радио „Донау", издържано от немците. След разгрома на Германия Ал. Цанков и съмишлениците му се изтеглят от Виена в западните австрийски провинции, където навлизат английски и американски войски и продължават дейността си против новата власт в България. Те се стремят да станат обединителен център на българската политическа емиграция на запад, но изграденият през годините образ на професора като крайно десен политически деец, привърженик на победения Райх и пропагандатор на националсоциализма е сериозна пречка за това. В края на 1948 г. емиграцията в Австрия и Германия създава Български национален фронт, организация с надпартиен характер, в която политическият център „Демократически сговор" начело с Ал. Цанков не е допуснат. С другия опозиционен емигрантски център – Комитета „Свободна и независима България", воден от д-р Г. М. Димитров, съмишлениците на Ал. Цанков са в открита конфронтация.

През 1949 г. под натиска на съветското правителство професо-

рът заедно с други активисти на борбата срещу ОФ властта в България е принуден да напусне Австрия. Той се установява в аржентинската столица Буенос Айрес, където създава Български антикомунистически комитет, с подразделения сред българската емиграция в Рио де Жанейро и в Австралия. Комитетът не развива някаква конкретна дейност. Постепенно Ал. Цанков, който минава 70-те години, не вижда реална перспектива, а и не намира физически сили в себе си да продължи борбата с комунизма. На 27 юли 1959 г. той умира в Аржентина. През 1978 г. неговите идейни последователи правят опит да подновят делото му, като започват да издават в Берн списанието „Огън и жупел", а през 1980 г. възстановяват Българския демократичен сговор, като го провъзгласяват за знаме на организацията си.

Професор Александър Цанков е една от най-ярките фигури в новата българска история. Оценките за него като политик варират от „кръволок" до „спасител", но мястото му в историята на политикономията е безспорно. Неговият живот е добър пример за несъвместимостта на кабинетната наука с политическата активност. Отнемането на академичното му звание по чисто политически причини в нарушение на устава на БАН през 1946 г. и реабилитацията му през 1991 г. потвърждават зависимостта на науката от политиката.

Андрей Ляпчев

(1866–1933)

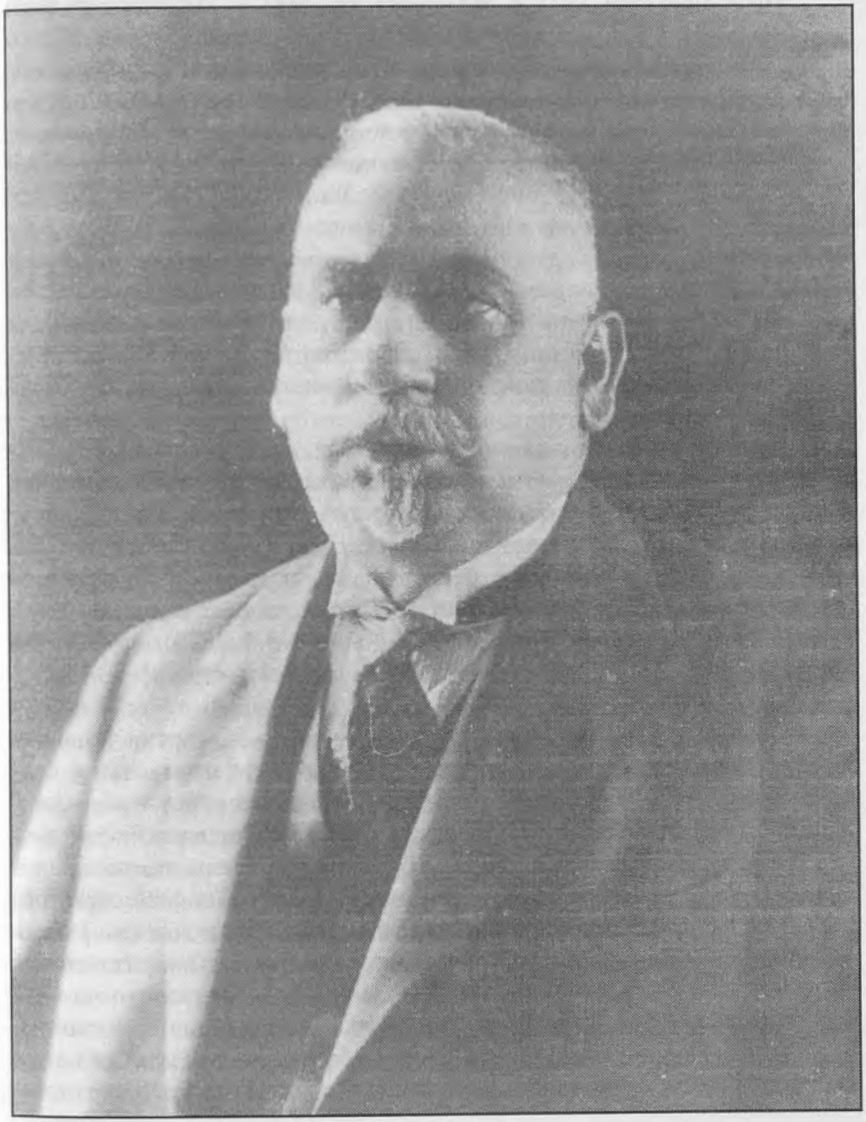

На 8 ноември 1933 г. завършва земния си път един от най-изтъкнатите български политически мъже – Андрей Ляпчев. Малко преди смъртта си, пред свои приятели и съмишленици, Ляпчев прави и своето политическо завещание към съвременници и идни поколения. В центъра на това завещание е опазването на Търновската конституция и регламентираното от нея демократично устройство на България. Този завет в продължение на няколко години впоследствие става повод за остра полемика между привържениците и противниците на либерализма и демокрацията. Тази полемика още повече ще открои името на Андрей Ляпчев в Новата българска история, ще открои неговото присъствие като политически и стопански деец на Свободна България, като радетел за националното обединение на българите и изграждането на страната като демократична държава.

Поради това често ще се налага да се връщаме назад в миналото, за да си припомняме житейския път и делото на хора като Ляпчев, не само от любопитство и научен интерес, но и защото познаването на техния опит винаги ще бъде от полза.

Андрей Тасев Ляпчев е роден на 30 ноември 1866 г. в Ресен (Македония). Първоначално учи в Битоля, а след това в Солун. След Освободителната руско-турска война (1877–1878) продължава образованието си в Цариград и в Пловдивската гимназия. В Цариград, въпреки че не е навършил и 18 години, Ляпчев прави първите си опити като общественик сред местната българска колония. Инициативите му са насочени към сдружаването на местните български занаятчии и дребни търговци, но тези начинания не са осъществени поради пречките, създавани от турската администрация.

Този неуспех обаче не се отразява върху влечението на младия гимназист към политическа и стопанска кариера. Твърде скоро това влечение и пламенно родолюбие го отвеждат в столицата на Източна Румелия – Пловдив, където завършва средното си образование и се включва в съединителното движение. След обявяването на Съединението на Княжество България с Източна Румелия на 6 септември 1885 г. патриотичната екзалтация, буквално взривила българското общество от вероломното нападение на Сръбското кралство

над България, изпраща младия човек в българската войска като доброволец. Там, наред с хиляди други патриоти, взима участие в разгрома на сръбската армия и допринася за блестящата защита на Съединението на бойното поле.

След победата в Сръбско-българската война Андрей Ляпчев заминава за Западна Европа с намерение да продължи образованието си. Насочва се към финансовите науки, които изучава най-напред в Университета в Цюрих. Впоследствие следва политикономия в Париж и Берлин, факт, който е от изключително значение за неговата кариера. За изграждането на Нова България има нужда от хора, познаващи добре теорията на финансовата наука, стопанското и политическото устройство на Модерна Европа. В Париж и Берлин Ляпчев става привърженик на класическата английска политикономия, но се запознава в детайли и с немската финансова мисъл, и със стопанската практика в Германия. Това обстоятелство покъсно ще се окаже полезно не толкова за самия Ляпчев, колкото за изграждането на модерните стопански структури в България.

След завръщането си в България в началото на 90-те години амбициозният българин е назначен за чиновник в Министерството на финансите. Там в продължение на няколко години към придобитите знания в Западна Европа Андрей Ляпчев ще натрупа и опит от финансовата практика в България. По това време обаче кариерата на финансист е твърде тясна за него. Затова той отново се включва в борбите на българите за национално обединение.

След Съединението през 1885 г. на дневен ред от програмата за национално обединение естествено се налага въпросът за освобождението на българските земи в Османска Турция – Одринска и Егейска Тракия и Македония. Чувствителността на Ляпчев към този въпрос е разбираема, тъй като той е един от хилядите българи, прокудени от родното си огнище и съдбата на поробеното българско население от Македония и Тракия не му е безразлична.

През 1895 г. заедно с друг голям патриот и деец за обединението на разпокъсаните български земи – Димитър Ризов – Андрей Ляпчев започва да издава в. „Млада България", на който е редактор за около една година. Същевременно се включва и в дейността на Върховния македонски комитет в София, който заедно с Българските македоно-одрински революционни клубове (преименувани покъсно във Вътрешна македоно-одринска революционна организа-

ция) се заема с организирането на националноосвободителните борби на македонските и тракийските българи. През същата 1895 г. Ляпчев става основател и на в. „Реформи“, който е печатен орган на Върховния македонски комитет чак до разпускането на комитета през 1905 г. За това време Ляпчев е и главен редактор на вестника.

Апогеят в борбите на македонските и тракийските българи за извоюване на автономия е през 1903 г., когато избухва Илинденско-Преображенското въстание. Въстанието обаче е неуспешно и след неговото потушаване тежестта за националното обединение пада преди всичко върху българската държава. Това обстоятелство е една от главните причини Ляпчев да съсредоточи своята дейност в сферата на политиката като деец на Демократическата партия и в областта на българското национално стопанство.

Наред с участието си в националноосвободителните борби, той активно се включва и във водените по това време спорове относно стопанското бъдеще на България. Дискусията опира до въпроса, доколко страната трябва да се развива като стопанска или индустриална държава. Инициатор на тази дискусия е Българското икономическо дружество, което още в края на миналия век се оформя като една от най-авторитетните обществено-научни организации у нас. Членове на дружеството са такива изтъкнати икономисти по това време, като Кирил Попов, Димитър Мишайков, Петър Цончев, Георги Данаилов, Александър Цанков, д-р Йосиф Фаденхехт и др.

Още през 1895 г. Андрей Ляпчев става член на дружеството, а през 1900 г. е избран в неговия Управителен съвет. В споменатата дискусия Ляпчев отстоява гледището, че България трябва да се развива като една модерна селскостопанска страна, като в тази връзка се даде приоритет на модернизирането на българското земеделие и скотовъдство съобразно западноевропейския опит. Същевременно той посочва като необходимост в тази връзка насърчаването на такъв вид индустрия, която ще се ангажира с преработването на селскостопански суровини и която да е в състояние да поеме излишната работна ръка в селското стопанство.

През 1899 г. публикува студия „Народните представители и държавната пара“, в която апелира за повече икономии, по-строг контрол върху разходните пера в държавния бюджет. Изявява се и като един от първите радетели на кооперативното дело в България. Според Ляпчев кооперацията е също част от модерното общество,

защото този вид сдружение е с повече социална насоченост и чрез него може да се преодолее разпокъсаността на българското земеделие. Изучавайки опита на кооперативното дело в Германия и най-вече организацията на т. нар. райфайзенки (вид кооперации по името на кооперативния идеолог Райфайзен), още през 1900 г. Ляпчев настоява в България да се приеме Закон за кооперативните сдружавания. Тази идея тогава обаче не е популярна и на предложението му не е обърнато внимание.

Стопанските идеи на Андрей Ляпчев са най-близо до програмата на Демократическата партия. Това обстоятелство до голяма степен предопределя и политическата му ориентация. За влизането му в Демократическата партия особена заслуга има влиянието, което лидерът на демократите Петко Каравелов оказва върху младия човек. На Ляпчев особено се нравят демократичните възгледи и умереното русофилство на Каравелов, и особено неговите добри познания в областта на политическата икономия. Приятелите и съратниците на Ляпчев единодушно отбелязват, че неговата привързаност към английската класическа политикономия до голяма степен се дължи на „англо-саксонския комплекс" в стопанските виждания на Петко Каравелов. Поради това и двамата винаги ще отстояват принципите на либералната икономика, но съчетани с едно умерено и разумно държавно вмешателство там, където е необходимо или в периоди на стопански кризи. Трябва обаче да се отбележи, че този „англо-саксонски комплекс" няма да пречи на Ляпчев да използва и опита на други европейски страни за изграждането на стопанската нормативна база на България, като особено място в този аспект заема стопанската практика в Германия.

Единството на възгледите му с Петко Каравелов до голяма степен определя и неговата бъдеща политическа кариера. След като в началото на 1901 г. Петко Каравелов става финансов министър в коалиционния кабинет на Прогресивно-либералната и Демократическата партия, той възлага на своя последовател и съмишленик ръководството на т. нар. Второ отделение в Министерството на финансите. Този факт е едно от доказателствата за знанията и опита на Ляпчев в стопанското поприще.

Добрата му работа във финансовото министерство и предложенията му за промени в стопанската нормативна уредба на страната, намерили място на страниците на „Списание на Българското икономическо дружество", му спечелват име на един от най-добри-

те икономисти и политици в България. Този авторитет твърде скоро намира реален израз. На 16 януари 1908 г. Ляпчев става министър на земеделието и търговията в правителството на Александър Малинов, сформирано изцяло от Демократическата партия. Този избор се оказва твърде съществен за България, тъй като драматичните събития през 1908–1909 г., свързани с обявяването на независимостта на страната, изискват начело на управлението да стоят компетентни и разумни политици. А тъкмо такъв се оказва Андрей Ляпчев, независимо че за първи път в своята кариера е министър.

Както е известно, обявяването на независимостта на България на 22 септември 1908 г. е предшествано от овладяването на т. нар. Източна железница от българската държава, която до тогава е частна собственост. С преговорите с акционерите от железницата е натоварен Ляпчев, което е и първото сериозно изпитание за новия министър. Тези преговори продължават близо цяла година и завършват с подписването на договор между собствениците на железопътната линия и българската държава. На 13 юли 1909 г. договорът е подписан от Улрих Грос – страна на компанията, и от Андрей Ляпчев – страна от българската държава.

Въпреки критиките на опозицията тогава, този договор е твърде успешен за България. На собствениците трябва да се изплати сумата от 42,2 млн. лв., което е твърде изгодно, като се има предвид, че през 1896 г. правителството на К. Стоилов изплаща железопътната линия Русе – Варна за 48 млн. лв. А стойността на Добруджанската железница в никакъв случай не е по-голяма от тази на Източната. Подписаният от Ляпчев договор може да се счита за успешен и поради това, че в продължение на няколко години България бе правила безуспешни опити да национализира собствеността на Източната компания на българска територия.

Умението му да води сложни преговори в трудни за България условия се изявява още по-ярко при уреждането на финансовата част от споразумението с Турция по признаването на Независимостта. Както е известно, след акта от 22 септември 1908 г. в Търново Турция поиска като компенсация непосилната за българската икономика тогава сума от 680 млн. лв. От това обстоятелство се възползва Русия, която се съгласи да опрости финансовите задължения на Османската империя, останали още от времето на Руско-турската война от 1877–1878 г., като този дълг на Турция към Русия се

поеме от България. В този смисъл на 3 април 1909 г. в Истанбул се подписва руско-турски протокол, според който Русия намира надежден платец на турските дългове в лицето на „братска“ България.

На базата на този протокол на 6 април 1909 г. външният министър на Турция Рифат паша и Андрей Ляпчев подписват българо-турско споразумение, с което Високата порта официално се отказва от финансовия си иск към България, както и от т. нар. Румелийски данък, възлизащ на 40 млн. лв. Съгласно подписаната спогодба България трябва да изплати само 5 % от Румелийския данък за времето от 22 септември 1908 г. до датата на подписване на спогодбата и още няколко малки суми за морски фарове и телеграфо-пощенски станции, наследени от времето на турското владичество. В този договор бяха уредени и въпросите за правата на главния мюфтия у нас, и проблемите около вакъфските имоти, както и правата на мюсюлманските общини в България.

Така че първите стъпки на Ляпчев като министър са успешни и те допасят полза за страната. Това обстоятелство до голяма степен обуславя и избирането му за финансов министър на 5 септември 1910 г., на който пост той остава до 16 март 1911 г., когато кабинетът на Ал.Малинов е принуден да подаде оставка. Името на Ляпчев като шеф на Финансовото министерство се свързва и с приемането на няколко важни закона, някои от които имат характер на финансова реформа.

По негово настояване началото на финансовата година се премества от 1 януари на 1 април, като се възприема британският модел за времевата обусловеност на финансовата година. Мотивите за това решение са продиктувани и от факта, че хронологичните рамки на годишния държавен бюджет би трябвало да съвпадат със земеделския производствен годишен цикъл. България е аграрна страна и много по-целесъобразно е финансовата година да се свързва с годишния земеделски цикъл. Това решение наистина се оказва изключително полезно за страната и неслучайно и до наши дни началото на финансовата година започва на първи април.

Друга съществена законодателна стъпка на Андрей Ляпчев е създаването на Българската централна кооперативна банка. Законът за тази банка, която е държавна, влиза в сила на 1 декември 1910 г. Основното предназначение на Банката (по-нататък БЦКБ – к.м., В.Т.) е да кредитира кооперативното движение в България,

докато то успее да се сдобие със собствени средства и да просперира и без помощта на държавата. И тази стъпка се оказва доста полезна, тъй като БЦКБ се налага като важен кредитен институт за българските кооперации почти до края на 40-те години на нашето столетие. Относно създаването на БЦКБ Ляпчев черпи опит от стопанската практика в Германия.

Като финансов министър Андрей Ляпчев инициира създаването на българския национален кадастър, настоява да се увеличи капиталът на Българската народна банка от 10 млн. лв. на 20 млн. лв., да се засили финансовата самостоятелност на общините, да се опазват по-добре общинските мери и пр.

Андрей Ляпчев преживява твърде тежко първата национална катастрофа. Унинието от националния погром е още по-голямо, тъй като родният му край остава извън границите на България. Това обстоятелство обаче не е в състояние да го откъсне от обществената му ангажираност. Веднага след края на Междусъюзническата война той се посвещава отново на кооперативното дело. През 1915 г. заедно с д-р Христо Танчев основава Съюз на популярните банки в България, който впоследствие също се налага като една от водещите институции за кредитирането на кооперации на дребните собственици.

Така до Първата световна война в общи линии се оформя политическият образ на Андрей Ляпчев. И съидейниците му, и политическите му опоненти са единодушни, че за разлика от много негови колеги на него са му чужди авантюризма и нетолерантността. Много негови съвременници отбелязват умението му да решава сложните проблеми по пътя на съгласието и компромиса, което твърде често е причина за конфликти със съпартийци. Още до войните Ляпчев често ще бъде споменаван и като автор на политическото мото : „С партия се идва на власт, но с партия не се управлява." В тази връзка той често ще посочва, че за държавното управление е необходим целият потенциал на нацията и преди всичко способностите на компетентните и принципни политици. Поради тези свои виждания той невинаги се съгласява със своите съпартийци от Демократическата партия в поверените му ведомства да бъдат назначавани само членове и симпатизанти на неговата партия.

Опитният политик, компетентен финансист и убеден демократ поема огромни отговорности в трудните за България времена след

Първата световна война. На 21 юни 1918 г. в коалиционния кабинет на демократи и радикали Александър Малинов отново поверява Финансовото министерство на Ляпчев. На тази длъжност отново е за кратко време, но все пак успява да подготви държавните финансови институции за работа в условията на следвоенната стопанска криза.

Една от първите съществени стъпки на новия министър е да увеличи капиталът на Българската народна банка от 20 млн. лв. на 100 млн. лв. поради очаквания силен инфлационен процес. По негово искане е въведен и данък върху военновременните печалби, който е прогресивно-подоходен и засяга преди всичко търговците-спекуланти. Пак по предложение на финансовия министър е създадена т. нар. Централа на девизите, чието прадназначение е да не допуска драстично спадане на курса на лева спрямо другите европейски валути. Забранена е свободната търговия със злато с цел да се увеличи златният трезор на Българската народна банка и тя по-ефективно да се намесва за запазване покупателната стойност на българския лев.

Въпреки че е привърженик на стопанския либерализъм, инициативите му са изцяло насочени към активното вмешателство на държавата в социално-икономическите отношения, което според него е абсолютно задължително в периоди на икономически кризи.

Политическият опит на Андрей Ляпчев и доверието в неговите качества на държавник му отреждат главната роля при сключването на примирие със Съглашението и излизането на България от войната. Тази мисия е твърде трудна, тъй като България е победена страна и естествено тя не е тази, която може да диктува волята си на противника. На 29 октомври 1918 г. в Солун Андрей Ляпчев от българска страна и генерал Фр. д'Епере – от страна на Съглашението – подписват т.нар. Солунско примирие. Според този документ България трябва да се изтегли от завоюваните територии по времето на Първата световна война, да демобилизира своята армия, но в същото време на българска територия не са допуснати сръбски и гръцки военни окупационни части, а само малък англо-френски контингент, който да придружава представителите на победителите в българската столица.

Въпреки печалния финал от участието на България във войната, все пак Солунското примирие е необходимо, тъй като по-ната-

тъшната съпротива от българска страна е напълно немислима и нецелесъобразна. Именно това е и основният мотив на българския финансов министър. На този фон много съвременници оценяват Солунското примирие като успех за България. Заслугата на Андрей Ляпчев е неоспорима и на 27 ноември 1918 г. той е поканен за военен министър в новото коалиционно правителство на Теодор Теодоров. Като военен министър той остава до 7 май 1919 г. На тази дата в България е съставен нов кабинет, чийто премиер е отново народнякът Теодор Теодоров, но Демократическата партия излиза в опозиция. В опозиция остава и след парламентарните избори за XVIII обикновено народно събрание на 17 август 1919 г.

Междувременно тези избори показват една коренна промяна в политическата ориентация на българския избирател. Тежестта се измества наляво и като водещи сили се очертават БЗНС, БКП (т. с.) и БРСДП (о). Старите политически партии, доминирали в политическия живот до войните, получават тежък удар заради двете национални катастрофи и крахът на надеждите за национално обединение. Това обстоятелство налага политическите им ръководства да търсят пътища за адаптиране към новата обстановка, за отстояване на водещото им място в политическия живот на страната.

Над част от водачите на тези партии тегне вероятността да бъдат изправени пред съд заради националните погроми. Политическата левица открито се заканва да потърси сметка за хилядите жертви и за авантюрите в периода на войните. Следвоенната разруха нагнетява озлоблението срещу виновниците за националните катастрофи и това е още една причина старите партии да търсят пътища за съхраняването си като политически фактор.

Въпреки че не само Демократическата партия е отговорна за катастрофите, фактът, че кабинетът на Малинов е потушил войнишкото въстание от есента на 1918 г., поставя и демократите, и радикалите на подсъдимата скамейка. В това число и Ляпчев заради участието му в това правителство.

Андрей Ляпчев е един от първите политически лидери, които подсказват идеята за обединението на сродните политически партии. Ляпчев разглежда тази инициатива като едно от средствата за запазване влиянието на старите партии, които наистина са разпокъсани поради вождизма на някои техни водачи. Този процес започва още през 1920 г. със създаването на Националлибералната и Обеди-

ненатa народно-прогресвна партия, които са наследници съответно на стамболовисти, тончовисти и радославовисти и на Народната и Прогресивно-либералната партия. В този план трябва да се посочи създаването на коалицията Конституционен блок през 1922 г., в която участват радикали, демократи и Обединената народно-прогресивна партия. Блокът се оформя като един от основните опозиционни фактори на земеделската власт. Неоспоримо място на лидер в него заема Андрей Ляпчев.

Въпреки промяната в политическите настроения на населението и огромното влияние на левите и авторитарни идеи, Андрей Ляпчев си остава непоколебим привърженик на демокрацията. Той както и много други негови съратници, са силно обезпокоени от насоките на управлението на БЗНС, които заплашваха предвоенните демократични порядки. Това е една от причините за създаването на конституционния блок. Тези опасения напълно се потвърждават през есента на 1922 г., когато в Търново властите разгромяват събора на блока и спечелват т. нар. Референдум за съдене виновниците за националната катастрофа, проведен на 19 ноември 1922 г. Демократическата и Радикалната партия трудно могат да бъдат обвинявани за виновници за втората национална катастрофа, но въпреки това техните лидери са хвърлени в затвора. Сред тях е и Андрей Ляпчев, който остава зад решетките до средата на юли 1923 г., когато е освободен от новото правителство начело с Александър Цанков.

За хора като Ляпчев превратът на 9 юни 1923 г. е опит за реставрация на предвоенните демократични порядки. От тази гледна точка Ляпчев оправдава извършеното насилие на 9 юни 1923 г. и подкрепя правителството на Цанков. Тази обвързаност с деветоюнците естествено поставя под съмнение демократичните му възгледи. Поведението си след преврата Ляпчев най-добре аргументира в едно писмо до индустриалеца С. Ж. Дацов, писано в края на 1923 г. Там той лаконично посочва, че „демокрацията също трябва да има юмруци", когато има насреща си сили, използващи терора и насилието в политическите отношения.

Същевременно Ляпчев продължава да отстоява и становището за обединение на сродните политически партии. Воден от тези съображения, след излизането си от затвора той започва да убеждава своите съратници от Демократическата партия да приемат пред-

ложението за създаване на една голяма партия, която да е в състояние да конкурира левицата, чийто флагман след деветоюнския преврат е Комунистическата партия. Този стремеж обаче среща силна съпротива от лидерите на Демократическата и Радикалната партии. Александър Малинов и Стоян Костурков с основание имат доста резерви към деветоюнците, на които са чужди демократичните методи на политическа борба.

В последна сметка не без заплахи и шантажи, на 15 август 1923 г. е постигнато създаването на Демократическия сговор. Организацията не е монолитна, тъй като в нея има доста разнопосочни интереси, но се възприема като успех както от извършителите на преврата в лицето на Военния съюз и Народния сговор, така и от онази част от старите партийни лидери, ратуващи за обединение. Сред тях е и Андрей Ляпчев.

Заради своя авторитет и приносът му за създаването на новата партия, Ляпчев е избран в нейното ръководство. Там заедно с други свои съмишленици като Атанас Буров, Георги Данаилов, Александър Малинов и др. той участва във формирането на демократичното крило в противовес на деветоюнското ядро около водачите на Военния съюз.

След създаването на Демократическия сговор хората около Ляпчев поставят пред премиера Цанков въпроса за насрочването на парламентарни избори, тъй като деветоюнското правителство е дошло на власт след преврат и следователно е нелегитимно.

Правителството на Ал. Цанков обаче се страхува от избори, тъй като се опасява от евентуална победа на комунистите. От друга страна, по настояване на Коминтерна, на своите заседания от 5–7 август с. г. ръководството на БКП (т. с.) взема решение за подготовката на въоръжено въстание. По този начин правителството има солиден повод да обвини комунистите в незаконни действия и решава да ги неутрализира. Под предлог, че партията им се готви за въстание, на 6 септември с. г. министърът на вътрешните работи издава заповед за арестуването на комунистическите водачи по места и забранява нейните придизборни изяви. Част от ръководителите на БКП (т. с.) около Васил Коларов и Георги Димитров решават да отговорят на тези репресии с въоръжено въстание и се стига до печалните събития от септември 1923 г. В тези дни си дават среща двете крайности в българския политически живот след Първата

световна война – комунистите и представителите на авторитарната тенденция сред българската буржоазия в лицето на деветоюнците. В тази кървава драма победител излиза правителството, което осигурява и по-нататъшното му оставане на власт.

В тези събития Ляпчевите съмишленици подкрепят деветоюнците, които според тях са по-малкото зло. Освен това разгромът на БКП осигурява сигурна изборна победа, което е допълнителен мотив за хората около Ляпчев и Буров да застанат на страната на кабинета. С борбите от 18 ноември 1923 г. е сложен край на политическата криза, създадена след Деветоюнския преврат. Демократическият сговор легитимира своята власт. От този момент нататък основна насока в дейността на Андрей Ляпчев е отстраняването на деветоюнците от държавното управление, без което възстановяването на демократичния социален ред в страната е невъзможно.

След изборната победа на Сговора Ляпчев е един от първите сговористки лидери, който поставя въпроса за отстраняване на деветоюнците от властта. Опитният политик усеща техните аспирации да създадат авторитарен режим под лозунга за „силна държавна власт". Ляпчев е подкрепен и от други свои съмишленици. Оформя се т. нар. група „Буров – Ляпчев" в управляващата партия. В борбата за власт обаче надмощие взимат деветоюнците, които успяват да запазят министерските си кресла и да наложат волята си в парламентарната група на Демократическия сговор. Малка утеха за Ляпчев е неговият избор за председател на парламентарното болшинство. В качеството си на такъв, а и като лидер на правителствената партия, Ляпчев много добре формулира политическата рецепта за връщане на България към нормален обществен живот. Според него, а и според неговите съмишленици-демократи, трябва да се даде шанс на БКП да се върне към легални политически действия, а правителството да изостави политиката на „усмиряване" и „унищожаване" на комунистическото движение. Тези разумни призиви, около които се обединяват всички демократични сили, обаче са чужди както на крайната десница, така и на комунистите.

Двете политически крайности продължават да се придържат към методите на политическо насилие, последица от които са множеството политически убийства през 1924 и 1925 г. Апогеят на това противопоставяне е комунистическият атентат в Катедралата „Света Неделя" на 25 април 1925 г. и последвалата кървава вакханалия,

организирана от деветоюнците в отговор на атентата. Политическият тероризъм заплашва България от нова гражданска война и пълно дискредитиране пред външния свят.

В борбата против деветоюнците участват всички демократични елементи, но главната заслуга за реализирането на тази цел има групата около Ляпчев и Буров в Демократическия сговор. Без да поставя под напрежение цялото общество, по мирен и безболезен начин Ляпчевите съмишленици принуждават кабинета на Ал. Цанков да подаде оставка, въпреки нежеланието на деветоюнските министри.

От януари 1926 г. България има ново правителство начело с Андрей Ляпчев. Няколко годишните му усилия за запазване на демократичните порядки са на път да се реализират. В новия кабинет преобладават неговите съмишленици от Демократическия сговор и това обстоятелство е солидна гаранция за връщането на България към нормален обществен живот.

Освен министър-председателския пост Андрей Ляпчев оглавява и Министерството на вътрешните работи и народното здраве. По този начин той има възможност да ръководи един твърде важен сектор от държавния апарат, от който до голяма степен зависи омиротворяването на страната. Една от първите стъпки на новия кабинет е широката политическа амнистия от февруари 1926 г., в резултат на която болшинството от комунистите, увлекли се в конспиративните дела на своята партия, са освободени от затвора.

Политиката на омиротворяване, известна с Ляпчевото мото „Со кротце и со благо", допуска регистрацията на някои легални комунистически организации, като Работническата партия, Работническия младежки съюз (РМС), Независимите професионални работнически съюзи и др. БКП обаче остава вярна на болшевизма и се възползва от дадения ѝ шанс да се върне към политически живот в рамките на закона. Нелегалната Комунистическа партия продължи да функционира и да залага повече на конспиративните методи, което доведе и до няколко големи политически процеса срещу комунистически ръководители по времето на Ляпчевото управление.

В последна сметка политическата промяна на 4 януари 1926 г. внася нужното успокоение и осигурява условия за развитие на нацията по посоката на стопанския и социален просперитет. Кабине-

тът успява през 1926 г. да получи т. нар. „Бежански заем", а две години по-късно и „Стабилизационен заем". Благодарение на тези финансови инжекции Ляпчевото правителство успешно се справя с бежанския проблем в страната, което означава жилищно устройване и уреждане поминъка на около 200 000 българи-бежанци, прокудени от българските земи в Македония, Тракия и Южна Добруджа. Това е изключителен успех за правителството. България става първата страна в Европа, ликвидирала такъв тежък социален проблем като бежанския, въпреки че последна получи нужните за тази цел средства.

Солиден тласък получават българската икономика и особено индустриалното производство. За периода от 1925 до 1928 г. вътрешният брутен продукт се увеличава с около 40 %, темп на развитие, непознат за нито една от съседните балкански страни. При това трябва да се отбележи, че държави като Гърция, Румъния и Кралството на сърбите, хърватите и словенците (Югославия) получават субсидии като победители в Първата световна война, докато България за същия период ежегодно изплаща репарации в размер на 1,5 млрд. лв.

При управлението на Ляпчевото правителство продължава да се развива и кооперативното дело. Главна заслуга и тук има Андрей Ляпчев, смятан за един от главните вдъхновители на кооперативната идея в България. След 1926 г. реално започва и прилагането на аграрната реформа в България, начената още при управлението на БЗНС, но забавила се поради политическите сътресения в периода 1923–1925 г.

В името на политическото успокоение и стопанския просперитет Ляпчев се стреми да запази единството на Демократическия сговор, като проявява търпимост към бившите деветоюнци. Много негови съвременници дълги години ще си спомнят едно изказване след злостни нападки към правителството му: „Оставете ги с нещастната българска злоба – такъв е животът, ще трябва да се примирим със слабостите на тези, с които сме принудени да работим."

Въпреки огромните задължения като премиер и министър на вътрешните работи, Ляпчев винаги присъства на заседанията на Народното събрание, а твърде често намира време да посещава и събрания на кооперативните сдружения, на които той е председател. Понякога дори отлага срещи с високопоставени държавни чи-

новници или чужденци, само за да се осведоми за състоянието на българската икономика или на българското кооперативно движение. Тази енергичност и компетентност му донасят признание не само в България, но и в Обществото на народите, където е възприеман като един от най-добрите финансисти на България и като кооперативен деятел от европейска величина.

Със своята политика Ляпчевото правителство реабилитира в значителна степен демократическите ценности в България. Най-доброто свидетелство за това са спечелените парламентарни избори от Демократическия сговор на 29 май 1927 г. въпреки тежкото наследство от деветоюнското управление. Напук на настъпващите в Европа фашистки и авторитарни тенденции България продължава да отстоява демократическите и либерални ценности, да се придържа към заветите на Българското възраждане.

В самия край на 20-те години обаче демократичната система у нас отново е поставена на изпитание. Светът навлиза в период на икономическа депресия, която по мащабите на своите поражения и по продължителност няма равна на себе си в историята на световното стопанство от Новото време. Като част от това стопанство България също е засегната, като последиците от кризата тук се отразяват най-вече върху селското стопанство. Силно спадат цените на селскостопанските продукти. Опитите на Ляпчевия кабинет да реагира на кризата и защити земеделските производители се оказват неуспешни. Както в целия свят, така и в България, демократичната система все още не притежава необходимите защитни механизми срещу подобни социални бедствия и този факт стимулира крайната десница.

Пораженията от кризата повлияват върху авторитета на правителството и обединената опозиция в лицето на Народния блок, който печели парламентарните избори на 21 юни 1931 г.

И след отстъпването на държавното кормило, въпреки недоброто си здравословно състояние, Ляпчев продължава да отстоява принципите на демократичния социален ред и тяхната еманация в България – Търновската конситуция. Това е наложително, защото в началото на 30-те години в България се създават множество групички и някои по-влиятелни организации, които отстояват фашистки, болшевишки и други диктаторски идеи. Световната икономическа криза е благодатна почва за вирeенето на подобни идеи и демократическите сили губят битката с тях.

Андрей Ляпчев не е от тези, които се увличат от новата поли-

тическа мода. В името на демократичния социален ред Ляпчев и неговите съмишленици от Демократическия сговор предпочитат да се разделят на 15 май 1932 г. с бившите деветоюнци около Александър Цанков. Подобно е отношението му и към останалите политически кръгове със сходна на Ал. Цанков авторитарна политическа идеология. Привързаността на Ляпчев към демокрацията често служи като повод да бъде обвиняван в консерватизъм, в неспособност да проникне в „ценностите на новите идеи". Пак от гледна точка на своите възгледи той се обявява против обвързването с Германия, след като там през 1933 г. на власт идва Национал-социалистическата партия на Адолф Хитлер.

Прекалената обществена ангажираност, както и напредналата възраст подкопават здравето му. В края на октомври 1933 г. Андрей Ляпчев е прикован на легло и на 8 ноември същата година неговият земен път завършва. Малко преди смъртта си, в присъствието на своите приятели и съмишленици Ат. Буров, Владимир Моллов и проф. Георги Данаилов, Ляпчев оставя за поколенията своето политическо завещание.

То е израз на целия му живот, макар че е събрано само в няколко изречения: „Всяко човешко дело трябва да има в основата си свободата. В развоя на човечеството това, което е най-ценно, безспорно е самият човек, отделната личност. И всяка система, която дава възможност да се развие свободно човекът, да развие той своите таланти, своите инициативи, такава система, макар и да има своите грешки и много недъзи, само тя дава гаранция за едно бъдеще с по-добри дни за всинца ни."

Георги Кьосеиванов

(1884–1960)

Едва ли има друг български политически деец, за когото да са се вкоренили в продължение на няколко десетилетия толкова неверни и превратни представи, както за Г. Кьосеиванов.

Началото на този процес поставя Димо Казасов в своята книга „Бурни години", излязла през 1949 г. В тази книга Кьосеиванов е описан като „безнадеждно мързелив и безгрижен чиновник", постоянен посетител на игралните салони, запълващ нощите си в игра на бридж и покер. След изобилието от негативни характеристики Казасов заключва: „През своето министър-председателстване д-р Кьосеиванов добросъвестно носи службата на блестящо натруфен манекен в двора на Борис III."

Почти същата невярна и несправедлива характеристика се повтаря и в излязлата през 1955 г. първа академична история на България. В нея Кьосеиванов е представен като „обикновен началник на царската канцелария", чиято основана работа била „да изпълнява послушно нарежданията на Кобурга".

Тези оценки произтичат между другото и от крайно опростената представа, която се създава по това време за политическия режим в България след 9 юни 1923 г. В тази представа цар Борис се вписва едва ли не като някакъв всемогъщ средновековен деспот, а неговите министри – като послушни дворцови слуги.

Оценки за Кьосеиванов от този род навлизат и в художествената литература и дори такъв виден български писател като Димитър Димов не успява да ги превъзмогне. Така в романа си „Тютюн" той казва за Кьосеиванов (без да споменава името му), че „никога дворецът не беше поставял начело на правителството по-смешна и по-безгръбначна кукла от тази, която управляваше сега" (лятото на 1936 г.).

Истина е, че някои лични качества на Кьосеиванов спомагат за създаването сред обществеността на една погрешна представа за него: затвореност, необщителност, бавност на реакциите, липса на организаторски способности, избягване на масови прояви и тържества, отделяне на твърде голямо внимание на външността и изискаността на обноските. Зад цялата тази маска се крие обаче един от най-ярките представители на българската дипломация на XX век,

изиграл забележителна роля в политическия живот на страната през втората половина на 30-те години.

Георги Кьосеиванов е роден на 19 януари 1884 г. в град Пещера в богато семейство. Това му дава възможност да получи солидно образование: да завърши право в Парижкия университет, в който през 1909 г. защитава и докторат. От същата година е на работа в българската легация в Париж и от тогава в продължение на 25 години постига една блестяща дипломатическа кариера, като работи в много европейски столици. Твърде млад – още пред 1920 г., той вече е управляващ легацията в Берлин. За известни отрязъци от време работи и в самото Външно министерство в София: през 1924 г. е началник на Консулския, а през 1927 г. – на политическия отдел на министерството. Тези периоди са много важни в неговия живот – тогава именно той попада в полезрението на цар Борис и завързва връзки с него. Последната му дипломатическа длъжност преди 19-майския преврат е български пълномощен министър в Белград. Тук Кьосеиванов установява близки връзки с водещите политически личности на Югославия. Тези връзки остават така силни, че в периода 1936–1939 г. българската общественост ще наблюдава едно необичайно явление: югославски държавници начело с министър-председателя М. Стоядинович да правят изказвания в косвена защита на Кьосеиванов при трудни за него моменти във вътрешнополитическия живот на България.

В средата на декември 1934 г. Кьосеиванов е назначен за началник на царската канцелария. Това назначение е твърде многозначително, то става в един момент, когато отношенията на двореца с 19-майското правителство са крайно изострени – носят се слухове, че в Министерския съвет се подготвя нормативен акт, с който да се отнемат конституционни прерогативи на монарха. Естествено е в такъв тежък момент царят да назначи на този така важен за него пост интимен приятел. Но работата е в това, че този интимен приятел споделя много от концепциите на самите 19-майци. Това показва, че в стратегически план цар Борис също така е стоял много близо до тях.

С какви възгледи влиза Г. Кьосеиванов в политическия живот на България? Живял доста време в чужбина, имал контакти с водещите политически фигури на тогавашна Европа, Кьосеиванов е виждал много добре недъзите на българската политическа дейст-

вителност: пълното компрометиране на демократичната система, служеща като параван за развихрянето на най-долни страсти и реализирането на тесни егоистични интереси. Поради честите политически смени и низките нрави няма стабилност в държавния апарат, чиновниците се сменят непрекъснато, на държавни служби постъпват необразовани и некомпетентни хора, нямащи държавнически виждания. Поради всичко това честни и образовани хора се отдръпват от политическата и от работата в държавния апарат. Ето защо у Кьосеиванов заляга убеждението, че българското общество се нуждае от решително оздравяване и цивилизоване и че това може да стане единствено чрез заменянето на дотогавашната парламентарно-демократична система с едно елитарно управление. Ясно е, че по тези кардинални въпроси Кьосеиванов стои на едни позиции с 19-майците. Той обаче не споделя техния стремеж за бързи и резки преобразования, чрез копирането на чужди модели. Той смята, че промените трябва да се утвърждават бавно, чрез постепенното формиране на един самобитен български авторитарен режим. На второ място, Кьосеиванов споделя убеждението, че цар Борис трябва да бъде централна фигура в този обновителен процес, докато 19-майците са изцяло против него.

Що се отнася до външната политика, Кьосеиванов подкрепя линията на сближаване с балканските страни и най-вече с Югославия с оглед преодоляване на пълната външнополитическа изолация на България дотогава. Той е за една реалистична външна политика на компромиси и гъвкавост, на сдържаност и потискане на страстите около българския национален въпрос.

По всички тези въпроси цар Борис и Кьосеиванов са на едни позиции и в продължение на пет години вървят ръка за ръка в българския политически живот. Крайно опростенческа и невярна е представата, че Кьосеиванов е бил един прост изпълнител на волята и желанията на царя, безгласен негов чиновник. Наличните исторически извори разкриват картината на едно добро разбирателство и взаимно влияние помежду им. Наистина много често, особено по вътрешнополитически проблеми, Кьосеиванов е трябвало да се подчинява на волята на цар Борис и да провежда линия, с която той не е бил съгласен. Заедно с това обаче са налице много случаи, когато цар Борис се е намирал под пълното влияние на Кьосеиванов и е взимал решения по негово внушение. Това е много характерно например за периода от есента на 1936 до лятото на 1937 г.

* * *

На 21 април 1935 г. с царски манифест е обявено правителството на Андрей Тошев, в което Г. Кьосеиванов е издигнат за министър на външните работи. Неговото назначение се явява една неизбежна необходимост, тъй като в Белгарад са гледали на Ан. Тошев с голямо недоверие, а личността на Кьосеиванов се е възприемала с адмирации. За цар Борис Кьосеиванов се явява в този момент идеалната политическа фигура – това е единственият негов близък човек, който се ползва с пълното доверие на все още силния Военен съюз. Дейците на този съюз са много мнителни към царя, някои от тях дори заговорничат за нов преврат и цар Борис се нуждае в борбата си срещу тях и от подкрепата на лидерите на бившите партии. Тези последните обаче гледат с голямо подозрение към Кьосеиванов и затова царят не избързва с издигането на своя близък приятел за министър-председател.

В началото на октомври обаче Военният съюз е разгромен, обстановката се изменя съществено. Сред обществеността веднага плъзват слухове за скорошна смяна на кабинета и издигането на Кьосеиванов за министър-председател.

Някъде около средата на октомври цар Борис оформя програмата си за действие: създаване на служебен кабинет, който да не се ангажира с провеждането на избори, а да има за цел изграждането на политическа опора на режима, като привлече към властта лидерите на бившите партии. Явно е, че царят желае едно по-бързо и по-традиционно излизане от политическата криза чрез привличането на бившите партии в една правителствена коалиция. С това Кьосеиванов не е съгласен, но той се подчинява на волята на царя и се нагърбва с изпълнението на неговата програма.

На 24 ноември е обявен новият кабинет, в който Кьосеиванов е едновременно министър-председател и министър на външните работи. От този момент до края на властването си той ще съвместява без прекъсване двата поста.

В своите изявления в печата в този момент Г. Кьосеиванов набляга на това, че политическата нормализация в България ще бъде бавна, че с преобразованията няма да се бърза, че народът „се е отдал на мирен труд“ и не се интересува от политическите въпроси. Тези изявления имат за цел да обосноваят царския ход с отлагането на парламентарните избори, но все пак в акцента на минис-

тър-председателя се откроява едно разграничаване от линията на царя, което за обикновения читател, разбира се, е незабележимо: Кьосеиванов набляга върху необходимостта от бавност и постепенност на политическата промяна.

При практическото реализиране на царската линия за изграждането на желаната политическа коалиция Кьосеиванов се старае да вложи свой акцент: да лансира в нея дейци и групировки с посилно изявени авторитарни възгледи като цанковистите, калфовистите, политическия кръг на т. нар. „млади" около в. Утро", найдесния център в БЗНС – групата „Орач" и пр. Той се старае да постави на по-заден план лидерите на старите буржоазнодемократически партии.

Първият кръг от усилията за привличането на лидерите на бившите партии към властта не успява и цар Борис предприема втори, по-решителен опит: сформираният на 4 юли 1936 г. нов кабинет на Кьосеиванов обявява, че ще проведе парламентарните избори до края на октомври. Внушава се неофициално на лидерите на бившите партии, че шансовете им да участват във властта са обвързани със съставянето на исканата коалиция. В кабинета са вкарани двама представители на Цанковото движение – единствената политическа сила, която се съгласява с исканите компромиси. С идването на новия кабинет се създават официално известни възможности за действие на бившите партии. Всичко това е против волята на Кьосеиванов и неговите привърженици и той полага енергично усилия да обезсили възникналите реставраторски тенденции в политическия живот на страната. Така още в самото начало Кьосеиванов прави изявления, че се подготвят значителни промени в парламентарната система: ограничаване броя на депутатите и включване в изборната система на съсловно-професионалното правителство. На двамата министри от Цанковото движение не се дават никакви възможности за изява като представители на самостоятелно политическо течение вътре в правителството. Полицията получава строги указания да парализира всяка партийно-политическа изява в страната с напомнянето, че Наредбата-закон за разтурянето на партиите не е отменена.

През лятото на 1936 г. цар Борис е на продължителна обиколка из Европа. Когато в началото на септември той се завръща в страната, Кьосеиванов успява да го убеди, че усилията за компро-

мис с лидерите на бившите партии са крайно опасни, че издигането на мечтаната от царя партийна коалиция ще доведе при едни избори незабавно до реставрация на положението преди 19 май 1934 г.

На 22 октомври идва третият кабинет на Кьосеиванов. Обявено е, че парламентарните избори се отлагат за неопределено време, че с тях няма да се бърза и че първата стъпка в нормализацията ще бъдат общинските избори през март на следващата година. Възприемането от царя на тази линия показва, че Кьосеиванов по-добре и по-далновидно от царя е виждал пътищата и средствата за желаните изменения в българския политически живот.

С Наредбата-закон за общинските избори от началото на 1937 г. в страната се утвърждава един суров авторитарен режим, с пълно отрицание на бившите партии. Деец от тях би могъл да се включи в политическия живот, само ако подпише декларация, че се отказва от старите си идеи и скъсва връзките си с бившите партии.

Обстановката в страната се изостря рязко, настъпва силна политическа конфронтация. Лидерите на бившите партии се обединяват в блок с комунистите за проваляне на общинските избори и превръщането им в референдум за или против съществуващия режим. На свой ред правителството засилва репресивната си дейност и за пръв път от времето на режима на БЗНС (1920–1923 г.) се подлагат на репресии дейци на буржоазнодемократическите партии.

Очевидно цялата тази обстановка допада на Кьосеиванов и на неговите приближени, но тя не се харесва на царя. Затова въпреки постигнатата голяма победа на властта в общинските избори, в подготовката за парламентарните царят решава да промени положението. Така в новосформирания през май 1937 г. четвърти пореден кабинет на Кьосеиванов той вкарва някои противници на линията за остро конфронтиране с бившите партии. Промяната проличава в компромиса, който се прокарва в изработения в началото на 1938 г. парламентарен модел на режима. В него биват орязани твърде много правата на бъдещото Народно събрание, а Министерският съвет е почти напълно независим от него. Заедно с това обаче опозицията е допусната в политическия живот и се утвърждава като една плуралистична парламентарна система.

В проведените през март 1938 г. парламентарни избори правителството печели 93 депутатски места, а опозицията – 67. Кьосеива-

нов обаче забавя с близо два месеца свикването на новоизбраното Народно събрание, докато не се стъкми правителственото мнозинство в него. През това време Министерският съвет приема редица Наредби-закони по съществени въпроси, с които поставя парламента пред свършен факт.

С откриване заседанията на Народното събрание на 22 май 1938 г. обстановката започва съществено да се изменя. Постепенно парламентът налага все по-ясно изразени корективи на дейността на правителството. Сред правителственото мнозинство изпъкват нови личности като Стойчо Мошанов и Иван Багрянов, които провеждат борба за засилване ролята на парламента в политическия живот на страната и в тази насока те търсят единодействие с опозицията. Връх на този процес е отхвърлянето на 9 ноември 1938 г. на законопроекта на правителството за кредит на официоза.

Царят е принуден да се съобрази с факта, че по същество има бламиране на правителството и на 15 ноември 1938 г. поставя нов, шести пореден кабинет на Кьосеиванов, в който за голямо неудоволствие на премиера включва и двама представители на парламентарното мнозинство: Иван Багрянов и Никола Йотов. Опозицията и новосформиралият се „център" остават много недоволни от палиативната стъпка на царя, те искат свалянето на Кьосеиванов. Той става най-ненавистната фигура за опозицията. За това обаче допринася твърде много и самия той със своето държане: пълно пренебрежение към парламента и почти постоянно отсъствие от неговите заседания, което е било недопустимо в тогавашната българска парламентарна практика. Царят рязко укорява по това време Кьосеиванов за липсата на гъвкавост в неговите действия, за това, че той не обича „черната работа", т. е. работата сред различните политически среди, личните контакти за спечелване на влияние и парализиране на противниковите действия, нещо, с което цар Борис се занимава непрекъснато и всеотдайно. Кьосеиванов не е обаче мързелив и апатичен човек, както ще видим по-долу. Той влага огромна енергия в постоянните си контакти с дипломатите, акредитирани в София, в непрекъснатите изявления във влиятелни европейски вестници, за да създава благоприятно обществено мнение за България в Европа. Що се отнася обаче до вътрешнополитическия живот, Кьосеиванов смята такава дейност за излишна. Той е противник на силния парламент и е на мнение, че това, което става

в България от есента на 1938 г., е път към открита реставрация на старата система отпреди 19 май 1934 г. Затова той непрекъснато настоява пред царя да разтури този парламент.

Цар Борис разбира добре, че сега е невъзможно да се разтури парламентът. Той също така обаче изпитва голямо недоволство от процесите, настъпили в България след откриването на Народното събрание и полага големи усилия да ограничи негативните тенденции, и да осигури оцеляването на Кьосеиванов. Царят разтурва парламента едва след избухването на Втората световна война при създалата се тогава благоприятна обстановка за това.

Какво бе мястото и каква бе ролята на Кьосеиванов в политическия живот на страната? Явно е, че той стоеше в дясната половина на българския политически спектър. В десницата обаче той бе в един своеобразен център – наляво от него бяха кръгът на ген. Хр. Луков, както и царят, които държаха за един по-смекчен вариант на авторитарен режим със запазване на редица традиционни моменти от българската политическа действителност отпреди 19 май 1934 г. По-надясно от Кьосеиванов стояха обаче легионерите, ратниците, дейците на авторитарния кръг около вестник „Утро", ортодоксалните цанковисти, калфовистите и пр. – те желаеха установяването на режим близък до тоталитарните модели в Германия и Италия.

Г. Кьосеиванов има определена заслуга за формирането на мирновременния вариант на модерната авторитарна държава в България – нейното утвърждаване има както негативни, така и положителни последица за българското общество.

* * *

В продължение на близо пет години Г. Кьосеиванов бе водеща фигура в българската външна политика. Кои бяха нейните основни черти в този период?

До Мюнхенската криза от септември 1938 г. България се придържа стриктно към линията на неутралитет и необвързаност, поддържа пълна лоялност към Англия и Франция и Обществото на народите. Тя не подкрепя нито една от инициативите на фашистките държави. На Балканите българските управници водят политика на разбирателство с всички съседи. България е поставена обаче в положение на пълна изолация особено след като в началото на 1934 г. се създава Балканската Антанта – военен пакт между четири-

те съседни на България държави с ясно изразена антибългарска насоченост. Българските управници полагат в този период значителни усилия за преодоляване на изолацията най-вече чрез засилването на приятелските връзки с Югославия, която също е заинтересована да поддържа добри отношения с България.

През втората половина на 30-те години се засилва значително германското влияние в нашата страна. Това произтича от няколко обстоятелства: на първо място, Германия се оказва почти единственият пазар на нашия селскостопански износ. На второ място, Германия и Италия са единствените страни, които се включват активно в превъоръжаването на българската армия и в обучението на нейните офицери. Англия и Франция се стараят да не дразнят своите съюзници от Балканската Антанта и затова отказват да внасят оръжие в България.

Управляващите среди у нас симпатизират горещо на ревизионистичните действия на хитлеристка Германия и хранят надежда към нея, но те не демонстрират открито тези свои чувства.

Сключването на Мюнхенската спогодба в края на септември 1938 г. създава нова обстановка в Европа. Засилва се значително германското влияние на Балканите, става ясно, че Англия и Франция поощряват този процес. Увеличава се надеждата за ревизия и на Ньойския мирен договор. Българската дипломация поставя съвсем предпазливо само искането за връщане на Южна Добруджа, но получава твърд отказ от Балканската Антанта.

През пролетта на 1939 г. настъпва нова експанзия на фашистките сили в Югоизточна Европа. Обстановката на Балканите се изостря твърде много. Става известно, че Турция, Гърция и Румъния са се споразумели за военна окупация на България, щом избухнат военни действия на Балканския полуостров, независимо от кого са започнати те. През лятото на 1939 г. Турция струпва голям контингент войски на българската граница. Всичко това налага още по-голяма сдържаност, гъвкавост във външнополитическите ходове на българската дипломация.

С избухването на Втората световна война България обявява неутралитет, макар че засилва все повече симпатиите си към фашисткия блок. Ето защо сключването на съветско-германския пакт е посрещнато с горещо одобрение, въпреки че на това не се дава явен израз. Българската дипломация се постарава обаче да не разваля отношенията си със западните държави.

От всичко това се вижда, че малка и беззащитна България, намираща се в значителна изолация, унизена и ограбена от Ньойския мирен договор има във външната си политика една единствена възможност – да лавира между Великите сили и между своите балкански съседи, да избягва конфликтите, да не избързва с никакви окончателни решения, да не поема отговорности и да изчаква подобри времена. Реализирането на една такава гъвкава политика обаче е дяволски трудно.

И като че ли Г. Кьосеиванов е роден да води тази изключително сложна дипломатическа игра, като че ли чертите на характера му подхождат тъкмо за това: сдържаност и трезвост на ума, изтънченост в обноските, византийско лукавство, съобразителност и гъвкавост, подкупващ чар и добре изразена интелигентност, привидно раболепие – и всичко това взето заедно, мобилизирано до пълен предел на силите в служба на интересите на България.

Г. Кьосеиванов извършва прелом в подходите на българските външни министри дотогава: той установява практика на постоянни, тесни контакти с дипломатите, акредитирани в София, старае се да довежда отношенията си с тях до близост, откровеност и приятелство. Особено добре това е изразено към представителите на Великите сили на съседните балкански държави.

Ето някои щрихи от неговата изключително активна дейност в този период:

В началото на март 1936 г. Германия нарушава една от клаузите на Версайския договор и въвежда войски в демилитаризираната дотогава Рейнска област. Повлияна от това решение, Австрия също решава да не спазва военните ограничения на Версайската система от договори. Всички очакват, че това ще направи и България. Макар че тези действия се харесват на много от българските управници. Г. Кьосеиванов бърза да увери минаващия по това време през България турски външен министър, че България няма да последва примера на двете държави. По същото време в разговор с френския посланик в София българският премиер изразява сериозна загриженост от нарасналата заплаха от военен конфликт в Европа. Че България се безпокои от преждевременното избухване на войната е вярно, но подчертаването на този момент означава в случая демонстриране на антигермански чувства и това е направено, за да се създадат симпатии у френския дипломат.

На няколко пъти през 1936 г. италианското правителство поисква от България да признае новооснованата след завладяването на Етиопия италианска империя. При първото искане Кьосеиванов се измъква с хитър ход: в пресата е публикувано комюнике на българското Външно министерство, че то е известено за обявяването на италианската империя и за провъзгласяването на италианския крал за император. При повторното настояване на посланика Кьосеиванов поисква време „за проучване на въпроса", а след това обещава, че ще открие консулство в столицата на бивша Етиопия – Адис Абеба, което означавало де факто признаване на империята. Откриването на консулството обаче се протака и то става едва през 1938 г., когато такива консулства вече са открили Англия, Франция и много други европейски държави. Отлагането на италианските искания става обаче така внимателно, че не се допуска изостряне на българо-италианските отношения.

На 16 март 1938 г. чехословашкият посланик в София пише в поредния си доклад до Прага, че предния ден Кьосеиванов „разгорещено" осъдил пред него начина, по който е бил извършен аншлусът (насилственото присъединяване на Австрия към Германия на 13 март 1938 г.). Доколкото подобна заплаха тегне в него момент и над Чехословакия, заявлението на българския премиер е декларирано на симпатии към чешката кауза, а оттам и към англо-френския блок. Кьосеиванов заявява в този разговор, че „днес светът се владее от една груба сила", с което иска да каже, че надделяват силовите методи над мирните. Два месеца по-късно обаче той заявява пред германския посланик, че судетският въпрос трябвало да се реши по същия начин както австрийският, а това означава одобрение за една агресия на хитлеристите срещу Чехословакия.

След подписването на Мюнхенската спогодба се появяват големи надежди сред българската общественост за ревизиране и на Ньойския договор и за задоволяване на българските териториални искания. В тази насока Г. Кьосеиванов полага енергични усилия, за да спечели ръководителите на Югославия и Турция за връщането на Южна Добруджа. Усилията му обаче удрят на камък. Балканската Антанта декларира в началото на 1939 г. твърда непоколебимост по отношение на българските искания. В случая става ясно, че линията на Кьосеиванов за тайна дипломация е най-правилната – едно афиширане на усилията щеше да доведе до голямо унижение на националното достойнство на страната.

Сред широките слоеве на българската общественост обаче се създава впечатление, че българското правителство пропилява „златния шанс", възникнал след Мюнхенската спогодба. Създава се силна неприязън и лично към Кьосеиванов. В един позив на екстремистките сили от края на 1938 г. политиката на правителството се оценява като „предателска", а Кьосеиванов – като „сръбски агент".

Министър-председателят проявява обаче необходимата твърдост, не отстъпва и не се поддава на силния натиск. Той, разбира се, не забравя да изтъкне пред дипломатите „тежкия кръст", който трябва да носи заради своята политика.

Още в края на септември правителството забранява всякакви протестни акции по националния въпрос. Забранено е дори откритото пеене на песента „О, Добруджански край". На 27 ноември София осъмва във военно-полицейска блокада, целяща да предотврати противоньойските акции. Политиката на потискане на протестните действия по националния въпрос продължава и в следващите месеци и в това отношение се достига до фрапантни прояви. Така например през април 1939 г. румънските власти извършват грозно престъпление, за да сплашат българското население в Южна Добруджа, което все по-активно се надига с искане за връщане към България – те разстрелват 17 български селяни от с. Белица, Тутраканско. Министър-председателят забранява обаче всякакви протестни акции по този повод.

Г. Кьосеиванов продължава и през 1939 г. усилията си за връщането по мирен начин на Южна Добруджа. За тази цел през март той прави официално посещение в Анкара. В изявлението си пред турския вестник „Джумхуриет" той изразява своята надежда, че Балканската Антанта „ще се превърне в инструмент за запазване на мира, за противодействие срещу всяка чужда агресия на Балканите". Това е явен намек, че България би се присъединила или поне би подкрепила активно политиката на Балканската Антанта, ако тя задоволи поне отчасти нейните териториални искания. По-нататък в интервюто Кьосеиванов заявява: „Никога не бих се съгласил да се намесват чужди елементи и отдалеч в работите на балканското семейство." Това изречение е твърде двусмислено – то може в еднаква степен да се отнесе както към Германия (в какъвто контекст явно е изказано в случая), така и към Англия.

След завръщането си от Анкара обаче пред германския посла-

ник Кьосеиванов заявява, че Балканският пакт ще се разпадне при първото изпитание и че той е отживял вече своето време. Пред комисаря на Обществото на народите Шейсон той набляга на друга плоскост: изразява горчивината си, че „българските искания повече зависели от германската инициатива", оценява англо-френската политика като много нерешителна. Освен това се оплаква, че линията, която той провеждал, му носела неприязнеността на германците – на обикновен език това може да се преведе: „Вижте как аз тегля заради вас!" В разговор с германския посланик по същото време той заявява, че Германия и България били много близки по интереси, но че неговата страна била принудена да води предпазлива политика и да не се разкрива преждевременно. Той посочва, че незабавно щял да си подаде оставката, ако бъде заподозрян, че води антигерманска политика.

Взети сами по себе си, всички тези постановки на Кьосеиванов са верни и той е искрен, когато ги споделя пред своите събеседници. В различните случаи обаче той набляга на различни страни и аспекти на българската външна политика, съобразявайки се с кого води разговор.

Пред настоятелните напомняния на италианския посланик в края на май 1939 г. за присъединяването на България към Оста (Рим–Берлин) Кьосеиванов подчертава, че това няма да закъснее, но той желаел да получи по-голяма сигурност за единомислие от страна на Югославия, а не знаел каква щяла да бъде позицията на Румъния. Малко по-късно, при ново напомняне от посланика, Кьосеиванов заявява, че „България е определила ясно позициите си в полза на Оста", но още не бил дошъл моментът за манифестирането на тези позиции.

По същото време в разговор с минаващия през България заместник народен комисар на СССР по външните работи Потьомкин, Кьосеиванов заявява, че трябвало да се направи нещо, „за да не се допусне българското обществено мнение да стане жертва на илюзорните обещания на Оста" по отношение на Южна Добруджа. Също в края на май Кьосеиванов казва пред английския посланик, че България ще приветства всяко споразумение, било то англо-съветско или англо-турско, което би се противопоставило срещу агресията в Югоизточна Европа – явно в случая се визира една евентуална германска агресия.

От всичко това става ясно, че Кьосеиванов е играел една мно-

го сложна дипломатическа игра, свързана с големи рискове. Неслучайно в началото на юни цар Борис изразява опасенията си, че „Кьосето говори излишни приказки“ и че ако изтече информация за неговите разговори в противната страна, могат да се случат големи сътресения. Разбира се, че информация е изтичала, а и дипломатите не са „невинни агънца“, които да приемат казаното от Кьосеиванов за „чиста монета“. Въпреки това обаче „големи сътресения“ не настъпват. Кьосеиванов умее ловко да потушава назряващите скандали и да премахва подозренията.

След завладяването през март 1939 г. на Чехословакия от хитлеристите и през май на Албания от италианците, обстановката на Балканите се изменя съществено. Освен това през юни българският посланик в Берлин донася, че се подготвя сключването на германо-съветски пакт. Всичко това принуждава Кьосеиванов да направи един по-съществен реверанс на Германия.

На 5 и 6 юли 1939 г. българският министър-председател е на официално посещение в Германия. Пред него Хитлер заявява, че Германия е вече готова за войната и че разчита на всички страни, които имат ревизионистични претенции. На това Кьосеиванов отговаря, че България вече се е определила към Германия, но нейното особено положение налага все още голяма въздържаност. Преди заминаването си за Берлин, Кьосеиванов, който ръководи пряко цензурата, дава нареждане посрещането му в Германия да се отразява в българския печат сдържано, като обикновен акт на международна вежливост.

След като се завръща в София, Кьосеиванов заявява пред английския посланик, че „срещнал у германците неочаквано разбиране за българската политика и сега бил много по-уверен отколкото преди, че България ще съумее да остане неутрална“.

Много важен момент е обстоятелството, че на връщане от Берлин Кьосеиванов се отбива в Белград. Там той дълго убеждава югославските ръководители в необходимостта България и Югославия да заемат еднаква позиция по отношение на външните сили, които имат аспирации към Балканите. Този момент се оказва решаващ за българската външна политика до влизането ѝ в Тристранния пакт през 1941 г. – тя изчаква по всички въпроси каква ще бъде реакцията на Югославия.

След избухването на Втората световна война Г. Кьосеиванов

трябва да води сложна игра, за да избегне прибързаното ангажиране на България, при това, като запази добрите си отношения с всички страни. До края на 1939 г. той отхвърля две противоположни предложения за включване на България в „балкански отбранителни блокове": едното на Италия – за блок с антианглийска насоченост, и другото на Англия – за блок, насочен срещу Оста.

От друга страна, съветският посланик връчва на българския министър-председател предложението на Москва за подписване на съветско-български пакт за взаимопомощ. Кьосеиванов отхвърля предложението с мотивите, че сключването на един такъв пакт би ускорило войната на Балканите и би довело до нападение на Англия и Турция върху България. Той обаче подчертава, че двете страни можели да си оказват взаимна помощ и без да подпишат такъв пакт и че сближението трябвало да започне със споразумения на по-ниско равнище: търговски договор, спогодба за мореплаване, културна конвенция и пр.

По същото време обаче Кьосеиванов уверява италианския посланик, че подписаните спогодби със Съветския съюз не означават преориентация във външната политика на България, че тук става въпрос за уреждане на редица технически проблеми и че той лично засилил полицейските мерки срещу активизирането на комунистите в страната. Това последното Кьосеиванов подчертава и пред английския посланик. В случая това означава и манифестиране на близост към англо-френския блок – както е известно, по това време отношенията на този блок със СССР са крайно изострени.

И така в края на 1939 г. и началото на 1940 г. се утвърждава все повече убеждението, че политиката, която води Г. Кьосеиванов, се развива триумфално. Във външнополитически план България запазва неутралитета си, измъква се от всякакви сериозни ангажименти, без да разваля отношенията си с нито една страна. Във вътрешнополитически план парламентарните избори от края на 1939 г. и началото на 1940 г. дават на царя и на правителството такъв парламент, какъвто те желаеха да имат още през пролетта на 1938 г. – в него опозицията има едва 10% от депутатските места. В последната корекция на кабинета си през октомври 1939 г. Кьосеиванов привлича в Министерския съвет трима души с ярко изразени авторитарни възгледи.

Ето защо като „гръм от ясно небе" идва новината, че на 15 февруари 1940 г. Кьосеиванов пада от власт. Впрочем за самия него

това не е изненада, той узнава за намеренията на царя три месеца по-рано и дори опитва да предприеме някои мерки, за да предотврати царските намерения.

Както сред европейската, така и сред българската общественост се коментират оживено предполагаемите причини за падането на Кьосеиванов, на това откликват всички влиятелни европейски вестници.

Причината за този акт на цар Борис трябва да се търси в настъпилата значителна промяна на политическата обстановка в страната след последните парламентарни избори. Царят вече е получил възможност сам, решително и твърдо да провежда външната политика на страната, без да се съобразява и респектира от Кьосеиванов. За изминалите пет години Г. Кьосеиванов си създава солиден авторитет, превръща се в ярка, авторитетна фигура на българската външна политика и това за царя е вече неизгодно.

Г. Кьосеиванов е изпратен за посланик в Швейцария. Той остава на втори план в българския политически живот, но не загубва напълно своите връзки и влияние. Така през 1943-1944 г. чрез него се осъществяват първите контакти на българските управници с американската дипломация. В края на 1943 г. той се изказва рязко против връщането на Ив. Багрянов на политическата сцена. През април 1944 г. Г. Кьосеиванов отказва категорично да възглави подготвяния нов кабинет и заради това отлага с месеци ползването на годишния си отпуск в България, докато не се сформира новият кабинет. През лятото на 1944 г. той се изказва против подготвения от правителството на Багрянов завой във външната политика на страната.

След 9 септември 1944 г. Г. Кьосеиванов не се връща в България и умира в Швейцария през 1960 г.

Цар Борис III

(1894–1943)

„Моите генерали са германофили, дипломатите – англофили, царицата – италианофилка, народът е настроен русофилски. Аз съм единственият неутрален човек в България" – често обича да повтаря цар Борис III през късната есен на 1940 г., когато пред България стои сложният и съдбовен исторически избор за нейното бъдеще в разиграващата се драма на Втората световна война. Доста историци, а и съвременници на монарха, които не питаят симпатии към Кобургската династия, съзират в тези думи владетелска поза, поредното потвърждение на неговия „театрален политически мантилитет". Други, застанали на противоположния оценъчен полюс, не търсят външния ефект в тази почти афористична формулировка, а я разглеждат като непосредствен изблик на една вътрешна драма – драмата на владетеля, който трябва да направлява държавния кораб между рифовете на сложното вътрешнополитическо положение и застрашителните неизвестни на военното време.

Впрочем цялото царуване на Борис III сякаш е обременено от трагичните лутания на един монарх между желаното и действителното, между лични планове и неблагоприятно за тях стечение на обстоятелствата. Владетелската съдба не е особено благосклонна към родения през 1894 г. престолонаследник. Изобщо тук, на Балканския полуостров, коронованите особи в ново и най-ново време често получават „удари под пояса" – било поради неспокойния политически дух на вечно размирния регион, било поради болезнената обвързаност с международната конюнктура, било поради етнопсихологическите последици от прекъснатата вследствие на турското робство християнска монархическа традиция. Наред с това Борис III – и в ранните си години, и като владетел – непрекъснато чувства върху себе си суровата и властна сянка на бащата. В мигове на политически и лични изпитания той понякога споделя пред приближени, че присъствието на авторитарния цар Фердинанд в неговото детство и младежки години сякаш е „прекършило" борбеността му, че гнетящата тежест на короната нерядко поражда в него мисълта за самоубийство.

Разбира се, едно сравнение между бащата и сина веднага извежда на преден план демонстративно силната и надменна във

владетелското си самолюбие фигура на Фердинанд. Това са някои характерологични дадености, чиято сила идва и от корена на Кобургската династия – смесила в себе си „синята кръв“ на първоразрядни аристократически родове, дала на Европа поредица от владетели или родители на владетели. При сина тези дадености не се разрушават, но сякаш постепенно се размиват под напора на сложната и динамична обстановка, в която той трябва да упражнява монархическите си прерогативи.

А Борис III получава от Фердинанд не само потискащо психологическо, но и тежко политическо наследство. В широките обществени настроения след Първата световна война принудителната абдикация на бащата се асоциира с вината за двете национални катастрофи. След тях България е икономически съсипана, вътрешнополитически дестабилизирана и дипломатически изолирана. Тежка покруса изживява духът на нацията, чиито кръвопролитни опити за обединение завършват с погроми. Ето защо Борис III, дошъл на престола през есента на 1918 г., има всички основания не само да изпитва неприязън към паметта на историята, но и дълбоко да се вглежда в нейните уроци, значителна част от които имат за него непосредствената сила на изживените факти, промислените събития и анализираните причинно-следствени връзки.

По-късно историците професионално обобщават, че събитията от трите последователни войни стопяват значителна част от общонационалното доверие в монархическия институт. Борис III трябва да изведе династията от затрупалите я противоречия, да укрепи нейните значително отслабнали позиции. При това младият монарх не храни илюзии във възможността за възстановяване на „личния режим“ на бащата. Борис III започва владетелската си кариера в условията на следвоенното управление на Българския земеделски народен съюз (БЗНС), когато се налага принципът: „Царят царува, но не управлява“. И затуй той свиква, по-скоро е принуден да се съобрази с положението на „владетел в сянка“. Още при първите си стъпки на владетел Борис III разбира, че сега силата на монархията трябва да се търси извън нейния институт, в политическите структури и формации, близки до двореца. Така царят застава пред своя пръв владетелски кръстопът: да бъде формален монарх, над когото тегне републикански настроеният Земеделски съюз, или да подири онази форма на управление, която постепенно и без политически

сблъсъци да укрепи династическия престиж, да гарантира сигурността на трона.

Избира втората възможност и преследва нейното осъществяване с колебанията и предпазливостта, със задкулисния такт и далновидността, така присъщи на неговата лична и владетелска природа. Борис III не притежава величествената, надменна осанка на бащата; нему не са присъщи аристократичната поза и блясъка на абсолютизма, така заслепил Фердинанд. Синът по-скоро има вид на висш, акуратен чиновник и може би очите най-силно изразяват дълбочината на генеалогичния корен – и като генетично владетелско натрупване, и като налични интелектуални качества. А ето и един физически портрет на младия Борис III, роден и от конкретните представи, и от художественото въображение на големия български писател Емилиян Станев: „Царят говореше без акцент, ясно произнасяше всяка сричка, но неволно удължаваше гласните. Околийският началник бе поразен от простотата, с която Борис се обърна към него, а най-вече от лицето му. То поразяваше със своята анемичност и с тънката си чиста кожа, под която прозираха сини вени. Неговата бледност се налагаше над всичко. Усмивката засилваше загрижения израз на сивозелените очи, необикновено прозрачни, със синьо сияние отвътре..."

По-нататък се редят съждения за „изтънчената отчужденост на царското лице", за типичния гърбав кобургски нос, за старанието да поддържа разговора на „местния говор", за простотата при запознаването, извършена с подаване на ръка и непретенциозно произнесената дума „царят".

Годината е 1923, непосредствено преди деветоюнския преврат. Стаената загриженост в погледа на монарха сякаш е сигнал за предстоящите тревожни събития, а може би, след по-малко от пет години управление, отразява и тежестта на короната, и ветровития кръстопът на неговото владетелско присъствие. От една страна, земеделският водач, властният министър-председател Александър Стамболийски предупреждава: „Царю, ние никога и в никакъв случай не ще станем дворцова партия. Но ние няма да позволим на един цар да върви по опасните пътища на старите царе." От друга страна, свалените от власт с обидни думи негодуват, че Борис III търпи земеделското управление и неговия лидер: „Баща му беше цар, а този е баба! Какви министри риташе, та тоя ли селяндурин нямаше да изрита! Щеше да му плюе под опашката сто пъти..."

Застанал между двата огъня, Борис III трябва да разиграва ролята на „послушен цар" пред земеделското правителство и същевременно да търси пътища за собственото си утвърждаване. Това положение според някои историци, принудително развива у него своеобразна политическа театралност, която най-добре се изразява от владетелския стил на поведение: ненатрапчиви маниери, избягване на конфликтите, показен стремеж да се хвърли мост към всички, независимо че сред тях са и неговите политически противници, които при удобен случай трябва да бъдат елиминирани. „Разликата между бащата и сина бе само в различния им вкус към театралните декори. Бащата предпочиташе пищните и бляскави декори, обаче синът имаше вкус към най-обикновената, делнична обстановка, която той считаше, че може най-лесно да заблуди един „наивен и простодушен" зрител като българския" – търси съпоставка между Борис III и Фердинанд известният български политик, журналист и общественик Димо Казасов, сам сменил по време на противоречивата си кариера различни идейни декори.

Едва ли може да се твърди, че тази оценка скицира смайващо обективен образ на монарха, че с нея се „преоткриват" нови истини за неговата личност. Невинаги и не всякога Борис III търси и употребява формулите на владетелската демагогия, присъщи по принцип на всички български венценосци. Те влизат в сила най-често тогава, когато е застрашен тронът, когато от неспокойната политическа атмосфера изплува вечно гнетящият го призрак на абдикацията. Противоречиви са мненията за ролята на Борис III в деветоюнския преврат, свалил през 1923 г. с кърваво насилие конституционно избрания кабинет на Стамболийски. Дискретен режисьор или просто осведомен за неговата подготовка, в неведение за предстоящото събитие или избрал тактически изгодната неутрална позиция – монархът не променя щампата на поведението си в тревожните за България дни. Той е подчертано лоялен и дружелюбен спрямо Самболийски при посещението си в неговата вила броени дни преди преврата. Подир свалянето на правителството превратаджийте трудно го намират, за да подпише указ за тяхното овластяване. При срещата с тях монархът се показва изненадан, леко смутен дори демонстрира деликатно колебание при крайното решение.

Почти същия разнобой от мнения – историографски и мемоарни – съществува и във връзка с поведението на Борис III по време на деветнадесетомайския преврат през 1934 г. Един от него-

вите главни организатори, министър-председател на новото правителство, Кимон Георгиев, споделя, че след овладяването на властта рано сутринта се отправил към двореца. В десния си джоб носел указ за назначаването на деветнадесетомайския кабинет, а в левия – проект за текст за абдикация на царя. Боял се, че поради напрежението може да сбърка и първо да подаде на Борис III декларацията за отказване от престола. Едно десетилетие по-късно обаче братът на монарха, принц Кирил, твърди, че нито един от превратите в България не се е извършвал без знанието на двореца.

Пълната, неоспоримата историческа истина едва ли ще бъде някога разкрита. Но така или иначе, двата преврата – на 9 юни 1923 г. и на 19 май 1934 г. – отбелязват важни моменти в политическата еволюция на Борис III. Монархът разбира, че и той не може да се избави от едно традиционно проклятие на балканския политически живот – заговорничеството в армията. Ето защо се налага да бъде внимателен в поведението си към офицерския корпус, да го използва за укрепване на короната. В това отношение бащата остава достоен за подражание пример със спойката между „личния режим“ и войската, с приобщаването на преобладаващата част от генералите към интересите на короната. Синът управлява обаче при по-различни условия, когато в средите на младите офицери и полковническия състав намират благодатна почва семената на републиканските идеи, когато Военният съюз и Военната лига проявяват нескрит и амбициозен вкус към политическите дела. Именно от тези среди една праволинейна личност с пагоните на старши офицер, Дамян Велчев, прави опит да организира покушение срещу царя в неприязънта си към Кобургската династия, дори е склонна да подири политически съюз с управляващата династия на Карагеоргиевичите в Югославия.

И затуй Борис III се стреми да намери най-преките пътища за спечелването на офицерството или пък най-ефикасно да отстрани онези негови представители, които се изявяват като противници на короната. По време на Септемврийското въстание от 1923 г. не към друга сила, а към армията се обръща той, за да подчертае своето упование в нея и да привлече командния ѝ състав към каузата на династията: „Ние преживяваме отговорен момент. Ние сме поставени пред дилемата да бъдем или да не бъдем.“ И армията откликва на този „Хамлетов въпрос“, спасява с репресии трона, независимо

че част от офицерството храни резерви към Борис III заради някои негови опити да омаловажи престижа на военните.

Монархът бързо коригира линията на своето поведение спрямо офицерския корпус, защото и след 1923 г. неговото положение остава нестабилно. На 9 декември 1923 г., за пръв път от възкачването си на престола, цар Борис III открива сесия на Народното събрание – на неговия 21-ви обикновен състав. До този момент Стамболийски го лишава от това конституционно право и сам чете тронното слово. Сега монархът се появява в сградата на парламента не толкова, за да подчертае възстановяването на един важен свой прерогатив. Без познатите от времето на Фердинанд оръдейни салюти, каляски и кортежи, с подкупваща простота и добронамереност Борис III говори за тежките последици от двукратните репресии през годината, призовавайки към обществено помирение, национално единство и лоялно изпълнение на задълженията по мирния договор. Появата на монарха в Народното събрание има обаче и един друг, по-важен и символичен смисъл. Така Борис III прави политически реверанс на деветоюнското правителство, дошло на власт именно с подкрепата на военните. Ходът на монарха ентусиазира династически настроените офицерски среди, защото в него те съзират желаното от тях единство на трите управляващи фактора: корона, правителство, парламент.

Деветнадесетомайския преврат обаче показва, че и в средата на 30-те години републиканството и антикобургските настроения продължават да будуват в определени офицерски кръгове. С умели кадрови размествания, с подкласждане на генералско честолюбие, с натиск и обещания Борис III съумява да неутрализира републикански настроените офицери, да обедини верните на своя традиционен монархизъм генерали и да ги превърне в главна опора на авторитарния режим.

Ала преди да стигне до замисъла за налагане на авторитарното начало в управлението на държавата, Борис III вече има изградена стабилна основа на обществена популярност. Монархът често обича да повтаря, че е „републикански цар". Представителите на антикобургската линия в историческата литература оценяват тази самопреценка като изначална точка на „прословутата демагогия" на Борис III. Техните опоненти от прокобургското направление пък не виждат в демократичните маниери на царя преднамерена поза, а

само външен израз на една личностна същност. Очевидно и сега противоположните оценки идват, за да ни напомнят, че Борис III е още публицистично жив в българската историческа памет и една изцяло обективна оценка може да бъде само пожелание.

Вън от съмнение остава стремежът на монарха да използва линия на поведение, коренно различна от надменния аристократичен стил на бащата. И затова дори противниците на Борис III признават, че неговите обноски са противоположни на „Фериандовите салтанати". През цялото си царуване монархът се стреми да преодолее традиционното отчуждение между владетел и народ, да не повтаря грешките на баща си в тази много важна страна на владетелското присъствие. Подобно поведение отговаря на неговата амбиция да упражнява национална, а не партийна политика, отстранявайки по този начин още в зародиш заплахите за короната.

Борис III има съзнанието, че само така ще може да въздейства върху политическата култура на различните обществени слоеве и на българина като цяло, укрепвайки по този начин представата за монархическото начало като единствено възможното в българските условия. Управлението на локомотив, „слизането" сред народа без охрана, ръкостисканията и непринудените разговори с обикновените селяни, галенето на детските главички и даренията за бедните, анонимното отпускане на стипендии за даровити млади българи и поразителната памет за детайли от живота на епизодични познати – всичко това принадлежи към аксесоара на владетел, който иска да стабилизира настоящето на династията, тъй като е загрижен за нейното бъдеще.

Той разбира, че всеки монархически двор – високопарно изразено – е не само институция на универсалното, обективизирано владетелско начало, но в съответната страна трябва да има своя собствена традиция, свой собствен тон на поведение, свое политическо излъчване. И българският монарх се стреми да наложи именно такъв специфичен стил на поведение, който да скъси дистанцията между него и народа, да вкопае корените на династията в националното съзнание, осигурявайки ѝ по такъв начин дълголетна перспектива. С други думи казано, горчивата поука от абдикацията на бащата изработва у сина рефлекс на владетелско оцеляване, една от чиито форми е демократичният – преднамерен или искрен – стил на поведение. Този стил открито контрастира на суровите, малко

прусашки маниери на крал Александър Карагеоргиевич, несъвместим е с бруталната природа на албанския крал Ахмед Зогу, принципно се различава от емоционалните, понякога фриволни забежки на румънския монарх Карол II, далече е от студената аристократическа дистанцираност на гръцкия венценосец Георгиус II.

Един от привържениците на антикобургското направление в историческата книжнина оценява стила на поведение на Борис III като овладяни до съвършенство похвати на „лицемерието и подвеждането". И все пак може ли да се предложи някоя друга алтернатива на този стил, когато времето изисква максимално прегрупиране и консолидиране на буржоазните политически сили, за да се преодолее тежкото наследство от три войни, да се потърси най-безопасният път за осъществяване на българската национална програма? В историческия процес явленията имат две страни – обективна и субективна. Обективната принадлежи на присъдата на поколенията и колкото по-голяма е тяхната дистанция от времето на разиграващите се събития, толкова по-значителна е вероятността за доближаване до историческата правда. Върху субективната истина право имат обаче самите творци на историята. В това отношение фактите като че ли дават предимство на Борис III.

За разлика от стила на бащата, неговите похвати в управлението никога не предизвикват масови и ожесточени журналистически нападки. Дори и в широките обществени среди с републикански тежнения неговата личност се схваща и възприема като атрибут на българската политическа действителност, като върховен представител на институция, закономерно оцеляла след отсятия пясък на предишното време. Нещо повече – именно фигурата на Борис III, качествата му на владетел и маниерите на общуване допринасят в най-голяма степен за оцеляването на българския монархически институт по време, когато в Европа взимат връх антимонархическите тенденции. През втората половина на 30-те години българската монархия става образец на оцеляване и стабилно съществуване върху една общоевропейска политическа палитра, разтърсвана от леви или десни тоталитарни и авторитарни движения с амбициите да съкрушат монархиите.

И тук възниква въпросът за същността на режима, постепенно наложен от Борис III след падането на деветнадесетомайското правителство през януари 1935 г. Доминиращата доскоро оценка като

„монархо-фашистка диктатура“ е подложена на сериозна и основателна ревизия. Като потомствен аристократ Борис III не може да питае симпатии към плебейския генетичен корен на фашистката идея. Едва ли предизвиква у него възторг тоталитарната същност на фашисткото движение, която е несъвместима с монархическото начало в управлението. Елиминирането на неговия тъст, италианския крал, от Мусолини и преследванията, които нацистите упражняват над аристократическите му роднини в Германия, са по-скоро мотив за неприязън, отколкото предпоставка за търпимост.

Ето защо Борис III тръгва по друг път. От втората половина на 30-те години той започва изграждането на авторитарната държава. С умели тактически ходове при подбора на личностите и гъвкави политически действия монархът осъществява постепенен преход от многопартийна буржоазнодемократична система към безпартиен режим, утвърждавайки личността си като върховен ръководител на една „национална“ авторитарна държава. Разбира се, този сложен процес се направлява от Борис III не само с помощта на внимателно подбран екип от политици, военни, висши чиновници и близки съветници. Вещи прависти оформят юридическата страна на прехода, давайки нови тълкувания на определени членове от Търновската конституция. В ход е пусната и държавната пропагандна машина. Тя – дискретно направлявана от двореца – изгражда масовата представа за необходимостта от прехода и същността на авторитарния режим.

През втората половина на 30-те години „лицето на царя“ е не само „свещено и неприкосновено“, както е фиксирано в чл. 8 на Търновската конституция, но вече „Царят е отговорен пред Бога и историята“. В дебрите на политико-правната материя тази сложна еволюция добива завършен вид с формулировката: „Българската държава е върховната организация на нацията, национално-демократическо и правно царство, осъществяващо учредителната ѝ воля в общността и единението на наследствения и неотговорен цар с наличните народни поколения, а законодателната и изпълнителната ѝ воля чрез разделени органи, съответно подчинени на колективния и личен подбор и събирани в лицето на Царя, за да ги обединява и уравновесява.“ Далече от сложната правна каузистика пропагандата търси простите, уедрените понятия, за да въздейства върху цялата амплитуда от настроения в масовото политическо съзнание.

Така се стига до клишета от рода на „Царят – върховен вожд на нацията“ или пък „Цар, народ и армия – една воля, едно решение, едно дело.“

Едва ли Борис III преминава към авторитарната форма на управление поради характерологично влечение към власт и сила. Той просто е принуден да стори това, за да спаси своя трон и утвърди династията. Преди деветнадесетомайския преврат българския обществен живот представлява истински „политически Клондайк“. Партийните ежби, котерийните борби, личните кариеристични страсти и партократията дестабилизират управлението и засилват традиционните резерви на българина към държавните институции. Терористичните действия на михайловистите далече надхвърлят границата на Македония и създават положение, пред което най-удобно стоят прилагателни като „неконтролируемо“ и „напрегнато“. През пролетта на 1934 г. върху пъстрата политическа панорама на българското общество се врязват деветнадесетомайците. В техните тоталитаристки амбиции, като се изключат някои определени становища, няма място за монархическия институт в качеството на ръководен държавен фактор. Нелогично ли е тогава, че Борис III тръгва към онзи държавен модел, който не само отстранява опасността от еднопартийното тоталитарно управление, но и отхвърля компрометираната неефикасна многопартийна система?

Очертаващият се вътрешнополитически хаос, съчетан с опасенията от усложняващото се международно положение и с амбициите за ревизия на Ньойския диктат, създават и съответната обществена нагласа за възприемането на авторитарното управление, моделират психологическите предпоставки за предпочитанията към властта на „силната ръка“. А и доминиращите тоталитарни и авторитарни тенденции в тъканта на европейския политически живот също допринасят, щото и България да влезе в коловоза на тази общоисторическа закономерност.

По такъв начин Борис III, поел пътя към авторитарното управление, се подчинява и на собствените си интереси, и на онези вътрешни и външни тенденции, които имат доминиращо въздействие върху българското общество. В противоборство с редица политически сили той последователно налага – чрез кабинетите на Андрей Тошев, Георги Кьосеиванов и Богдан Филов – едноличното монархическо управление. Цената на това противоборство е твърде

висока. В нея царят трябва да вложи владетелско умение и политическа далновидност, тактическа перфидност и държавнически рефлекс, убеденост в каузата и най-сетне – доста интелектуална енергия, за да оформи идеологията на авторитарната държава. От личностна гледна точка той следва отново да се ориентира в сложен исторически кръстопът, защото погрешната стъпка е застрашителна за династията.

Борис III сравнително бързо си извоюва неоспоримото ръководно място в политическата структура на авторитарната държава, тъй като тя заменя в необходимия исторически момент изпадналата в тежка криза многопартийна система, без да достигне до крайностите на тоталитаризма. Направляваните от него еднопартийни кабинети действително разгръщат неограничени практически възможности за авторитарно монархическо управление, отстранявайки вътрешнополитическите рискове за династията. От друга страна обаче, именно по време на едноличния царски режим се провежда конструктивна реформена политика, която разширява социалната база на авторитарната държава. Селското стопанство поема глътка въздух с насърчителни мерки, планиране и държавно кредитиране. Разширява се електрифицирането на страната. Държавата по-енергично се намесва в икономиката, като тези стъпки на своеобразен български етатизъм продължават по време на войната. Видимата стопанска стабилизация в предвоенните години вдъхва нови живителни сили и на българската култура. Като цяло присъствието на държавата започва да добива завършеност в масовото съзнание, защото целите на нейната политика стават все по-ясни и последователни.

От Борис III обаче не може да се снеме историческата вина за репресиите над левите политически сили – преди и след установяването на авторитарния режим. Смъртните присъди в името на „Н. В. Царят на българите“ лягат като тежко бреме върху династията. Те прокарват онази дълбока разграничителна бразда в българското общество, която пронизва външните изблици на една скрита гражданска война. Прокобургски настроените историци и мемоаристи са склонни да съзрат в тази страна от историческото присъствие на Борис III обречеността и драмата на неговото време, да подирят повелите на една епоха, в която формите на политическия сблъсък логично клонят към репресиите. Няма съмнение, че произходът и

владетелското положение предопределят антикомунистическите убеждения на монарха. Ала отстоявайки династическите интереси, той разглежда Комунистическата партия и другите леви политически формации като сили, които най-последователно се стремят към дестабилизация на обстановката в страната. Това убеждение води до абсолютизиране на комунистическата опасност, до насочване на репресивната машина към един и същи политически противник. Оттук логично следват съдебните процеси и смъртните присъди, законите за защита на държавата и ожесточението при антипартизанските действия след юни 1941 г.

Дестабилизацията на една страна твърде често е почва за въвеждане на авторитарен режим на управление. Сам Борис III следва стратегията на тази политическа закономерност, но в значителна степен го подпомагат и процесите на митологизация, които се извършват около неговата личност. Първите симптоми на това митологизиране се проявяват още в началните години на неговото управление. Тогава контрапунктът между абсолютиския владетелски почерк на бащата и демократичния стил на сина, който се „издига над дребните страсти и груповите интереси", дава първата храна за мита около Борис III. Митологизирането се засилва през годините на авторитарния режим и започва да граничи дори с култови представи. Борис III се разглежда като „народен цар", „мъдър държавник", „върховен вожд на страната и армията" и пр. Журналистическата пропаганда, културните дейци, а и близките на двореца политици – не без деликатното съдействие на самия монарх – задълбочават процесите на митологизирането. Те са улеснени от общонародната популярност на Борис III, от простотата на неговия стил при политическото и обикновеното общуване. От своя страна пък националистическите среди са тези, които в навечерието на Втората световна война подхващат мита, за да го издигнат върху пиедестала на „идеалната" обединителна личност за цялата нация в отговорния исторически момент преди ревизията на Ньойския мирен договор.

Има и един друг, почти интимен план, който по опосредствен начин също допринася за забележителната еволюция от мит към култ на царската личност. Това е слабостта на Борис III към неординерни философско-религиозни учения, спорадично изразяваната вяра в някаква мистична предопределеност. Неговите неафиширa-

ни връзки с известния Дънов и „Бялото братство", контактите с местериозния Лулчев, извоювал си репутацията на неофициален царски съветник, обгръщат личността на монарха с ореола на загадъчността. А ирационалното при възприемането на една политическа личност е една от предпоставките за налагането на митологичното начало при нейното осмисляне в конкретната историческа обстановка. Всъщност зад „загадъчните" увлечения на монарха стои загрижеността на един владетел за бъдещето, загриженост, неимоверно по-голяма от тази на обикновения поданик.

Въпросът за прехода от мит към култ на Борис III закономерно допира и до неговата роля при формирането на българската външна политика. И оттук оценките са нееднозначни. За разлика от бащата, който има максималистични външнополитически амбиции и иска с императорски замах да прави „европейска политика", мащабите на сина в международната дейност са далече по-скромни. „Борис е роден в България. Както и да го наричаме, той се е чувствал българин, той не е имал друго място, където да се е чувствал добре – освен България. Неслучайно той, общо взето, си е стоял в страната ни, не е кръстосвал Европа като баща си. И докато при цар Фердинанд амбицията е голяма – да играе голяма роля в Европа, то Борис се стреми да запази това, което има. Никакви големи цели, големи амбиции няма. „Запазването на трона, на династията е това, което го е задоволявало" – отбелязва по същия повод Илчо Димитров.

В следвания от цар Борис III външнополитически курс намират отражение много негови характерологични особености. Още при стъпването си върху трона той се стреми да води политика, лишена от рискове, неподвластна на резки поврати, но носеща в последна сметка плодотворни резултати. Борис III възприема традицията на своя баща, при която дворецът е неоспорим център на българската външна политика. В тази област „последната дума в края на краищата принадлежи само на него" – признава един германски дипломат, имал възможност често да общува с монарха. Курсът на мирен ревизионизъм, който следва българската външна политика след Първата световна война, се оказва изключително приемлив за Борис III, предпочитащ изчакателната позиция в структурирането на международните отношения. Неговите пътувания в чужбина, срещите му с други коронован особи и високопоставени

политици затвърждават за царя впечатлението като за миролюбив монарх, лоялен към задълженията съгласно мирния договор и способен дипломат. Малко по-критични са балканските венценосци. Те питаят познатите резерви към Кобургската династия, напластили се от времето на Фердинанд. Първоначално зад всяка стъпка на сина се съзира „лисичата хитрост" на бащата. По-късно те се убеждават, че значително повече са различията, отколкото приликите между двамата в подходите към външнополитическите проблеми.

Тънкият усет към събеседника, точното психологическо наблюдение, почти полиглотските способности и липсата на агресивност в характера извоюват на Борис III репутацията на добър посредник при сложни дипломатически перипетии. В ролята на своеобразен „миротворец" го виждаме по време на Мюнхенската сделка през 1938 г., когато на карта се поставя бъдещето на Европа. Очевидно българският монарх притежава дипломатически качества, за да подирят неговото посредничество в големите европейски столици, където се изковава световната политика.

И все пак в навечерието на Втората световна война Борис III трудно издържа на напора на крайните български националисти. Тогава именно националният въпрос отново изплува като първостепенна задача на българската външна политика и митологизирането на монарха неусетно го превръща в символ на така жадуваното и изстрадано обединение. И може би тази малко натрапена амбиция да олицетворява националните стремежи, да персонифицира националното единство, да бъде веха при решаването на национално-териториалните проблеми на държавата съдържа част от причините за повторния неудачен избор на съюзника в новата световна война.

Пресилено би било обаче този избор да се свързва с „германофилството" на династията, със зова на „синята кръв" или пък с някакви лични предпочитания на Борис III. Действително от Германия абдикиралият баща съветва да се подири отново помощта на Райха при решаването на българските национално-териториални проблеми. Синът обаче няма основание да търси упование в препоръките на бащата, имайки предвид горчивите поуки от неговата външнополитическа дейност. Той изчаква, внимателно и почти с болезнена предпазливост се вглежда в бързо менящата се обстановка след избухването на Втората световна война. Борис III отново е

на съдбоносен, този път външнополитически кръстопът. По-късно тъкмо поведението му в тези съдбоносни за България дни предпоставят спора на много историци: Дали монархът по нрав е лисица или вълк? Те се аргументират с това, че пред британския пълномощен министър Рендел монархът демонстрирал показно англофилство, а всъщност тласкал българския държавен кораб в германски води.

Зооморфните сравнения за царския нрав едва ли ще помогнат за обяснението на сложната политическа игра, която Борис III трябва да води около крайната ориентация на страната в разразилата се през септември 1939 г. война. Той и сега избягва политическия хазарт; стреми се да намери дистанцията между себе си и онези крайни националистически кръгове, за които единствено Германия е в състояние да даде надеждни гаранции за постигане на националното обединение. В последна сметка обаче надделява логиката на обективните обстоятелства.

Заплашителният глас на Хитлер, че България ще бъде премазана от 500-хилядната, надвисналата над Дунава германска армия, неспособността на Англия и САЩ да окажат ефикасна помощ в случай на немска агресия, застрашителната неизвестност на съветско-германския пакт от август 1939 г., натиска на националистическите среди с прогерманско външнополитическо кредо – всичко това се натрупва като поредица от труднопреодолими препятствия и Борис III отново трябва да плати данък на разминаването между плановете и реалностите.

През есета на 1940 г., когато България си връща Южна Добруджа, еуфорията на дипломатическия успех с помощта на Берлин бележи нова стъпка в развитието на култа към монарха с определението „освободител". Когато след присъединяването на България към Тристранния пакт през ранната пролет на 1941 г. се възстановяват изконни национални права върху български територии и население в Македония и Тракия, култът вече го градира като „царобединител". Ала проблемите тепърва предстоят. В тежки спорове с Хитлер българският монарх трябва да отстоява своята теза, че неговата армия „пази Балканите". А това е възможно най-добрата защита срещу настояванията на Берлин за изпращане на български корпус на Източния фронт и средство за спасяване на нацията от хиляди черни майчини и вдовишки забрадки.

Борис III умира неочаквано на 28 август 1943 г. Той оставя едно управление, което рухва след близо година. Оставя и въпрос от морален порядък, добре промислен от един историк: „Борис III е отговорен за редица събития в най-новата ни история, но ако не той, а друг е на българския престол през този период, сътресенията на страната могат да бъдат и по-страшни, а съдбата ѝ – по-незавидна!“

Иван Багрянов

(1891–1945)

Иван Багрянов е тясно свързан с два ярки момента от новата история на България: от една страна, с усилията на авторитарния режим в края на 30-те и началото на 40-те години да ускори модернизацията на българската икономика и, от друга, с борбата през лятото на 1944 г. на последните мохикани на този режим да го запазят дори с цената на големи сътресения и пертурбации в него, като извадят България от войната. Докато оценките за първия исторически феномен, свързан с името на Багрянов, могат да бъдат изцяло положителни, то за втория са противоречиви.

***

Иван Багрянов е роден на 17 декември 1891 г. Произхожда от богато семейство. Непосредствено след Руско-турската освободителна война неговият баща закупува част от имотите на Махзар паша – 2000 дка хубава земя край с. Воден, Новопазарско, които превръща в един добър чифлик.

След завършване на основното си образование през 1905 г. Багрянов постъпва във Военното училище, което завършва на 1 август 1912 г. с производство в чин подпоручик от артилерията. Два месеца по-късно започва Балканската война, в която взема участие като взводен командир в Трета армия.

В началото на 1915 г. Ив. Багрянов е зачислен в свитата на дворцовите офицери и става близък приятел на князете Борис и Кирил. Отношенията му с тяхната сестра княгиня Евдокия са обект на лакомия за интимни пикантерии елит.

В годините на Първата световна война Багрянов служи във Втора армия първоначално като командир на батарея, а след това – в щаба на 8-ма артилерийска бригада.

През октомври 1919 г. новокоронованият български цар Борис III повиква Багрянов за свой адютант. В продължение на няколко години той става един от най-близките приятели на царя, като от края на 1919 г. е в цивилния дворцов антураж и има за задача да обобщава за царя информацията от българската преса.

През есента на 1922 г. Ив. Багрянов заминава за Лайпциг, където записва агрономство. След кратко неколкомесечно прекъс-

ване и завръщане в София по молба на царя, Багрянов продължава и завършва висшето си селскостопанско образование във Виена. След това Багрянов се установява във Воден и за сравнително кратко време превръща чифлика си в модерно стопанство, произвеждащо висококачествена селскостопанска продукция за износ в прясно и преработено състояние. Багрянов запазва контактите си с монарха, като му гостува в София или Евксиноград. Цар Борис също го посещава във Воден.

Постепенно у Багрянов съзряват планове за активно включване в политическия живот. Той поддържа връзки с редица водещи личности в българската политика, най-вече из средите на БЗНС, а с някои от тях установява тесни приятелски отношения. На 14 февруари 1937 г. в София се свиква учредителният конгрес на замислената още от 19-томайците съсловно-професионална организация на българските селяни: Съюзът на земеделско-стопанските задруги. Издигнат като делегат на Новопазарска околия, на конгреса Багрянов е включен в ръководството, а по-късно – вече като министър на земеделието в края на 1938 г., той става и председател на Съюза.

Багрянов има желание да стане министър на земеделието и прави сондажи за влизане в Четвъртия (от май 1937 г.) и Петия (от януари 1938 г.) кабинети на Георги Кьосеиванов. На желанието му се противопоставя цар Борис. Той му заявява, че трябва да дойде до Министерския съвет „отдолу". Явно е, че царят не е желаел по това време все още да включва Багрянов в политиката.

За март 1938 г. са насрочени първите след 19 май 1934 г. парламентарни избори. Още през януари същата година Багрянов е включен в проектосписъците на министъра на вътрешните работи като твърд правителствен депутат и е избран за народен представител от Новопазарската избирателна колегия. Той има обаче силен авторитет и сред опозицията и в свиканото от 22 май 1938 г. Народно събрание е предложен от опозиционните депутати като техен кандидат за председател на парламента. Кандидатурата му не успява, но Багрянов запазва връзките си с опозицията в парламента през цялото негово времетраене.

На 22 юни 1938 г. при обсъждането на Отговора на Тронното слово Багрянов произнася голяма реч, построена изцяло в опозиционен на правителството план. Тази реч предизвиква огромно изумление сред правителственото мнозинство. Първият основен момент

в речта е атаката срещу стремежа на Министерския съвет да ограничи и обезличи парламента, да го лиши от правото му на контрол върху дейността на правителството.

Багрянов подчертава в речта си, че за да запазят някакво илюзорно единство на нацията, управляващите „...са счели, че е необходимо да се пожертват свободите, като свободата на словото, свободата на печата, на сдружаването. Чудно ли е тогава – пита ораторът, – че има един стремеж Народното събрание да се преобърне на една замръзнала маска на доволство, с която да се прикрие истинската физиономия на един народ, разкъсван от мизерия и несправедливости".

Но Багрянов не атакува правителството от позициите на традиционната буржоазна демокрация, както прави това опозицията. Тъкмо напротив, основната му критика се изразява в това, че тогавашните български управници не са се поучили от опита на авторитарните режими в Европа, които са насочили своите усилия в помощ на социално слабите слоеве. Както в тази реч, така и следващите си, вече като министър на земеделието, той атакува управляващите преди 19 май 1934 г. за тяхното „безволие и безгрижие", обвинява ги, че не са положили усилия да насочат правилно средствата, натрупани в българското селско стопанство в годините на неговия подем през 20-те години, че не желаели да си нарушават спокойствието и пр. По този начин виждаме, че Багрянов повтаря една от основните тези на авторитаристите по това време – оценките за традиционната буржоазна демокрация като безплодна и безсилна система. Заедно с това обаче не по-малко остра е атаката и срещу режимите след 19 май: че не са направили нищо за решаването на все по-изострящите се проблеми на българското село.

Речта на Багрянов го прави широко известен сред обществеността, той получава хиляди поздравителни писма от цялата страна. Още от лятото на 1938 г. сред софийските кафенета плъзват слухове, че се готви правителствена промяна и че новият министър-председател ще бъде Иван Багрянов. Това обаче не е вярно. Наистина, на 23 юли един от най-близките хора на Багрянов в дворцовия антураж – тайният съветник на царя Любомир Лулчев, предлага на монарха да включи Багрянов в един бъдещ кабинет на Кьосеиванов като министър. Царят обаче не е съгласен. „Те – казва той – не могат да се понасят с Кьосето." Това означава, че в този момент

царят държи на Г. Кьосеиванов и не желае да отива против неговата воля. Освен това царят е много недоволен от Багрянов заради неговата опозиционна реч, но по този въпрос затаява гнева си.

През есента на 1938 г. Иван Багрянов изпъква като водеща фигура сред парламентарното мнозинство. Той образува група от депутати – според полицейските сведения в началото на ноември тя брои 25 депутати. Групата започва остра борба срещу правителството и лично срещу министър-председателя Г. Кьосеиванов и с това си спечелва горещите симпатии на опозицията.

На 9 ноември 1938 г. парламентът отхвърля внесения от правителството законопроект за кредит на официоза – вестник „Днес", а това по същество е блам на правителството. Решаваща роля за този резултат има групата на Ив. Багрянов: според полицейските сведения от 69-те депутати гласували против кредита 18 са били „багряновци".

Цар Борис е страшно разгневен от тези действия на своя близък приятел, но отново потиска чувствата си. За да спре разложителните процеси в правителственото мнозинство, той привлича Багрянов в представения на 15 ноември 1938 г. нов, шести пореден кабинет на Г. Кьосеиванов, като министър на земеделието. Консолидиране в мнозинството обаче не настъпва. Групата на Багрянов продължава острите си атаки, сега вече лично срещу Кьосеиванов, като поддържа тесни контакти с опозицията. Самият Багрянов се старае да не се конфронтира с опозицията. Така, когато на 10 декември трябва да се гласува касирането на депутатите-пладненци начело с Никола Петков, Багрянов изведнъж се „разболява" и не идва на заседанието.

Опозицията също подчертава доброто си отношение към Багрянов, флиртува с него, афишира широко симпатиите си. Това контрастира особено силно на фона на острите атаки, които опозиционните депутати отправят към министър-председателя. При това групата на Багрянов продължава да расте – в началото на април 1939 г., пак по полицейски данни, тя наброява вече 42-ма депутати.

В края на март отново възниква опасност от блам на правителството. Повод за това дава внесеният законопроект за кредит на Дирекцията на строежите. Самата Дирекция е създадена противоконституционно, тя се подчинява пряко на Министерския съвет и нейната дейност не е под контрола на Народното събрание. Това

дава повод в този момент статутът и дейността на Дирекцията да се подложат на остра критика от опозицията и от групата на Багрянов. Възниква опасност от отхвърлянето на целия кредит и това е предотвратено с предсрочното закриване на заседанието на парламента, наредено от Двореца. На другия ден министърът на комуналното стопанство и благоустройството Спас Ганев си подава оставката, целият бюджет на Дирекцията на строежите е внесен за общо обсъждане в парламента и с това бламът на правителството е предотвратен.

Всичко това прелива чашата на търпението на монарха и на 10 април той и Любомир Лулчев извикват Багрянов на разговор. Царят изказва остро своето недоволство от действията на Багрянов, тонът му е рязък и гневен, какъвто никога не е бил дотогава. Сега той е подкрепен изцяло и от Л. Лулчев. „Аз не ти ли казах – нахвърля се Лулчев върху Багрянов, – че царят не харесва антуража ти от депутати... Защо не се събраха по-отбрани хора около тебе, а само компрометирани... Сега сенките на тези хора прехвърлят главата на Багрянова и падат върху царя. Не може с такава тайфа да се насажда нещо ново."

След силното „насапунисване" Багрянов обещава да бъде коректен към министър-председателя и наистина до края на този парламент вече нищо сериозно не се случва. Влиянието на Багрянов обаче продължава да расте и според данните на полицията в следващия парламент, избран в началото на 1940 г., най-голямата депутатска група е тази на Багрянов.

Периодът на министерстването на Ив. Багрянов (15.XI.1938–4.II.1941 г.) е време на истински подем в развитието на Министерството на земеделието и въобще на българското селско стопанство, подем, какъвто не се помни от режима на БЗНС. За това съдействат и редица благоприятни обстоятелства от обективен характер. От една страна, настъпилият от средата на 30-те години стопански подем спомага държавата да натрупа значителни средства, които могат да се отделят за селското стопанство. Дотогава те отиват преди всичко за превъоръжаването и за строителството на пътища. На второ място, значителни суми натрупват и селските стопанистокопроизводители и става все по-необходимо тези средства да не се разпиляват, а да се изразходват целенасочено. Солидни суми притежава и Българската земеделска и кооперативна банка (БЗКБ)

и е належащо вече една доста по-голяма част от тях да отиде за нуждите на българското село.

За да се реализират успешно обаче тези възможности, е необходима появата на такава силна личност като Иван Багрянов, имаща ясна концепция за развитието на българското селско стопанство и най-важното, достатъчно сила, воля и упоритост за нейното претворяване в живота.

Току-що встъпил в длъжност, Багрянов успява да издейства увеличение на бюджета на Министерството на земеделието с 60%. Такива увеличения той постига и за следващите две години, така че докато през 1938 г. бюджетът на Министерството е 300 млн. лв., то за 1941 г. е 1300 млн. лв.

Една от първите задачи, която си поставя Багрянов като министър, е да затвори широко отворената „ножица" на цените на селскостопанските и индустриалните стоки в ущърб на селските стопани. Още през 1939 г. цената на пшеницата е повишена с 4%, на ръжта – с 25%, на захарното цвекло – с 20%, на различните видове ориенталски тютюн – от 20 до 50% и пр. По този начин само за 1939 г. доходите на селските стопани се увеличават с повече от 2 млрд. лв. На второ място, намаляват се наемите на фондовите (т. е. държавните) земи, с което се облагодетелстват десетки хиляди стопани, които ги наемат за обработване.

Една от най-важните цели, които си поставя новият министър на земеделието, е да се ускори интензификацията на селскостопанското производство. За тази цел се приема цял комплекс от закони от най-разнообразно естество, с много от които се осигуряват изгодни кредити, безмитен внос и други преференции в полза на селското стопанство. Така благодарение на един от тези закони закупуването на селскостопански инвентар за 1939 г. се увеличава от 4 до 10 пъти за различните видове оръдия за създаване на елитно сортово семепроизводство за много селскостопански култури с приоритет за някои от най-интензивните: памук, лен, коноп, картофи, люцерна и др. Производството на люцерново семе през 1939 г. се увеличава два пъти в сравнение с предишната година. Благодарение на осигурения безмитен внос на гориво и смазочни материали през 1939–1940 г. е възобновена работата на наличните 3 хил. трактора в страната. Положени са усилия за изграждане на нови винарски изби, фурни, сушилни за тютюн, селски консервни работилни-

ци. Благодарение на разгърналата се активност на държавата и настъпилия подем БЗКБ разширява дейността си през 1939 г. с 250% в сравнение с 1938 г.

Ако се сравнят всички тези постижения с развитието на селското стопанство дотогава, при типичните български условия, можем да смятаме всичко това за един изключителен успех.

Важно социално мероприятие е въведената от Багрянов система на пенсиониране на селските стопани, която обаче не успява да се разгърне цялостно поради краткото управление на Министерството от Багрянов.

Ив. Багрянов полага значителни усилия за прилагането на кооперативното обработване на земята и за извършване на повсеместно комасиране* на обработваемите площи. През 1939–1940 г. в страната възниква движение за кооперативно обработване на земята, създадени са над 40 производствени земеделски кооперации. Чрез областните земеделски камари Багрянов осигурява една цялостна система за подпомагане на тези кооперации.

Движението за кооперативно обработване на земята е в подем именно докато министър на земеделието е Ив. Багрянов. След неговото падане в това движение и в създадените кооперации настъпва бърз упадък. Също след неговото падане настъпва и бърз процес на разстройване на системата на комасираните земи, там, където комасацията е извършена.

Ив. Багрянов разработва своя програма-максимум за развитие на българското селско стопанство. Тя се базира на модерните за времето си концепции за дирижираното и организирано стопанство. Багрянов смята, че старата система на либерално икономическо развитие е отживяла времето си, че тя е несправедлива, тъй като създава възможност за развихряне на „нахалството, хитростта и безсърдечието", че е нужно пълно и цялостно ръководство на селското стопанство от държавата. Ив. Багрянов определя дотогавашната намеса на българската държава в селското стопанство като непълна, палиативна, ограничена и затова безрезултатна. Той смята, че селското стопанство трябва да бъде планово, но за това е

---

* Комасиране – прегрупиране на поземлените парцели така, че земите на отделните собственици да бъдат събрани на едно място, с което да се улесни модернизацията на производствения процес.

нужна цялостна организация, която да осигурява всеобхватен контрол и ръководство както на производството, така и на пазара, и на цените. През септември 1940 г. той посещава Германия и оценява много високо германската система на държавно ръководство на селското стопанство.

Главните моменти в разработената от Багрянов програма-максимум опират до прекратяване по-нататъшното раздробяване на земеделските стопанства, до увеличаване земите на малоимотните и даване земя на безимотните стопани. Той смята, че обработваемата площ може да се увеличи чрез овладяване на определени земи от горския фонд на страната, чрез разработване на пустеещи наклонени терени, от пресушаване на блата и разораване на част от мерите.

По-важната стратегическа задача е увеличаването на доходността на селскостопанското производство. Една от най-съществените стъпки в това отношение е повишаването на поливните площи. Чрез по-рационалното използване на течащите води и строителството на баражи той смята да увеличи поливните земи на 6 млн. декара за сравнително кратки срокове, като се има предвид, че за 60 години след Освобождението поливните площи са достигнали едва 350 хил. дка.

За реализирането на своята програма-максимум Багрянов смята, че са необходими значителни суми в порядъка на 35–40 млрд. лева.

В програмата на Ив. Багрянов, особено в сроковете за нейното реализиране, има голяма доза утопизъм, а оттам и известен елемент на демагогия. Тази програма е неизпълнима при тогавашните икономически възможности на България, като се има предвид направеното дотогава за шест десетилетия.

Програмата на Багрянов привлича обаче със задълбочения анализ на проблемите на българското земеделие и с ясната концепция за пътищата за неговия подем. След 9.IX.1944 г. под други лозунги и с други средства (някои от които бяха близки до идеите и вижданията на Багрянов) новият режим започва процес на усилена интензификация на селскостопанското производство и в този процес са заложени много моменти от програмата на Багрянов.

Творческият устрем на министъра на земеделието обаче е прекъснат твърде бързо. При все по-засилващите се противоречия между него и министър-председателя проф. Богдан Филов той е принуден

на 4 февруари 1941 г. да излезе от кабинета и да се завърне във Воден.

Ив. Багрянов не прекъсва обаче контактите си с отделни политически дейци. Така през септември 1943 г. в София той има интимен разговор с Никола Петков. Багрянов изказва пред него мнение, че сега, след смъртта на царя, било възможно да се поправят трите грешки, които последният е допуснал: влизането на България в Тристранния пакт, обявяването на война на Англия и САЩ и преследването на евреите.

След Сталинградската битка и капитулацията на Италия (есента на 1943 г.) българските управници започват да отбягват поемането на нови ангажименти към Германия и правят плахи опити за свързване с англо-американската дипломация. Решителност за коренни промени обаче няма. През декември 1943 г. сред дворцовите среди се заговорва за привличането на Багрянов към властта. В полза на това предложение се изказват бившият таен съветник на царя арх. Йордан Севов и бившите министри Сп. Ганев и ген. Т. Даскалов. Категорично против него са регентът Богдан Филов*, проф. Ал. Цанков и българският посланик в Швейцария Г. Кьосеиванов. Против е и германският посланик в София Бекерле. Това разграничаване в позициите е много интересно – то показва, че в управляващия лагер по това време има вече едно ярко поляризиране по въпроса за по-нататъшната политика на правителството. Против Багрянов се изказват привържениците на твърдия курс за запазване на съюза с Германия, а това означава, че Багрянов е известен вече като деец, кой има резерви към този курс.

През периода януари–февруари 1944 г. княз Кирил по своя инициатива помолва Багрянов да направи известни проучвания относно възможностите за промени в политическия курс на страната. В хода на тези проучвания Багрянов иска съгласието на Стойчо Мошанов, ако той дойде на власт, да го изпрати за преговори с англо-американците. Със също такава мисия, само че за преговори с Москва, той търси съдействието на екзарх Стефан. Тук също е налице много интересен момент: ясно е, че Багрянов е разработил вече своя план за действие при евентуално идване на власт и че е определил лицата, в които ще търси подкрепа.

---

* След смъртта на царя в края на август 1943 г. дотогавашният министър-председател Б. Филов става регент. Регенти стават и княз Кирил, и ген. Н. Михов. За премиер е издигнат Д. Божилов.

През февруари Багрянов има разговори и със съветския посланик Лавришчев, и с представителя на БРП(к) д-р Иван Пашов. Пред тях той изказва твърдото си убеждение, че съществуващият режим тласка страната към задънена улица и че е необходима промяна. В началото на април се провежда разговор на Багрянов и с новия съветски посланик Кирсанов. Очевидно личността на бившия министър на земеделието се вижда като перспективна за левите сили в страната.

През април Регентството започва да работи върху алтернативата на правителството на Д. Божилов. В началото на май е възложено на Хр. Калфов да състави новия кабинет. След безуспешни опити на 22 май той декларира своя официален отказ. На 23 май е потърсен Багрянов и на 24 май се провежда първата среща между него и регентите. Разговорите продължават до 29 май, като през това време бъдещият премиер работи по сформирането на кабинета. Регентите наблягат пред Багрянов, че в програмата на правителството трябва да влезе запазването на съюза с Германия и засилването на националното обединение, като под това се разбира прекратяването на все по-засилващата се гражданска война в страната.

Багрянов е много внимателен в излагането на своите виждания. Подчертавайки съгласието си с насоката, дадена му от регентите, той бърза да изтъкне, че е против „всякакво капитулантство и бадолиовщина"*. Очевидно той е разбрал колко е силно прогерманското лоби сред управляващите в България и сред висшето офицерство. Съществува голям страх от скъсване на отношенията с Германия и от една евентуална германска окупация на страната – изминали са само два месеца от германската окупация на Унгария. Не са изчезнали в тези среди и надеждите, че Германия няма да загуби войната, че тя ще може да се измъкне с един сепаративен мир. Продължава и вярата в „тайното германско оръжие", затова е така голям психологическият ефект от започналите през юни преки обстрелвания на Англия с ракетите „Фау-2".

Съставът на новото правителство от 1 юни 1944 г. отразява добре компромиса, който е в основата на замислите на премиера. В кабинета влиза цяла плеяда от открити германофили: П. Драганов,

* По името на италианския маршал Бадолио – като министър-председател на Италия през септември–октомври 1943 г. той подписва примирие с Антифашистката коалиция и Италия излиза от Тристранния пакт.

ген. Русев, Б. Колчев, Сл. Василев, проф. Ал. Станишев. Заедно с това са издигнати и хора, които дотогава не са били ангажирани в политиката, като проф. М. Арнаудов, проф. Д. Костов, П. С. Русев, Хр. Василев – те е трябвало да бъдат изразители на новите моменти в курса на правителството.

Линията, която издига Багрянов с идването на новия кабинет, е да подготви излизането на България от войната без скъсването на приятелските отношения с Германия, да осигури известни отстъпки на СССР, така че да не се допусне скъсването на отношенията с него. В този момент въпросът за отношенията със САЩ и Англия не се поставя, но в плановете на министър-председателя стои подписването на примирие с тях.

В Берлин новият кабинет е посрещнат с въздържаност и съмнение, които много скоро прерастват в недоверие. В Москва реакцията е изцяло неприязнена и това проличава от статията на Г. Димитров за правителството, публикувана в „Правда“ и след това прочетена по радиостанция „Хр. Ботев“.

Докъм края на юли правителството не предприема активни действия за извършване на завой във външната политика, запазвайки напълно добрите си отношения с Германия. Така на 21 юли външният министър П. Драганов изразява пред Бекерле официални поздравления по повод неуспешния атентат спрямо Хитлер и неговото оцеляване. Все пак в сравнение с кабинета на Д. Божилов се забелязват известни нюанси: докато предишният кабинет се старае само да се измъква от нови ангажименти към хитлеристите, то кабинетът на Багрянов провежда линия за отказ и от вече поети ангажименти. Така той поставя искането на Германия да изтегли своите военни кораби от Варненското пристанище. Това не е особено съществено за германците, защото тези кораби са загубили вече своето военно значение. Въпреки това искането не е ултимативно, не се поставя срок, а е по-скоро една молба.

Първите по-значителни симптоми на промяна се забелязват едва в края на юли, когато започва да се чувства едно охлаждане на отношенията с Германия. На 6 август правителството на Багрянов отхвърля предложението на германците да настанят на българска територия един въздушен корпус. Прави се също така и предупреждение да се прекрати прекарването на съветски военнопленници през България (но това става след предупреждение от съветското правителство).

На 29 юли от Москва пристига нота с искане България да скъса с Германия като единствен изход за спасението на страната. На 30 юли българското правителство депозира своя нота до съветското, с която се съобщава, че то ще възстанови съветското консулство във Варна и в бъдеще смята да открие такива консулства в Бургас и Русе.

На 8 август, след получаването на съгласие от Англия и САЩ, Ст. Мошанов заминава за Анкара, където след няколко дни е приет от английския посланик в Турция. Мошанов има обаче твърде ограничени пълномощия: да информира, че България желае да излезе от войната и да узнае какви условия ще ѝ се поставят за това.

Този случай показва също така, че и сега правителството върви след събитията, че то е притискано и влачено от тях, че проявява нерешителност и суетене. Страхът от скъсване с Германия поради окупация от нейна страна е необоснован. Тя няма по това време възможност да изпрати в България войски отвън, а вътре в страната има (и то предимно в Тракия и Македония) около 20 хиляди войници, главно от резервни и интендантски части.

Още от първите си дни правителството на Багрянов полага усилия да ограничи репресивно-пропагандната система на предишния режим. Закрива Дирекцията за национална пропаганда и Дирекцията за военновременно стопанство, спира двата дотогавашни правителствени официоза. Освободени са и се завръщат по домовете си 4-те хиляди интернирани. На 14 юни е отменено секретното 30-о постановление на предишния кабинет за въвеждане на изключителни репресии срещу партизанското движение. Правителството взема решение за спиране изпълнението на издадените дотогава смъртни присъди, но това решение не е приложено повсеместно.

Министър-председателят извиква началника на жандармерията и му поставя изискване неговите части да спрат жестокостите и издевателствата. В същия дух правителството взема свое решение от 29 юли, което на 2 август е предложено като проектозаповед на Щаба на армията. Главните моменти от това решение са: прекратяване на палежите и интернирането на близките на нелегалните и на ятаците, въвеждане на следователи в жандармерийските дружини – след разследване виновните да се предават на военен съд, а невинните да се освобождават. На военен съд да се предават и ятаците. По-късно се узнава, че проектозаповедта е била редактирана така, че някои от нейните постановки са били обезсилени. От това става

ясно, че Министерският съвет няма необходимата власт и респект над висшите военни, че те получават от Регентството други внушения, различни от тези на правителството.

От края на юли борбата срещу партизаните се поема от армията, жандармерията преминава под нейно командване. Според обясненията за това решение, дадени пред Народния съд, целта е била постепенно да се ликвидира жандармерията. В своя личен дневник обаче Бекерле предава разговора си с регента Филов от юли, в който регентът му казва, че „са се разбрали (с правителството?) партизаните да бъдат унищожени и ако за тази цел полицейските сили не са достатъчни, в борбата с болшевиките ще бъде хвърлена и армията". Явно е, че и по този въпрос в политиката на правителството е налице двойственост, която, ако не е проява на двуличие, в най-добрия случай е потвърждение на неговата колебливост и непоследователност.

Истина е обаче, че линията на Багрянов за смекчаване на гражданската война среща упоритата съпротива на регентите и на висшите военни. Не бива да се забравя и обстоятелството, че по това време действията на партизаните се активизират и ожесточават, което по инерция води до ожесточаване на гражданската война. Засилва се партизанската война и в Гърция и Сърбия, в това число и на териториите, заети от българската войска. Военният министър ген. Русев отбелязва, че висшите военни „конспирират срещу правителството и никой в Щаба на армията не му съдейства".

Един от новоназначените от Багрянов областни управители – врачанският, идва специално в София за разговор с министър-председателя по повод на това, че началникът на Врачанския гарнизон, противно на указанията от правителството, подготвя мащабна акция срещу партизаните. В разговора Багрянов споделя, че по този въпрос той не може да се разбере нито с военните, нито с регентите.

В Министерския съвет обаче също няма единомислие относно подходите на правителството към гражданската война. Министърът на вътрешните работи проф. Ал. Станишев заявява още през юни пред германския посланик, че „иска да продължи жестоката борба с комунистите". В доклад на Бекерле до Берлин от средата на юли се разказва, че проф. Станишев се оплакал пред него, „че се сблъскал с трудности в Министерския съвет по въпроса за борбата с партизаните. Багрянов и повечето от министрите заявили, че са

съгласни с военните за воденето на борбата с въоръжените партизани и с тяхното ликвидиране, но не одобряват бруталното поведение и санкции срещу близките на партизаните".

Всичко това показва добре морала на министъра, който отива при посланика на една чужда държава, за да „наклепва" своя шеф и своите колеги. При това той се възмущава от несъгласието им да се извършват насилия срещу близките на партизаните.

Въпреки всичко това обаче не може да се преодолее впечатлението, че у Ив. Багрянов и по вътрешнополитическите въпроси има двойственост, непоследователност и нерешителност, вървене по линията на най-малкото съпротивление: деклариране на добри намерения без полагане на достатъчно усилия за тяхното реализиране.

На 17 август е открита Седмата извънредна сесия на XXV народно събрание, на която министър-председателят излиза с програмна реч. Изключително остро в нея се критикува икономическата политика на предшестващите кабинети на Б. Филов и Д. Божилов, които довели българския народ до крайно обедняване. Негативна оценка се дава и на системата на т. нар. гражданска мобилизация. Силна е критиката и срещу антидемократичния характер на предишните режими. В речта се посочва, че българският народ бил лишен през последните години от възможността активно да изразява своята воля и при тези условия са му били наложени три погрешни хода: 1. Обявяването на войната срещу САЩ и Англия, при това, без да се вземат никакви мерки срещу евентуалните последици от това решение, т. е. срещу бомбардировките; 2. Антиеврейското законодателство и 3. Изпращането на окупационния корпус в Сърбия.

За пръв път в речта на Багрянов се прави критика на политиката на цар Борис, въпреки че името му не се споменава. Въздържа се обаче да посочи грешката, за която споменава в разговора си с Никола Петков през септември 1943 г. – за вкарването на България в Тристранния пакт.

Министър-председателят се обявява срещу „поддържането отвън" на нелегалната борба, нарича тази борба антинародно и антисоциално дело, отправя призив за нейното прекратяване и обещава пълна политическа амнистия. Впрочем въпросът за амнистията е поставен от Багрянов още през юни, но той среща острата съпротива на регентите и остава нерешен.

Сюблимният момент в речта е очертаването на външната

политика на кабинета. „Правителството мисли – казва Багрянов, – че в името на човещината има правото да поиска от своите по-големи събратя, потънали вече в рани и увлечени във вихъра на борбата, да не искат насила и съвършено безполезно да окървавят един толкова пъти вече обезкървяван от злата съдба народ."

С други думи, Багрянов в една твърде неопределена формулировка обявява замисъла на кабинета България да излезе от войната. Това обаче не е изявено като непосредствена задача, а само като едно декларирано желание.

Въпреки това речта на Багрянов прави силно впечатление в Европа. Швейцарските вестници озаглавяват коментарите си за тази реч със заглавия като: „Българската политика прави завой", „България – първият сателит, който се отделя от Германия". Турските вестници отбелязват: „решимостта да се излезе от войната", а турският външен министър нарича тази реч „отлична и твърде навременна". Чуждият печат преувеличава нещата, тъй като именно решимост липсва на тази реч. Но все пак декларираното желание за прелом вече само̀ по себе си е значителен факт.

Вътре в парламента речта е оценена положително от опозиционните депутати Н. Мушанов, П. Стайнов, както̀ и от Димитър Пешев. В българската преса се съобщава по това време, че речта е била посрещната с горещо одобрение от българската общественост и Багрянов получава много поздравителни писма.

Прогерманските елементи посрещат речта много остро. Против нея в парламента се изказват проф. Ал. Цанков, Кр. Митаков и Хр. Статев. Богдан Филов я оценява в своя дневник като „пораженска" и като „безусловна капитулация пред евентуалните победители". Много остра е реакцията и от германците. Неслучайно именно по това време се заговорва усилено за подготвян военен преврат и издигане на правителство начело с проф. Ал. Цанков.

В своето експозе пред Народното събрание обаче министърът на външните работи заявява, че правителството няма да извърши „пълен завой" в своята външна политика. Това прозвучава като опровержение на казаното от Багрянов. Има данни, че изявлението на П. Драганов не е било съгласувано с премиера, че Багрянов се ядосал много на това експозе и поискал Драганов да напусне веднага кабинета. Министърът се оправдава, че той искал да пусне „димна завеса" и да предотврати готвения преврат от военните.

При всички случаи обаче, със или без съгласието на Багрянов, проявеното противоречие между речите на премиера и на външния министър потвърждава много добре двойствеността в политиката на кабинета.

Разгромът на немските войски в хода на Яшко-Кишиневската операция (2–23 август 1944 г.) изменя коренно обстановката и довежда до дългоочаквания прелом в политическата линия на правителството. На 23 август министър-председателят приема делегация на Националния комитет на Отечествения фронт и ѝ предлага да представи свои хора за кабинета. От този момент нататък членовете и сътрудниците на НК на ОФ получават възможност за безпрепятствено движение и дейност из страната.

На 26 август Министерският съвет обявява пълен неутралитет на България и дава заповед за разоръжаване на германските части на българска територия. В прощалната реч по радиото на 1 септември Багрянов посочва, че това решение е било взето след дълга съпротива и протакане, като в случая има предвид действията на регентите. Докато правителството на Ив. Багрянов е на власт, реално разоръжаване обаче не се провежда, дава се възможност на германците да се измъкват от страната. За това обаче правителството не може да бъде винено, тъй като решението се проваля от военните, а зад тях стоят регентите.

Също на 26 август германското командване дава заповед за изтегляне на неговите войски от Егея. За да не стават стълкновения с българските части, на 29 август българското правителство нарежда да се започне връщането на българските войски от Македония. Това решение също се проваля от регентите. В продължение на цял месец – още от края на юли – регентите провалят и друго правителствено решение – за изтегляне на корпуса от Източна Сърбия.

На 30 август правителството постановява да не се оказва съпротива на съветската армия, ако тя навлезе на българска територия. На следващия ден Багрянов поисква от съветската легация да попита Москва дали ще приеме българска делегация начело с него за водене на преговори.

От 26 август кабинетът е в оставка и са започнали сондажи за съставяне на ново правителство. Ив. Багрянов обосновава по-късно причините за оставката със съпротивата на регентството, поради което България е изпуснала много шансове за своето спасение.

Можем да се усъмним в това. И да не бе налице съпротивата на регентството, и да бяха успели всички усилия на правителството на Багрянов, нищо съществено нямаше да се измени – съдбата на България бе вече предопределена.

На 10 септември Ив. Багрянов е арестуван, а след това е изправен пред първия върховен състав на Народния съд. Съдът го осъжда на най-тежкото наказание – смърт чрез разстрел. Ако внимателно се прочете Наредбата-закон за Народния съд, ще се види, че Багрянов не би трябвало да бъде осъден – цялата ситуация, която заварва правителството му при идването си на власт на 1 юни 1944 г., е вече факт и усилията на това правителство са насочени единствено към променяне на тази обстановка. Върховните състави на Народния съд, както и тези, които стоят зад тях, изхождат обаче от „висши национални интереси" и търсят изкупителни жертви.

Присъдата е изпълнена на 2 февруари 1945 г.

Никола Петков

(1893–1947)

„И днес, и утре ще се боря за свободата, и при вас, и при други. Ще се боря против всеки, който отнеме свободите на българския народ."

Това изявление е направено от лидера на българската опозиция Никола Д. Петков в Шестото Велико народно събрание на 5 юни 1947 г. във връзка с искането на прокуратурата да му бъде отнет депутатският имунитет и да бъде предаден на следствените власти. Неговата последна реч в българския парламент, произнесена непосредствено преди арестуването му, завършва с възгласа: „Да живее свободата!"

През целия си съзнателен живот Никола Петков остава верен на тази кауза. Той се бори за нея както в годините на авторитаризма преди 9 септември 1944 г., така и в условията на тоталитаризма след това. В първия случай цената на неговата вярност към идеите за свобода и демокрация е концентрационният лагер и въдворяването на друго местожителство, а във втория – затворът и бесилото.

Никола Петков има интересна политическа биография. Роден е на 21 юли 1893 г. в София. Син е на един от шефовете на Народнолиберална (Стамболова) партия и министър-председател на България – Димитър Петков, убит през 1907 г. Брат е на Петко Д. Петков – виден деец на БЗНС, станал жертва на политическия терор у нас през 1924 г.

След завършване на класическия отдел на Първа софийска мъжка гимназия Н. Петков изучава правни и политически науки в Париж. През 1912 г. прекъсва следването си, за да вземе участие в Балканската, а след това и в Първата световна война. Дипломира се през 1922 г. и започва работа като аташе в Министерството на външните работи.

В политическия живот се включва в началото на 1923 г., когато става член на Българския земеделски народен съюз. Назначен е за секретар на българската легация в Париж, където го заварва превратът на 9 юни 1923 г. Няколко години е принуден да живее като политически изгнаник във Франция.

След завръщането си в България сътрудничи в печатните издания на БЗНС. Участва в учредяването на БЗНС „Александър Стамболийски". Избран е за член на неговото Постоянно присъствие и редактор на съюзния орган „Земеделско знаме" (1932–1933 г.).

През 1938 г. Никола Петков става депутат в XXIV Обикновено народно събрание, но през декември с. г. е изхвърлен от него заради своите ярко изразени демократични възгледи и дълбока привързаност към принципите на Търновската конституция. В годините на Втората световна война се обявява против водената от цар Борис III и послушните му правителства прогермански политика. За тази му дейност е изпращан в лагера „Гонда вода" и изселван от гр. София.

Авторитарният режим на монарха и очертаващото се поражение на Германия във войната карат ръководителите на опозиционните политически партии да предприемат съвместни действия за налагане на обрат във вътрешната и външната политика. С такава цел е създадена и лявата коалиция, наречена Отечествен фронт (ОФ), в която влизат Комунистическата партия (БРП), политическият кръг „Звено", БЗНС „Ал. Стамболийски", Българската работническа социалдемократическа партия (БРСДП) и група независими интелектуалци. Като лидер на БЗНС „Ал. Стамболийски" през август 1943 г. Никола Петков влиза в Националния комитет на Отечествения фронт, оставайки обаче противник на въоръжената форма на борба, налагана от комунистите по поръка на Москва.

В образуваното на 9.IX.1944 г. първо правителство на Отечествения фронт Н. Петков става министър без портфейл. От януари 1945 г. е и главен секретар на Българския земеделски народен съюз. Само няколко месеца са необходими, за да се убеди, че надеждите му за възстановяване на Търновската конституция и за установяване на истинска демокрация са напразни. Използвайки прикритието на Отечествения фронт, Комунистическата партия постепенно налага контрол върху всички структури на властта. А присъствието на съветската армия в България (навлязла на 8.IX.1944 г. и останала в страната до края на 1947 г.) съдейства за установяване на тоталитарна политическа система по съветски образец.

През лятото на 1945 г. земеделският лидер напуска правителството и образува опозиционна партия, приела името БЗНС – Н. Петков. Неин печатен орган става в. „Народно земеделско знаме". Започва тежка и неравна борба с новия репресивен режим в името на

свободата и демокрацията. Никола Петков явно не допуска, че историческата съдба на България е предрешена от великите сили – победителки във войната, и че на България е отредено трайно място в зоната на съветското влияние на Балканите.

В началото на 1946 г. Комунистическата партия решава да покаже „твърдостта на властта". По нейно разпореждане започва серия от съдебни процеси срещу различни „терористични групи" с цел „да се установят" връзките на тези групи с опозицията и нейните ръководни дейци, и най-вече с Никола Петков. Съдебни политически процеси са организирани срещу бившите лидери на БЗНС и БРСДП – д-р Г. М. Димитров (задочно) и Кръстю Пастухов, както и срещу двама от активните деятели на БЗНС – Н. Петков и БРСДП(о) – Трифон Кунев и Цвети Иванов. Разправата с опозиционния водач Н. Петков обаче е отложена за по-късна дата.

По време на предизборната кампания за Велико народно събрание през есента на 1946 г. земеделският лидер разгръща мощна опозиционна дейност, разобличавайки репресивния характер на отечественофронтовския режим. Той оглавява формираната от опозиционния Земеделски съюз 90-членна парламентарна група и пренася политическата борба с комунистите в парламента.

На 27 март 1947 г. във в. „Народно земеделско знаме" Н. Петков помества статията си „Борбата продължава". В нея той заявява:

„Повсеместен терор залива цялата страна.

Терор върху отделни български граждани, терор върху политическите организации, терор върху народни представители вътре в Народното събрание и вън от него.

Всеки ден политическите организации получават оплаквания за побой, арести и насилия върху български граждани и за нападнати и разтурени организационни събрания.

Погазена е свободата на печата...

Целта на тоя терор? Да се превие волята на българския народ за борба, за свобода, да се заглуши гласът на истината...

Лъжат се управниците.

Българският народ ще се бори и ще извоюва свободите си...

Борбата ще продължи."

Политическата ситуация в България обаче рязко се променя. След сключването на мирния договор комунистите преминават в

„открито настъпление“ срещу своите политически противници. Пред българската и световната общественост се разиграват срамни сцени на раздаване на правосъдие в стил „Вишински“. Процесите срещу „Неутрален офицер“ и „Военния съюз“ се оказват прелюдия към съдебния фарс срещу Никола Петков.

На 28 май 1947 г. министърът на вътрешните работи Антон Югов (член на Политбюро на ЦК на БРП(к)) изпраща докладна записка до министър-председателя Георги Димитров (председател на ЦК на БРП(к)), в която съобщава, че органите на Държавна сигурност са събрали обвинителни материали срещу Никола Петков, които дават основания той да бъде даден под съд, а на 5 юни 1947 г. Великото народно събрание е запознато с писмо на прокурорския надзор при Софийския областен съд до председателя на ВНС, в което обвинението срещу Н. Петков е формулирано по следния начин: „При съдебното дирене по делото срещу конспираторите от военната фашистка организация „Неутрален офицер“ и при водене предварителното дирене срещу конспираторите от другата военно-фашистка организация „Военен съюз“, както и от делото срещу бившия народен представител Петър К. Коев и други, са събрани извънредно много данни, които по безспорен начин сочат, че главен вдъхновител, организатор и ръководител е Никола Димитров Петков от гр. София.“ И веднага след това следва заключението: „От всички тия данни е видно, че Никола Петков, заедно със свои близки съподвижници, е намерил в средите на реакционно настроени офицери лица, с помощта на които е готвил да извърши държавен преврат срещу народната власт с въоръжена сила.“

По-нататък в писмото се привеждат част от „самопризнанията“ на подсъдимите и свидетелите по процесите срещу „Неутрален офицер“ и „Военен съюз“ за връзките им с Н. Петков, но никакви конкретни престъпни деяния не се сочат. Затова вниманието се насочва съм съществуването на „военна секция“ към ПП на БЗНС – Н. Петков, и въздействието на в. „Народно земеделско знаме“ за формирането на общественото настроение срещу политиката на отечественофронтовската власт.

В края на писмото прокурорът Н. Стойков поставя искане Великото народно събрание да снеме депутатския имунитет на Никола Петков и да разреши задържането и даването му под съд.

Непосредствено след прочитане на писмото на прокурора пред-

седателят на ВНС В. Коларов (член на Политбюро на ЦК на БРП(к)) съобщава, че съгласно правилника за вътрешния ред документацията по искането на обвинителната власт се изпраща незабавно и без разискване в парламентарната комисия по Министерството на правосъдието, за да се произнесе дали има основание за уважение на искането. Странно и вън от всякаква нормална парламентарна процедура е обаче предложението на председателя на ВНС комисията да се събере веднага и до края на заседанието да представи своя доклад. Свикнали да изпълняват указанията и разпорежданията на своето ръководство безусловно, народните представители от болшинството приемат предложението „с продължителни ръкопляскания".

Докато заседава комисията по Министерството на правосъдието, Великото народно събрание продължава работата си по проектоконституцията. По време на изказването на Владимир Поптомов (БРП(к)) между депутатите от мнозинството и опозицията се завързват остри престрелки, в които вземат участие и министър-председателят Г. Димитров, и все още присъстващият в залата Никола Петков. В една от репликите си към лидера на българските комунисти опозиционният водач му заявява: „Сега можете да си отмъстите, защото сте отмъстителен човек, но с това няма да постигнете нищо. Отмъщението не е управление. Това ще разберете вие най-добре... Вие ще видите, че с мъст не се управлява."

След речта на Вл. Поптомов, която, както вече стана дума, е многократно прекъсвана от депутати от двете страни на залата, е дадена почивка, за да може комисията да „завърши" своята работа.

На възобновеното заседание на ВНС депутатът от парламентарната група на БРП(к) Владимир Димчев прочита обширен доклад на комисията по Министерството на правосъдието, наситен с извадки от писмото на прокурора и приложените материали към него. Заключението на комисията е, че трябва да бъде уважено искането на софийския окръжен прокурор.

Изказалите се народни представители от парламентарните групи на БРП(к), БЗНС(ОФ), НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия заявяват, че техните групи ще гласуват единодушно за внесеното предложение.

Против искането на прокуратурата се обявяват депутатите от БЗНС – Н. Петков и БРСДП(о).

В кратката си реч пред Великото народно събрание Никола

Петков подчертава че с готвения процес не се цели неговата личност, а се цели „да се удари“ Българския земеделски народен съюз, чийто главен секретар е той. Земеделският лидер отбелязва, че Земеделският съюз не е против сътрудничеството с Работническата партия, но то трябва да бъде при равни права и равни задължения и без намеса във вътрешния живот на съюза. Неговите последни думи са: „В 1938 г. от същото Народно събрание мене ме изхвърлиха по същите причини – за борба за правата и свободите на българския народ и за борба срещу личния режим, заедно с 10 от вашите другари. И тогава, и сега заявявам, че се считам щастлив, че имам честта и щастието да последвам съдбата на своя баща и на своя брат – да дам свободата си, а ако е необходимо, и живота си за свободата на българския народ.“

По предложение на парламентарната комисия по Министерството на правосъдието мнозинството във Великото народно събрание взема решение за отнемане на депутатската му неприкосновеност и разрешава той да бъде задържан под стража и съден съгласно писмото на прокурора, като арестът се извършва още в залата на Великото народно събрание.

За развитието на събитията вътре и вън от парламента в протеста на парламентарната група на БЗНС – Н. Петков, БРСДП(о) и независимите интелектуалци, прочетен на следващия ден, е отбелязано следното:

„Веднага след това множество депутати комунисти и цивилни агенти на милицията в самата зала и в кулоарите на парламента нападнаха опозиционните депутати и им нанесоха жесток побой.

Няколко часа преди решението на мнозинството бяха блокирани съюзният дом на ул. „Позитано“ 1, редакцията на в. „Народно земеделско знаме“ и домът на Никола Петков. Извършен бе обиск и иззети без опис книжа на организацията.

Обединената опозиция няма нищо общо с каквито и да са конспиративни и нелегални действия и високо протестира срещу тези посегателства и произволи.“

На 6 юни 1947 г. Националният комитет на Отечествения фронт, чийто главен секретар е Цола Драгойчева, изразява пълна солидарност с решението на ВНС.

Не закъснява със своите изявления в нашия и чуждестранния печат и министър-председателят Г. Димитров. Той заявява, че бъл-

гарските власти от дълго време са наблюдавали и констатирали действия от страна на Никола Петков и някои негови сподвижници към „подготовка на държавен преврат" против нашата народна република" Г. Димитров предупреждава, че всеки опит за вмешателство отвън може само да усложни положението на подсъдимия. Той се опитва да опровергае твърденията, че в България се тръгва към унищожаването на опозицията, като подчертава, че правителството се стреми към установяване на „нормален демократичен ред" в страната, който не изключва и наличието на лоялна опозиция. Мерките на държавните органи срещу печатните органи на опозицията и срещу някои опозиционни дейци министър-председателят се мъчи да обясни с техните „явно антидържавни и антинародни прояви и действия". Колкото и да се старае да се покаже като безучастен към процеса срещу Н. Петков, правителството се издава пред българската и чуждестранната общественост със своята предварителна оценка, че става дума за „антидържавна" и „антинародна" дейност.

Политическите представители на Съединените щати и Великобритания в България Хорнер и Бенет искат да предпазят българското правителство от крайности, но на 7 юни Г. Димитров твърдо им заявява, че „арестуването на Никола Петков е наша, вътрешна, българска работа" и „всяко посегателство отвън може да отегчи само положението на Петков".

На 11 юни в американския печат е публикувано изявление на Министерството на външните работи на САЩ, в което предаването на Н. Петков на съдебните власти е квалифицирано като неоснователно и тенденциозно. „Въпреки че Ялтенското споразумение, условията на примирието и постановленията на мирния договор – се казва в това изявление – гарантират човешките правдини в България, главният водач на българската опозиция е сега обвинен в предателство. Няма съмнение, че той ще бъде съден в България, „не във Вашингтон или Лондон", но еднакво тъй сигурно е, че когато той ще бъде съден в собствената му страна, едновременно ще бъде съден сегашният български режим в съзнанието на много българи и сигурно в мнението на всички народи вън от България, които са привърженици на свободата." На всичко това Г. Димитров се задоволява да отговори, че американската общественост трябва да се въоръжи с необходимото търпение и спокойствие, за да дочака „справедливата дума" на българското правосъдие, и да се въздържа

от „действия, които биха затруднили установяването на необходимите нормални и приятелски взаимоотношения между България и Съединените американски щати".

Изявление по повод арестуването на Никола Петков прави и британският външен министър Бевин. Той заявява, че арестуването му, последвало спирането на двата останали опозиционни вестника в България и други мерки, целящи да лишат политическите противници от тяхната свобода на действие, е възбудило сериозно безпокойство у правителството на Негово Величество да не би намерението на българското правителство е да премахне и последните остатъци на свобода в България". Въпреки тези „смущаващи явления" Бевин изразява надежда, че българското правителство ще се придържа към задълженията, които е поело по силата на чл. 2 на договора за мир.

Г. Димитров следи отблизо подготовката на процеса срещу Никола Петков. През юни при него стават няколко срещи и разговори „по съдебни въпроси" с участието на министъра на вътрешните работи А. Югов, министъра на войната Г. Дамянов, главния директор на Народната милиция и директор на Държавна сигурност Руси Христозов, началника на Разузнавателното отделение при Министерството на войната ген. Петър Вранчев, съветските съветници в МВР и др. По време на самия процес и непосредствено след това Г. Димитров е на лечение в Съветския съюз, но поддържа постоянна връзка по „случая Никола Петков" с Трайчо Костов, Вълко Червенков и Васил Коларов. Оттам той дава своите указания чрез радиограми. В една от тези радиограми министър-председателят нарежда: „Следва да се даде на главния обвиняем най-високата степен наказание, при условие че тази мярка бъде потвърдена от Върховния касационен съд. След потвърждаването на това, присъдата да се замени от председателството (на републиката – б. а., Л. О.) на доживотен затвор."

Политбюро на ЦК на БРП(к) провежда специални заседания, посветени на процеса срещу Никола Петков и на политическата борба против опозицията. На съвещание с ръководни партийни работници, проведено на 14 август 1947 г., секретарят на ЦК на БРП(к) Вълко Червенков открито споделя: „Не се касае вече само за личността на Петков, а се поставя въпросът: може ли неговата организация да се ползва с легалност по-нататък. Ние няма да

продължаваме да търпим опозицията в този вид, в който тя съществува от 1945 г. Това е една контрареволюционна, реставраторска опозиция. Ние трябва да вземем линия на ликвидиране на тази опозиция."

Показателно е и отношението на Москва, официално изразено в някои радиопредавания, в които дейността на Н. Петков се определя като „реакционна", „терористична" и подчинена на американските интереси, целяща да лиши България от нейната свобода и независимост и да върне предишния фашистки режим.

Няма съмнение, че съдбата на Н. Петков и на неговата организация се решава не в съдебната зала, а в заседателната зала на ЦК на БРП(к) или в кабинетите на най-отговорните партийни и държавни ръководители на България и Съветския съюз.

По-нататък събитията следват своя предопределен ход. Процесът срещу Никола Петков започва на 5 август в голямата тържествена зала на Съдебната палата. (Обвинителният акт е връчен на 23 юли.) По делото са призовани 93 свидетели на обвинението и подсъдимите. Председател на съда е Найден Райчев, членове – Атанас Мулетаров и Константин Унджиев. Защитници на Н. Петков са 5 видни адвокати опозиционери: Н. Бровзов, Й. Ковачев, П. Братков, Д. Илиев и Петко Търпанов. В залата присъстват близките на подсъдимите, български и чуждестранни журналисти и грижливо подбрани „граждани". На заседанията обаче не са допуснати политическите представители на САЩ и Великобритания, както и специално пристигналият като наблюдател на процеса лейбъристки депутат Томас.

Никола Петков се държи изключително достойно, отрича извършването на нелегална дейност срещу властта и заявява, че не се признава за виновен. Прокурорите Петко Петрински и Борис Минковски държат дълги обвинителни речи и искат най-тежкото наказание.

На 16 август съдът произнася присъдата – смърт чрез обесване. Мотивите за смъртната присъда са произволно юридическо „съчинение" на следователи, съдии и прокурори:

1) Подбуждане образуването на военно-конспиративна организация „Военен съюз", която си поставя за цел „събарянето, подравянето или отслабването на установената власт в държавата чрез въоръжена сила – преврат";

2) Подбуждане извършването на „общоопасни престъпления или терористични актове“;

3) Поместване на статии във в. „Народно земеделско знаме“, с които се целяло „да се намали боевата способност и борческият дух на българската войска“;

4) Разпространяване в съюзния печат на неверни слухове и съобщения, с които се „подкопава“ авторитетът на военното началство и се „отслабва“ дисциплината във войската.

Сега следва да се изпълнят указанията на Г. Димитров и ръководството в Кремъл – Н. Петков трябва да бъде заставен да подаде молба за помилване, като направи декларация, че признава „вината си“ и се разкайва за извършената „антинародна“ и „престъпна“ дейност. Опозиционният водач обаче отказва да направи това – неговият морал, неговата чест, неговото възпитание, неговите възгледи и неговата политическа отговорност не му позволяват да направи това.

Отказът на Н. Петков да направи исканите „самопризнания“ довежда до формиране на следното становище на Политбюро на ЦК на БРП(к), отразено в радиограмата на В. Червенков до Г. Димитров от 19 август: „Нашето мнение е, че би следвало, след потвърждаване на присъдата от Касационния съд, да се приведе тя в изпълнение. Да се помилва осъденият е възможно само в този случай, ако той напълно капитулира, да се разкае, да признае в писмена декларация своето престъпление пред народа и сам да поиска милост.“

Въпреки постоянния натиск и тормоз, който се упражнява над Никола Петков, последният остава непреклонен. А Г. Димитров продължава да настоява: „Трябва да се постараете да получите от Петков собственоръчно написано и подписано от него писмо до министър-председателя с пълни признания за своята вина и разкаяние с посочване при това и своята връзка с чуждестранните съветници. Трябва също да се подчертае неговата съвместна дейност с лулчевци, т. е. че са действали като обединена опозиция против народната власт. Писмото после ще публикуваме у нас и зад граница като факсимиле.“ Но при Никола Петков комунистите „удрят на камък“. Единственото нещо, което той прави, е подаването на касационна жалба, което се счита за формална съдебна процедура.

Западните сили предприемат активни действия в защита на

Никола Петков. Временният представител на САЩ в България Хорнер и британският политически представител Бенет посещават временния председател на републиката Васил Коларов в Евксиноград и му излагат становищата на правителствата на САЩ и Великобритания – че смятат процеса за чисто политически, с който се цели ликвидиране на българската опозиция, и че Никола Петков е невинен и не може да представлява „опасност за сигурността на страната". В този дух са и нотите на мисиите на САЩ и Великобритания в София от 23 и 24 август с. г.

От своя страна ген.-майор Робертсън (военен представител на САЩ в Съюзната контролна комисия) и полк. Грийн (временно изпълняващ длъжността военен представител на Великобритания в СКК) отправят писма до заместник-председателя на Съюзната контролна комисия генерал-лейтенант Черепанов с искане да се свика комисията и да се отложи изпълнението на смъртната присъда. Председателството на СКК (когато това съвпада с интересите на СССР) обаче има непреклонна позиция – смята невъзможно да се меси в делото срещу Н. Петков, тъй като било „чисто вътрешна работа" на България. Подобен е и отговорът на съветското правителство на нотата на американския посланик в Москва.

А доколко този процес е чисто българско дело, може да се съди от сходните процеси и в други страни с „народна демокрация" – Унгария, Югославия, Албания и Румъния. Твърдата ръка на Сталин и Берия се чувства в цяла Източна Европа. Съветските специалисти – сътрудници на НКВД, имат неограничен простор на действие в органите на сигурността, войската и правосъдието. Те обаче усърдно са подпомагани и от „признателните им" български колеги.

На съвместно заседание на НК на ОФ и ръководствата на управляващите партии присъдата срещу Н. Петков се преценява като „законосъобразна и справедлива" и се прави предложение пред правителството да предприеме мерки за разпускане на БЗНС (опозиция).

След „всеобщото одобрение" на присъдата (така характерно за тоталитарните системи) и „всенародните искания" за забрана на опозиционния Земеделски съюз, на 26 август 1947 г. Великото народно събрание приема закон за забрана и разтурване на БЗНС – Н. Петков. С този законодателен акт опозицията в България е обезсилена и по същество – ликвидирана.

Присъдата срещу Никола Петков предизвиква остра критика на Запад. Така например във френския вестник „Попюлер“ е заявено: „Той (Никола Петков – б. а., Л. О.) започва борба за демокрация, но това не се харесва на диктатора Димитров... Поради смелостта и популярността си той беше станал водач на една опасна за тоталитарната диктатура опозиция, която имаше изгледи да стане опасна, особено тогава, когато руската армия напусне страната.“

В друг френски вестник („Орор“) се отбелязва: „Българите нямат въображение: те осъдиха на смърт опозиционния си водач. Започват да се броят на пръстите само на едната ръка правителствата, които са още способни да управляват без обесвания и концентрационни лагери.“ На въпроса: „Защо Никола Петков е осъден на смърт?“ авторът на статията отговаря така: „Защото не възнамерява да се подчини безусловно на диктатурата на г. Димитров и да предаде така страната си на московската диктатура.“

Според английския вестник „Таймс“ причината за присъдата е, че Н. Петков се противопоставя на комунистическата политика в България и че в страната се предприема политическо преследване.

Шведският вестник „Афтонбладет“ пък предупреждава: „Никое петно не се изтрива по-мъчно от онова, което оставя зад себе си невинно пролятата кръв.“

А в телеграма до Министерството на външните работи, изпратена от Вашингтон и подписана от Ференц Наги, д-р Владко Мачек, д-р Милан Гаврилович, д-р Г. М. Димитров и Григоре Николеску Бузещи (бивши ръководни дейци на земеделските организации в Унгария, Хърватско, Сърбия, България и Румъния) се изразява следният протест: „От името на Международния селски съюз и от наше име протестираме най-енергично срещу партизанската присъда и шантажи срещу достойния селски водач Никола Петков. Земеделските идеи не можете да убиете с терор и смъртни присъди, но историята и човечеството ще Ви отбележат с вечното си проклятие. Спрете смъртните присъди и безумните жестокости и шантажи срещу доблестния български народ и неговите демократични водачи. Няма сила, която да може да спре народната борба за свобода и демокрация. Диктатурата ви ще бъде ликвидирана от народа въпреки всички ваши безогледни и престъпни мерки.“

Във всички свободни страни смъртната присъда срещу Никола Петков е тълкувана като липса на демократичност на режима в

България, но се изразява надежда, че тя ще бъде отменена по касационен ред. Затова до временния председател на републиката се отправят много телеграми от видни личности в чужбина, които настояват за помилване на водача на българската опозиция.

Убедили се, че Никола Петков не е като другите подсъдими и няма да направи разобличаващи го „самопризнания", на 13 септември членовете на Политбюро на ЦК на БРП(к) призовават своя „вожд" „да се реши твърдо въпросът за изпълнението на присъдата". От свое име Трайчо Костов добавя, че „присъдата при сегашните условия трябва да бъде изпълнена, ако искаме да нанесем смъртоносен удар на опозицията".

На 16 септември Върховният касационен съд разглежда делото по касационната молба на Н. Петков. Прокурорът Ив. Данов иска тя да бъде оставена без последствие. На 17 септември Г. Димитров уведомява Тр. Костов и В. Коларов, че съветското ръководство е „съгласно" смъртната присъда да бъде изпълнена. И на 18 септември Върховният касационен съд (второ наказателно отделение) потвърждава смъртната присъда срещу Никола Петков.

На 22 септември се събира Комисията при Министерството на правосъдието по чл. 598 от Закона за наказателното производство (тя има право на предложение за помилване до министъра на правосъдието). Комисията е в състав: главният прокурор на Върховния касационен съд, председателят на Софийския апелативен съд и началникът на наказателния отдел при Министерството на правосъдието. Нейното становище е, че „не намира основание да се възбуди пред председателството на народната република ходатайство за заменяване смъртното наказание на Никола Петков с доживотен затвор". В този смисъл тя прави и своя доклад до министъра на правосъдието, който при това положение не дава по-нататъшен ход на молбата за помилване.

На 23 септември 1947 г. в 0,15 часа смъртната присъда на Никола Петков е приведена в изпълнение в Софийския централен затвор и още на другия ден тоталитарният режим започва да организира събрания и митинги в страната, за да демонстрира „одобрение" на това чудовищно престъпление.

НК на ОФ се мъчи да отхвърли широко разпространеното у нас и в чужбина мнение, че Н. Петков е осъден като водач на опозицията, като приповтаря стандартните обвинения за „подготовка на преврат" и „предателство срещу народа".

Опити да оправдае антихуманния и антидемократичен акт прави и Управителният съвет на Съюза на българските адвокати, който не се свени да твърди, че присъдата е „един редовен съдебен акт с всичкия му авторитет и значение".

От Москва Димитров съветва „да се държи не отбранителен, а настъпателен тон" както в нашия печат, така и в обясненията, които се дават в чужбина по тоя въпрос. И още един „мъдър" съвет дава той – „най-важните обществени организации и видни обществени и културни деятели да изявят в печата своето положително отношение към въпроса".

И наистина, официалните изяви на българското обществено мнение придобиват масиран еднозначен характер – „одобрителни" писма, телеграми, декларации, резолюции и т. н., приети от обществено-политическите, професионалните, творческите и други организации, а така също и от свиканите общи митинги и събрания по градове и села. А в чужбина българските легации организират „обяснителни конференции" по печата, на които българските пълномощни министри или упълномощени от тях съветници правят безуспешни опити да обосноват изпълнението на смъртната присъда над Никола Петков. По-късно на българските мисии в чужбина е наредено да пласират между редакции, политици, обществеици и пр. определени бройки от книгата „Процесът срещу Никола Д. Петков", преведена на английски и френски език.

На най-непримирима позиция относно екзекутирането на Н. Петков застава правителството на Великобритания. Тя намира израз в нотата му от 25 септември 1947 г., в която се изразява: първо – учудване от начина на провеждане на процеса против този „галантен водач на българската селска съпротива срещу фашизма, срещу всички форми на политическо потисничество"; второ – безпокойство от преследването на една личност заради нейните политически убеждения и от маневрите на режима за налагане на еднопартийна система; трето – загриженост за изпълнението на договора за мир с България, изискващ гарантиране на основните човешки права и свободи; четвърто – недоволство от политическия натиск върху правосъдието и от едностранната гласност на процеса; пето – възмущение от използването на съдебни убийства за премахването на хора, които не одобряват правителствената политика.

В отговор на британската нота българското правителство зая-

вява с хладен тон, че „не може да признае правото на никоя държава да се намесва в делата на българското правителство“ и че „необоснованите“ обвинения на английското правителство затрудняват нормализирането на отношенията между двете страни.

Как светът посреща изпълнението на смъртната присъда на Никола Петков и позицията на българското правителство може да се илюстрира още с два конкретни примера. Английският депутат Килинк заявява в Камарата на общините: „Всеки, който аплодира осъждането на Петков, атакува принципите на свободата, властта на закона и националната независимост, за която Петков умря.“

А на протестно събрание във Виена австрийският депутат Граф казва: „Бесилката, на която увисна Петков, означава за всички демократи поход срещу свободата.“

Световната общественост се вълнува от развитието на събитията в България, но не е наясно с тънкостите на балканската политика на великите сили. Според сключения мирен договор с България в срок от три месеца след неговата окончателна ратификация съветските войски трябва да се изтеглят от страната и с това може да се обясни прибързаността, бруталността и жестокостта на осъществяването на разгрома на легалната опозиция в България, в това число и обесването на Н. Петков. От друга страна, Англия е ангажирана с осигуряването на своето влияние в Гърция, а Америка е заинтересована изтеглянето на съветската армия от Балканите да стане в предвидения срок и не противодейства на активните политически действия на съветското и българското правителство. Затова едва ли е случайно съвпадението на някои факти и събития, свързани с процеса срещу Никола Петков, като:

– на 5 юни Американският сенат ратифицира мирния договор с България и същия ден Н. Петков е задържан от съдебните власти;

– на 15 септември влиза в сила мирният договор с България и на следващия ден Върховният касационен съд започва разглеждането на делото срещу Н. Петков;

– на 17 септември е получена шифрограмата на Г. Димитров до Трайчо Костов и Васил Коларов, с която министър-председателят ги известява за мнението на съветското правителство, и на 18 септември Върховният касационен съд потвърждава смъртната присъда на Н. Петков;

– на 19 септември Вашингтон информира София, че ще приз-

нае българското правителство и след 3 дни е изпълнена смъртната присъда на Н. Петков.

И още едно свидетелство в тази посока. Английският дипломат в Москва Франк Робертс признава следното пред свой колега във Форин офис: „Чрез правенето на официални изложения тук и в София и тяхното публикуване ние ясно повдигнахме престижен за съветското правителство въпрос, и за него ще бъде трудно да отстъпи от позицията си, още повече, че то сега е направо склонно да покаже своята сила в Източна Европа и да ни научи, че нашата намеса е не само неуместна, но и пагубна за тези, в името на които се упражнява."

В официалните си изявления правителствата на САЩ и Великобритания продължават да осъждат политическия процес срещу Никола Петков. Така например в декларация на Държавния департамент на САЩ по случай годишнината от неговата екзекуция се казва: „Този процес не представлява нищо друго, освен една от редицата стъпки, предприети от доминираното от комунистите правителство, с цел да се премахне от българската политическа сцена всякаква опозиция – освен една чисто поименна такава – и да се затвърди в България тоталитарна форма на управление."

Никола Петков загина, но не измени на своите идеи, на своя съюз, на своя народ. Той разобличи левия тоталитаризъм още в неговия зародиш, отхвърли установяването на монопола на Комунистическата партия върху властта и защити достойно непреходните идеи за свобода, демокрация и хуманизъм.

БЪЛГАРСКИ ДЪРЖАВНИЦИ И ПОЛИТИЦИ
1918–1947

Българска
Първо издание

Редактор **Йордан Соколов**
Изд. редактор **Райна Пешева**
Худ. редактор **Красимира Михайлова**
Техн. редактор **Емилия Дончева**
Коректор **Мариана Видулова**

Формат 60x84/16
Печ. коли 12,75 Изд. коли 11,86

Университетско издателство „Св. Климент Охридски"